

Mārketinga zināšanu loma darba ražīguma paaugstināšanā

Importance of Marketing Knowledge for Increasing of Labour Productivity

Jānis Ēriks Niedrītis

Biznesa augstskola „Turība”

Graudu iela 68, Rīga, LV-1058

E-pasts: *Janis.Niedritis@turiba.lv*

Lai Latvijas Republika savā attīstībā sasniegtu augstus dzīves kvalitātes rādītājus, nepieciešams būtiski paātrināt darba ražīguma pieauguma tempu. To var panākt, efektīvāk izmantojot mārketinga zināšanas. Šīs zināšanas spēj nodrošināt pieprasītu un konkurētspējīgu produktu ar augstu pievienoto vērtību ražošanu. Lai pārorientētu ražošanu uz radikālāku mārketinga zināšanu izmantošanu, nepieciešams valsts statistiskajās atskaitēs ietvert darba ražīguma rādītāju un, nosakot atbalstu dažādiem projektiem, ņemt vērā gan šo rādītāju, gan arī jaunu eksportspējīgu produktu apguvi uzņēmumā. Palielināsies uzņēmēju ekonomiskā interese par intelektuālo kapitālu, kas savukārt sekmēs privātā sektora investīcijas inovācijas procesos. Tādējādi Latvijā veidosies reāla, uz zināšanām balstīta ekonomika. Raksta mērķis, analizējot ES nostādnes darba ražīguma jomā, pasaulē esošo praksi darba ražīguma vadīšanā, kā arī Latvijas Republikas tautsaimniecības attīstību, izstrādāt ieteikumus, kā, izmantojot mārketinga zināšanas, varētu paaugstināt darba ražīguma pieauguma tempu valstī.

Atslēgvārdi: darba ražīgums, inovācija, mārketings, produkts, ražīgums, zināšanas.

„Kārlim Marksam bija taisnība (..) jo darbinieku īpašumā jābūt lielākai daļai no sabiedrības aktīviem, ražošanas līdzekļiem.” Tā savā darbā „Aizraujošais bizness” raksta J. Rīderštrole (*J. Ridderstråle*) un Č. A. Nurdstrēms (*K. A. Nordström*). Šie autori pamatoti uzskata, ka mūsdienīgos uzņēmumos 70–80% procentu no visa, ko cilvēks dara, ir intelektuālais darbs. „Viņi izmanto savas smadzenes un dažkārt arī savu muskuļu spēku. Jaunais *aukstais karš* ir smalkāks, tā ir smadzeņu cīņa pret smadzenēm, jo vērtība neslēpjas metālā vai dzinējā. Vērtība slēpjas netveramos elementos. Zināšanas ir jaunais kaujas lauks valstīm, uzņēmumiem un atsevišķiem cilvēkiem,” tā izskās J. Rīderštrole un Č. A. Nurdstrēms [3, 24–25].

Latvijas tautsaimniecības attīstības jomā šo atziņu, kas sevi apliecinājusi pasaules attīstītāko valstu praksē, vajadzētu ņemt vērā, lai paātrinātu darba ražīguma pieauguma tempus un tautsaimniecības pārstrukturizāciju no zemo tehnoloģiju nozaru noteicošās lomas uz vidējo un augsto tehnoloģiju nozaru aizvien būtiskāku lomu valsts iedzīvotāju labklājības līmeņa kāpināšanā. Tautsaimniecības attīstības prognozēs paredzēts, ka 2013. gadā darba ražīgums sasniegs 68% no ES 25 vidējā līmeņa (2005. gadā tas bija 46,3% no ES 25 vidējā līmeņa) un ka augsto tehnoloģiju produkcijas eksports būs 12% no kopējā rūpniecības produkcijas eksporta (sk. 1. tab.).

Lisabonas stratēģija, kuru Eiropas Savienības Padome pieņēma 2000. gada martā, noteica jaunu stratēģisko mērķi Eiropas Savienībai, lai stiprinātu nodarbinātību, ekonomiskās reformas un sociālo saliedētību kā uz zināšanām balstītas ekonomikas daļu. Stratēģijas mērķis ir pietiekami ambiciozs, proti, Eiropas Savienībai jāklūst par konkurētspējīgāko un dinamiskāko uz zināšanām balstīto ekonomiku pasaulē, kas ir spējīga uz ciešāku sociālo saliedētību. Mērķa sasniegšana prasa būtiski kāpināt darba ražīgumu Eiropas Kopienā, jo ASV tas ir krietni augstāks, – tas liecina par labāku zināšanu izmantošanu šajā valstī.

1. tabula

**Latvijas tautsaimniecības attīstību raksturojošie atsevišķie rādītāji
2007.–2013. gadam [6]**
Key indicators of economic development of Latvia for years 2007–2013

Rādītāji	Gads	Esošās situācijas raksturlielums	Sasniedzamais rādītājs 2013
IKP uz vienu iedzīvotāju (% no ES-25 līmeņa pēc pirktspējas paritātes standartiem (PPS))	2005	42,7	68,0
Darba ražīgums (IKP pēc PPS uz vienu strādājošo % no ES-25 līmeņa)	2005	46,3	68,0
Augsto tehnoloģiju produkcijas eksports (% no kopējā rūpniecības produkcijas eksporta)	2004	3,2	12
Augsto tehnoloģiju nozaru daļa apstrādes rūpniecībā (% pēc pievienotās vērtības)	2004	3,1	10
Komersabiedrību skaits uz 1000 iedzīvotājiem	2004	20	30
Doktora grādu ieguvušo skaits (gadā)	2005	112	350
Zinātnisko grādu (doktoru) ieguvušo skaits (vecumā no 20 līdz 29 gadiem uz 1000 iedzīvotājiem)	2004	8,6	10,0
Zinātnisko darbinieku īpatsvars uzņēmējdarbības sektorā, % no kopējā zinātnieku skaita	2004	13	45
Patentu iesniegumu skaits Eiropas Patentu birojā (uz milj. iedzīvotājiem)	2003	2,66	40,0

ASV ir augstākais darba ražīguma līmenis pasaulē (sk. 2. tab.). 2006. gadā katrs šajā valstī nodarbinātais saražoja produkciju 63 885 USD apjomā, bet Īrijā, kurā ir sasniegts otrais augstākais darba ražīguma līmenis pasaulē, – 55 986 USD apjomā [11]. Kā atzīst ASV ekonomisti, augstais darba ražīgums sasniegts tādēļ, ka ieguldītas lielākas investīcijas nodarbināto apmācībā un prasmju paaugstināšanā, kā arī iekārtās un tehnoloģijās.

Darba ražīguma kāpināšanas problemātikai ES pievēršas regulāri. Tā, piemēram, 2004. gadā Eiropas Parlaments savā rezolūcijā (2004/2188(INI)) par nodarbinātību un darba ražīgumu un to ieguldījumu ekonomikas izaugsmē, citastarp, (raksta autora pasvītrojums):

- atzīst, ka, lai veidotu Eiropas Savienībā tādu ekonomisko un nodarbinātības stratēģiju, kas ievēro sociālās aizsardzības mērķus, lielāka vērība veltāma tirgus efektivitātes uzlabošanai, tehnoloģiskajiem jauninājumiem,

apmācības un izglītības sistēmām, konkurētspējai un darba ražīgumam kā izaugsmes un nodarbinātības priekšnosacījumiem;

- uzskata, ka novatorisms un uzņēmējdarbība ir izšķiroši izaugsmei, darba vietu radīšanai un darba ražīgumam, kā arī to, ka Komisijai ir jāveicina sadarbība starp uzņēmumiem, skolām, universitātēm un zinātniekiem Eiropas Savienībā un ārpus tās robežām, lai veicinātu uzņēmējdarbību un inovācijas.

2. tabula

Darba ražīguma līmeņa prognoze 2008. gadam [8]
(IKP pēc pirktspējas standarta uz vienu nodarbināto no ES-27 līmeņa; ES-27 = 100)
Labour productivity level forecast for year 2008
(GDP per person employed compared to the EU-27 average;
EU-27 = 100, in purchasing power standards)

Valstis	Prognozējamais darba ražīguma līmenis, ja ES-27 ir 100
ASV	146,7
Japāna	110,9
Igaunija	74,4
Lietuva	62,4
Latvija	59,6

Tātad, kā to konstatē Eiropas Parlaments, ražīgums ir izaugsmes priekšnosacījums un līdz ar to svarīgākais sabiedriskās ražošanas efektivitāti raksturojošais rādītājs. Lai globalizācijas pasaulē spētu nodrošināt pastāvīgu un noturīgu savas valsts iedzīvotāju dzīves kvalitātes izaugsmi, jāprot vadīt tautsaimniecību atbilstoši zināšanu ekonomikas principiem, balstoties uz dinamisku inovatīvu darbību, kas sekmē nepārtrauktu darba ražīguma kāpināšanu.

Kopumā ražīgums (*productivity, efficiency*) ir preču produkcijas vidējais rādītājs uz vienu izlietoto resursu vienību. Autors uzskata, ka Latvijā visupirms būtu jāpievēršas darba ražīgumam (*productivity of labor, labor productivity, efficiency of labor, operational efficiency*), kas ir darba efektivitātes rādītājs. Tā būtību un paaugstināšanas iespējamus variantus uzņēmēji un darbinieki izprot labāk.

Darba ražīguma pieaugumu veicina ražošanas struktūras izmaiņas, ražošanas tehniskā līmeņa paaugstināšana, ražošanas organizācijas pilnveidošana un tehnoloģiju attīstība, vadīšanas pilnveidošana un vadītāju kvalifikācijas kāpināšana, darba organizācijas pilnveidošana, t. sk. darba normēšana, personāla kvalifikācijas paaugstināšana, stimulēšana, kā arī inovācija, jaunievedumi, mārketings un citi faktori.

Darba efektivitāti jeb cilvēkresursu izmantošanas efektivitāti (API) mēra, attiecinot rezultātu (Q) pret izlietoto cilvēkresursu apjomu (L):

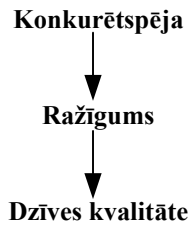
$$API = Q/L$$

Raksta autora nolūks nav padziļināti pievērsties diskusijām par ražīguma novērtēšanas metodēm, bet gan pievērst uzmanību tam faktoram, kas varētu nozīmīgi paaugstināt valsts konkurētspēju, proti, darba ražīguma kāpināšanai, izmantojot intelektuālo kapitālu, izmantojot mārketinga pieeju, proti, uz pircēju orientētu politiku.

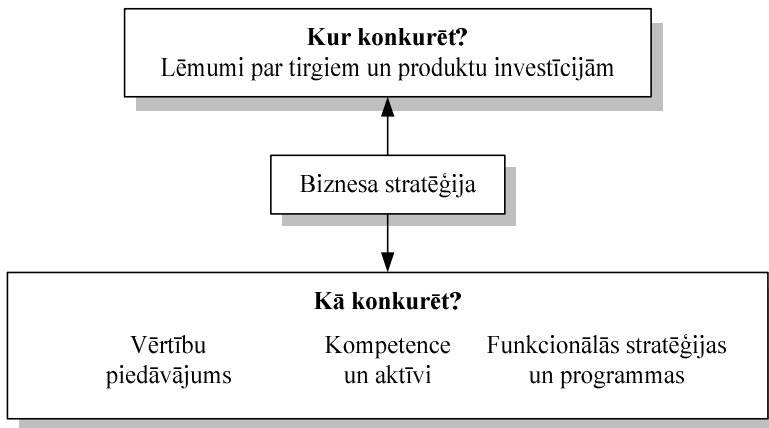
Latvijas Nacionālās attīstības plāna (LNAP) 2007.–2013. gadam mērķis ir – pakāpenisks dzīves kvalitātes pieaugums, un kā prioritātes tiek izvirzītas

- izglītots un radošs cilvēks;
- uzņēmumu tehnoloģiskā izcilība un elastība;
- zinātnes un pētniecības attīstība.

Izvirzītās prioritātes vērtējamas pozitīvi. Tomēr, kaut arī Latvijas un ES darba ražīguma līmeņu atšķirība samazinās, šķiet, ka temps ir pārāk lēns, un tas vieš šaubas, vai mērķis tiks sekmīgi sasniegts. Izstrādājot LNAP, nav akcentēta mūsdienām tik aktuālā faktoru un rezultātu saikne:

Latvijas tautsaimniecībai nav noteikts skaidrs, viennozīmīgi interpretējams attīstības virziens, kurš, mūsaprāt, ir ražīguma un vispirms darba ražīguma kāpināšana. Kā zināms, tautsaimniecības attīstībai ļoti nozīmīgs faktors ir investīciju pieaugums. No 2004. līdz 2006. gadam investīcijas Latvijā pieauga par 81,1% jeb vidēji gadā par 22%. 2006. gadā investīcijas pieauga par 18,3%. Kopumā saglabājoties labvēlīgai uzņēmējdarbības videi, arī 2007. gadā investīcijas turpināja strauji pieaugt [7, 18–19]. Taču minētais fakts tikai raksturo potenciāla izaugsmi, nevis rezultātu. Šajā gadījumā atdeve jeb rezultāts būtu mērāms ar sasniegto ražīguma pieaugumu, iegūto jaunradīto vērtību.

Att. Biznesa stratēģija [4, 22]
Business Strategy

Apzinoties intelektuālā kapitāla lomu, būtisks ir jautājums par Latvijas uzņēmumu turpmākās attīstības stratēģijas izvēli, kas nenoliedzami ir katra

uzņēmuma prerogatīva. Taču no valsts viedokļa, no mērķa viedokļa, kas formulēts Nacionālajā attīstības plānā 2007.–2013. gadam, būtu nepieciešams izvērtēt un noteikt to attīstības stratēģiju, kas labāk sekmētu tautsaimniecības konkurētspējas izaugsmi, lai tad ar valsts institūciju rīcībā esošām darbībām stimulētu procesu norisi. D. Ākers (*D. Aaker*) uzskata, ka stratēģiju nosaka četri elementi jeb četri virzieni: produkta un tirgus investīciju stratēģija, vērtību piedāvājums patērētājiem, stratēģiskās kompetences un aktīvi, funkcionālās stratēģijas un programmas. Pirmais elements nosaka, kur uzņēmumam jākonkurē, bet pārējie norāda, kā to vajadzētu darīt, lai gūtu panākumus (sk. 1. att.).

Galvenais stratēģijas elements ir komercdarbības sfēra un tajā noritošie dinamiskie procesi. Komercdarbības sfēras izvēli nosaka produkts, kuru uzņēmums plāno piedāvāt, kā arī produkts, no kura uzņēmums plāno turpmāk atteikties; nosaka tirgi, kuros uzņēmums ir iecerējis darboties; nosaka konkurenti, ar kuriem nāksies sacensties. Bet atbilde uz jautājumu – kā konkurēt – visupirms ir meklējama vērtībā, kas ar produktu tiek piedāvāta pircējiem, lietotājiem. Lai vērtības piedāvājuma stratēģija būtu veiksmīga, procesam jābūt stabilam laikā un diferencētam, ņemot vērā, ko piedāvā konkurenti [4, 24].

Mārketinga speciālists P. Fisks (*P. Fisk*) savā darbā „Mārketings ģēnijs” pamatoti saka, ka šodienas sarežģītajā pasaulē ikviens uzņēmums saskaras ar pārmaiņu nepieciešamību, ar nenoteiktību un iespējām. Tirgos ir līdz šim neredzēta konkurence, kas pēdējos desmit gados ir trīskāršojusies. Produkti aizvien relatīvi īsākā laikā tiek imitēti un noveco. Tajā pašā laikā, viņaprāt, uzņēmēji vēl joprojām izmanto īstermiņa pieeju nākotnes redzējumam, bet galvenie investori turpretim skata komercdarbības potenciālu ne mazāk kā četrus gadus uz priekšu. Šajā visnotaļ sarežģītajā situācijā, kā saka P. Fisks, uzņēmuma vadīšanā vajadzīgs mārketinga talants [5, 18]. Domājams, ka Latvijas apstākļos, koncentrējoties visos līmeņos uz darba ražīguma paaugstināšanu, noteikti jāizmanto mārketinga pieeja. Mārketings ir vadīšanas process, kura vispārējais mērķis ir ienākumu maksimizācija un ko īsteno ar stratēģiju, kas vērsta uz to, lai nostiprinātu un uzturētu uzticības pilnas attiecības ar uzņēmumam vērtīgiem pircējiem, stabili piedāvājot viņiem **produktus**, kas vislabāk apmierina viņu aizvien jaunās vajadzības. Konkurētspēja mūsdienās ir saistāma ar vajadzību apmierināšanu, ar mainīgajām vajadzībām atbilstoša produkta ražošanu un piedāvāšanu pircējiem, lietotājiem. Ja produkts atbilst izvēlētajam tirgus prasībām pēc tehniskiem, ekonomiskiem un emocionāliem rādītājiem, tad uzņēmums ir konkurētspējīgs. Līdz ar to uzņēmumiem darba ražīguma kāpināšanā vajadzētu izmantot vērtību piedāvājuma stratēģiju.

Lai uzņēmuma un reizē valsts konkurētspēja nemitīgi palielinātos, uzņēmējam jāzina produkti, ko cilvēki pērk šodien, un galvenais – jāprot paredzēt, ko viņi pirks rīt. Tātad, kā dažos izdevumos raksta, – mainies vai mirsti! Šis varbūt nedaudz pārspīlētais izteikums pārliecinoši raksturo mārketinga un konkurētspējas bāzes – darba ražīguma kopsakarību, jo meklēt vajadzīgu, pieprasītu produktu ar augstu pievienoto vērtību ir mārketinga pamatfunkcija, bet rezultāts ir darba ražīguma pieaugums kā ieguldīto resursu atdeves efektivitātes rādītājs.

Produkts un tā pievienotā vērtība nozīmīgi ietekmē darba ražīgumu, jo šādas politikas īstenošanas iznākumā iepriekšminētās darba efektivitātes aprēķina formulas skaitītājs būtiski pieaug.

Mārketinga pieejas stimulēšanai būtu lietderīgi tiem uzņēmumiem, kas vēlas ar saviem projektiem pretendēt uz ES fondu līdzekļiem, projektu izvērtēšanu saistīt ar noteiktu darba ražīguma līmeni, ar iniciatīvu apgūt jaunu produktu. Tātad līdztekus

citiem kritērijiem vajadzētu ietvert arī darba ražīgumu kā kritēriju, un atbalsta intensitātes noteikšanai kā kritēriju izmantot jaunu produktu apguvi, novērtējot to ietekmi uz darba ražīgumu.

Uzņēmēju orientēšana uz darba ražīgumu un konkurētspējīgu produktu apguvi sekmētu jaunu ideju meklēšanu, attīstītu pieprasījumu pēc izmantojamā zinātnē gūtajiem rezultātiem, veicinātu cilvēka kapitāla attīstību uzņēmumos un augstās tehnoloģijas produktu apjoma un īpatsvara pieaugumu eksportā. Kopumā darba ražīguma kāpināšana, izmantojot mārketinga zināšanas, sekmēs konkurenci, tehnoloģiju attīstību, sekmēs uzņēmumu eksporta spēju un nodrošinās LNAP mērķi – iedzīvotāju dzīves kvalitātes kāpināšanu.

Lai uzņēmumi sekmētu reālu darba ražīguma paaugstināšanu un konkurētspējas veicināšanu, valstī nepieciešama darba ražīguma uzskaites sistēma. Mūsaprāt, jābūt statistiskai informācijai pa ekonomiskās darbības veidiem ražošanas sfērā, kā arī pa administratīvi teritoriālajām vienībām. Salīdzinošā informācija un darba ražīguma izmaiņu dinamika pilnvērtīgāk raksturotu uzņēmumu darba rezultativitāti. Arī pašvaldību darbu kopumā un konkrētās teritorijas mārketingu, kas, mūsaprāt, patlaban ir nepietiekami izvērsti, varētu novērtēt relatīvi labāk. Teritorijas darba ražīguma līmeņa un tā dinamikas rādītājs būtu pašvaldības darba kvalitātes rādītājs. Iegūtā informācija palīdzētu pieņemt izsvērtākus lēmumus par līdzekļu piešķiršanu atsevišķām pašvaldībām no to finanšu izlīdzināšanas fonda.

Lai tautsaimniecība un tās uzņēmumi būtu konkurētspējīgāki starptautiskajā tirgū, uzņēmumiem nepieciešams ražot un pārdot starptautiskajā tirgū pieprasītus un konkurētspējīgus produktus ar augstu pievienoto vērtību, būtiski palielinot augsto tehnoloģiju produktu īpatsvaru eksportā.

Latvija Eiropas Savienībā augsto tehnoloģiju jomā kotējas salīdzinoši zemu (sk. 3. tab.). Speciālisti, izvērtējot situāciju inovāciju jomā Eiropā 2007. gadā, izsakās, ka Latvija varētu sasniegt ES vidējo līmeni inovāciju sfērā aptuveni 20 gados.

3. tabula

Augstās tehnoloģijas produktu īpatsvars kopējā eksporta kopapjomā [9]
Share of high technology products in total exports

Valsts	2004	2005	2006
ES 27	18,49	18,78	16,67
Čehija	13,66	11,67	12,74
Bulgārija	2,54	2,91	3,34
Igaunija	10,07	10,31	8,13
Kipra	15,89	31,56	21,35
Latvija	3,21	3,21	4,2
Lietuva	2,72	3,2	4,65
Ungārija	21,72	19,65	20,22
Malta	55,90	50,84	54,61
Polija	2,73	3,2	3,11
Rumānija	3,08	3,11	3,85
Slovēnija	5,20	4,26	4,48
Slovākija	4,68	6,40	5,37

2006. gadā Latvijā tika organizēts konkurss *Made in Latvia*, lai noteiktu starptautiskajā tirgū konkurētspējīgākos produktus. Lielo uzņēmumu grupā eksportspējīgāko produktu titulus un galveno balvu saņēma SIA Cido grupas ražotā apelsīnu sula 1L (pārtikas grupā), kā arī RSEZ a/s REBIR elektriskais ripzāģis RZ2-70-2 un elektriskais ķēdes zāģis KZ1-400 (nepārtikas grupā). Mazo uzņēmumu grupā par veiksmīgākajiem eksporta produktiem tika atzīti Jaunpils pienotavas sieri Jaunpils zelta un Bauskas ar pazeminātu tauku saturu, bet nepārtikas grupā – *Sakret* cementa java *Sakret* 40 kg. Ikvienu uzņēmuma centieni kāpināt savu eksporta spēju, apgūstot jaunus produktus, ieejot jaunos tirgos, zināmā mērā sekmē Latvijas tautsaimniecības attīstību. Tomēr, ieejot starptautiskajā tirgū ar šādiem produktiem, diez vai būs ekonomiski nozīmīgas sekas, to vidū – jūtams uzlabojums eksporta un importa bilancē. Ja salīdzinām Latviju, piemēram, ar Maltu, tad, kā liecina ES dati, Maltai ir desmit reizes lielāks augsto tehnoloģiju radīto produktu eksports, un kopējā eksportā augsto tehnoloģiju produktu īpatsvars ir 56%, ko galvenokārt veido elektronikas produkti, produkti, kuru pievienoto vērtību rada intelektuālais kapitāls, zināšanas. 2007. gadā kā eksportspējīgākais produkts tika nominēts akciju sabiedrības *Grindex* produkts *mildronāts*. Taču minētajai precei jau beidzas izgudrojuma patenta termiņš. Ekonomikas ministrijas mājas lapas informācija liecina, ka Latvijas rūpniecībā kopumā dominē nozares, kas saistītas ar dabas resursu pārstrādi un relatīvi lēta darbaspēka izmantošanu. Augstas tehnoloģijas produktu īpatsvars rūpniecībā ir ap 3–4%, un to īpatsvars eksporta struktūrā nepārsniedz 6%, turpretī ekonomiski attīstītās pasaules zemēs tas ir ap 30%.

Inovāciju politikas jomā saskaņā ar „Eiropas inovāciju rezultātu tablo 2005” datiem līderpozīcijas ieņēma Zviedrija (finansējums izpētei un attīstībai – 3,95% no IKP) un Somija (3,48% no IKP). Augsti rādītāji bija arī Dānijai un Vācijai. Latvija ar finansējumu izpētei un attīstībai (0,39% no IKP) ieņēma 23. vietu, bet kopumā Latvija pēc inovāciju attīstības indeksa ierindojās 24. vietā.

Iemesli, kāpēc Latvijas eksporta struktūra ir vairāk orientēta uz zemo tehnoloģiju nozarēm un kāpēc nenotiek jūtamas izmaiņas produktu politikā, meklējami uzņēmēju, komersantu stratēģiskajā domāšanā, zinātnes un pētniecības, kā arī mārketinga lomas nepietiekamā novērtēšanā. *Jāatzīmē, ka jau 1959. gadā Eiropas Ražīguma aģentūra savā Romas konferencē vienojās, ka darba ražīgums ir apziņas stāvoklis, kas virza uzņēmēju darbību uz tā (ražīguma) nepārtrauktu paaugstināšanu: šodien labāk nekā vakar, rīt labāk nekā šodien.*

Tomēr cēlonis, kādēļ nenotiek radikālākas pārmaiņas eksporta struktūrā, mūsdienu, ir zinātnes un izglītības nepietiekama finansēšana valstī un tas, ka valstī ir maz izvērsti izmantojamie jeb lietišķie pētījumi.

Turpmākai darba ražīguma kāpināšanai, orientējot to uz jaunu produktu izstrādāšanu, nepieciešams valsts atbalsts: ir jāpaaugstina finansējums zināšanu attīstībai un vadīšanai. Ja vēlamies attīstību, jābūt mūsdienīgam cilvēkkapitālam. Cilvēkkapitāls – cilvēku spējas ražīgai un novatoriskai, ekonomiski aktīvai darbībai, viņu zināšanas, prasmes un pieredze, ko izmanto atbilstoši uzņēmuma mērķiem. Darba devēji, investējot cilvēkkapitālā un pareizi vadot zināšanas, var radīt jaunus produktus, iegūt jaunu pievienoto vērtību, relatīvi augstāku darba ražīguma pieaugumu. Savā laikā jau A. Onasis ir teicis – vienīgais biznesa noslēpums ir zināt to, ko citi nezina.

Latvijas Republikas Nacionālās attīstības plānā 2007.–2013. gadam ierakstīts, ka tā īstenošana sekmēs cilvēku dzīves kvalitāti Latvijā un ka izaugsmes resurss – zināšanas. Latvijas Nacionālajā Lisabonas programmā 2005.–2008. gadam

ierakstīts, ka, lai īstenotu uz zināšanām balstītas tautsaimniecības attīstību, valdība ir apņēmusies katru gadu palielināt izdevumus pētniecībai un attīstībai par 0,15% no IKP, lai līdz 2008. gadam ieguldījumi pētniecībā un attīstībā sasniegtu 1,1%, bet jau 2010. gadā – 1,5% no IKP.

ES savos dokumentos gan orientējos uz augstāku rādītāju, proti, ES 2010. gadā sasniegt minēto ieguldījumu vidēji 3% apjomā no IKP. Pie tam $\frac{2}{3}$ no finansējuma vajadzētu būt privātā sektora ieguldījumam. Ņemot vērā pašreizējo situāciju, Latvijas valdības scenāriju nosacīti var uzskatīt par optimālu, jo ekonomiskais fons ir drīzāk neapmierinošs nekā apmierinošs. Atbilstoši Ekonomikas ministrijas datiem tikai 19% no Latvijas uzņēmumiem ir inovatīva komercdarbība: tie ievada tirgū jaunus vai arī būtiski uzlabotus produktus vai arī šajos uzņēmumos tiek ieviestas jaunas, būtiski uzlabotas tehnoloģijas. Inovatīvas komercdarbības uzņēmumu īpatsvars Latvijā ir ievērojami zemāks nekā vidējais rādītājs Eiropas Savienībā, kur tas ir 45% no visiem uzņēmumiem. Latvijā finansējums pētniecībai un attīstībai 2005. gadā bija 0,57% no IKP, bet ES attiecīgais vidējais rādītājs – gandrīz 2%.

Tomēr jāņem vērā speciālistu teiktais, ka mūsu laikmetam atbilstīgs kopējais ieguldījums pētniecībā un attīstībā – 3% no IKP – dod apmēram pieckārtīgu investīciju atdevi. Provizoriskas aplēses liecina, ka arī Latvijā minētā proporcija varētu būt līdzīga. Teiktā sakarā uz zināšanām balstītais attīstības modelis, kāds iestrādāts Nacionālās attīstības plānā, kas izvirza izglītību, zinātni, tehnoloģiju attīstību, jaunievedumu politiku kā prioritārus priekšnosacījumus sekmīgai, ilgtspējīgai tautsaimniecības attīstībai, uzskatāms par stratēģiski pareizu pieeju. Lai šī visnotaļ atzīstamā pieeja īstenotos jaunā pievienotā vērtībā, nepieciešami adekvāti naudas līdzekļi. Domājams, ka finansējumu pētniecībai un attīstībai Latvijā vajadzētu palielināt straujāk, jo jau ilgāku laiku starptautiskie eksperti Latvijai izsaka piezīmes par tās produktu eksporta un importa attiecību dinamiku. Kaut arī katru gadu Latvijas tautsaimniecība saņem prāvas ārējās tiešās investīcijas, importa un eksporta bilancē nav jūtamas pozitīvas izmaiņas. Augsto tehnoloģiju produkcijas eksports palielinās pārlieku lēni, lai pārredzamā nākotnē spētu pietiekami būtiski ietekmēt tautsaimniecības izaugsmi un gala rezultātā – Latvijas cilvēku dzīves kvalitāti. Vēlreiz jāatkārto, ka, lai situācija uzlabotos, jāstimulē darba ražīguma pieaugums un jaunu produktu ražošana, vienlaikus sniedzot lielāku finansiālo atbalstu zinātnei.

Finansējuma palielināšana pētniecībai un attīstībai nav mehānisks, bet gan stratēģiski analītisks process, jo, kā savos darbos pauž konkurences guru M. Porters, valsts nevar būt konkurētspējīga visos ekonomiskās darbības veidos; nācijas konkurētspējas kāpināšana ir saistāma ar ražošanas faktoru specializāciju, ar konkurences vides optimizāciju no valdības puses, ar inovatīvu komercdarbību atbalstošo nozaru darbību starptautiskas konkurētspējas līmenī. Citiem vārdiem sakot, valdībai kopīgi ar zinātniekiem jāizvērtē Latvijas stratēģiskās iespējas starptautiskā tirgū, jāizanalizē pašreizējā cilvēkkapitāla potenciāla stiprās puses un jāpieņem lēmums par turpmāko prioritāro tautsaimniecības attīstības virzienu, uz ko jākoncentrē valsts budžeta un uzņēmumu finansējums, attiecīgi uzņēmumus ekonomiski stimulējot ieguldīt pētniecībā un attīstībā, kā arī izglītībā un biznesa inkubatoru, tehnoloģisko centru, parku attīstībā.

Darba ražīguma izaugsmes process ir jāvada. Tāpēc, mūsdiā, ir lietderīgi izmantot esošo pieredzi pasaulē un Latvijā izveidot Ražīguma nacionālo centru.

Pasaules attīstītākajās valstīs jau ilgāku laiku darbojas speciālas institūcijas, kas izstrādā ražīguma vadīšanas tehnoloģijas. Eiropā vēl pagājušā gadsimta

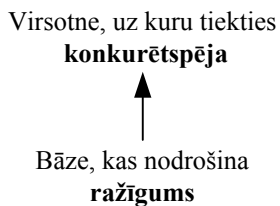
piecdesmitajos gados savu darbu uzsāka Eiropas Ražīguma aģentūra (ERA). Kopš 1966. gada darbojas Eiropas Ražīguma nacionālo centru asociācija (ERNCA). ASV sekmīgi funkcionē Amerikas Darba ražīguma centrs. Ņemot vērā to, ka ražīgums ir dzīves kvalitāti noteicošais faktors, katrā štatā ir organizēti ražīguma reģionālie centri. ASV darba ministrijas sastāvā ir Ražīguma un tehnoloģiju nodaļa, un tās uzdevumi ir veikt ražīguma līmeņa noteikšanu un analīzi pa ekonomikas sektoriem, nozarēm, izvērtēt zinātnes un tehnikas attīstības ietekmi uz cilvēkresursiem, izstrādājot ministrijas vadībai attiecīgas rekomendācijas. Arī Krievijā liela uzmanība tiek veltīta darba ražīgumam. 1992. gadā tika nodibināts Viskrievijas Darba ražīguma un darba aizsardzības centrs, kuram arī ir izveidoti reģionālie ražīguma centri. Līdzīga rakstura centrs – Nacionālais ražīguma centrs funkcionē Japānā. Nozīmīgs ir fakts, ka minētā centra vadīšanā piedalās valdības, komercdarbības sfēras un arodbiedrību pārstāvji. Kopumā pasaulē ir ap 160 ražīguma un tā vadīšanas nacionālo un reģionālo centru, institūtu un asociāciju.

Slovākijas Republikā, kurā arī ir Ražīguma centrs, 2007. gada oktobrī notika ERNCA 10. nacionālais forums. Foruma galvenās tematu grupas bija ES konkurētspēja, zināšanu ekonomika, inovācijas, ražīgums.

Forumā, mūsaprāt, bija metodiski labi strukturēta galveno tēmu sakārtotība.

- ES konkurētspēja (Lisabonas stratēģijas piemērošana, atsevišķu ES dalībvalstu konkurētspēja, konkurētspējas barjeras, dzīves kvalitāte).
- Zināšanu ekonomika (veidošana, saglabāšana un attīstība, zināšanu uzņēmumi un ražīgums, informatīvās un komunikatīvās tehnoloģijas zināšanu ekonomikā, mūža izglītība un zināšanu augums uzņēmumā).
- Inovācijas (inovācijas un uzņēmumu sekmes, risku kapitāls un inovācijas, cilvēkresursu avoti inovāciju attīstībai, ES atbalsta programmas uzņēmumu inovatīvām aktivitātēm).
- Ražīgums (nacionālās ražīguma programmas, intelektuālie uzņēmumi, skaitļošanas uzņēmumi, cilvēkresursi un ražīgums).

Visnotaļ pareizs un Latvijas vadīšanas praksē vērā ņemams ir šo galveno tēmu izkārtojuma veidots secinājums:

Konkurences jomā būtiskais ir tieši cīņa par pircēju: kādam produktam viņš dos priekšroku, lai apmierinātu savas vajadzības, vēlmes, lai atrisinātu savas problēmas, jo pērk ne jau precī (pakalpojumu), bet gan gaidāmo rezultātu. Globālā ekonomika un sabiedrība kļūst aizvien vairāk atkarīga no zināšanām un to apmaiņas ātruma, no ražošanas efektivitātes palielināšanas un jauno produktu atbilstības tirgus prasībām. Jaunajam produktam jāatšķiras – tam patiesi jābūt jaunam vai ar jaunām īpašībām. Tātad aizvien aktuālāks ir inovācijas process, process, kas rada jaunievedumus. Ideālā jaunajam produktam ir jābūt vērtīgam pircējam, jābūt zināmā mērā unikālam, likvīdam, lai mērķa pircējs to varētu nopirkt, un produktam ir jābūt grūti atdarināmam. To vislabāk nodrošina izgudrojumi un licenču līgumi. Valsts atbalsts

darba ražīguma stimulēšanā, izmantojot mārketinga zināšanas, varētu būt izgudrojumu patentu pirkšana starptautiskajā tirgū un ieguldīšana konkrētu, novatorisku uzņēmumu pamatkapitālā jaunu produktu ražošanas uzsākšanai vai turpmākai attīstībai. Valdības uzdevumā šādu darbību varētu veikt Nacionālais ražīguma centrs, lēmumu pieņemšanai veidojot zinātnieku konsultatīvo padomi un piešķirot tai pagaidu veto tiesības.

Vadītāju stratēģiskā domāšana patlaban pamatā ir vērsta uz tā dēvēto sarkano okeānu, uz konkurenci. V. Č. Kims, R. Maborns savā darbā „Zilā okeāna stratēģija” raksta, ka koncentrēt uzmanību uz sarkano okeānu nozīmē pieņemt galvenos karu ierobežojošos faktoros (apvidus ierobežojums un to, ka jāsaka konkurents, lai gūtu panākumus) un noliegt biznesa pasaules īpatnējo spēku – spējas radīt jaunu tirgus telpu, kurā nav konkurences; iespējas radīt jaunas nišas, pārveidot jau eksistējošus produktus ir milzīgas un nepilnīgi novērtētas. Zilie okeāni iezīmējas ar neskarto tirgus telpu, pieprasījuma radīšanu un augsti ienesīgas izaugsmes iespējām. Tāad konkurences apstākļos ir nepietiekami tikai vienkārši reaģēt uz izmaiņām vai tikai reģistrēt izmaiņu raksturlielumus uzņēmuma apkārtējā vidē. Jācenšas aktīvi iedarboties uz vidi un ar mārketinga metodēm pašiem mainīt parametrus, veidot pircējos (lietotājos) jaunas vēlmes, jaunas vajadzības, piedāvājot jaunas preces (pakalpojumus) to apmierināšanai (2).

Žana M. Drū un viņa sadarbības partneru kopdarbā „Viņpus izrāviena jeb kā mainīt noteikumus tirgū” izklāstīts viedoklis, kā atbrīvoties no stereotipiem biznesa domāšanā, ļaujot vaļu radošumam un veidot radikāli jaunu skatījumu uz produktu, uz zīmolu, lai rosinātu domāšanas kultūras pārmaiņas, būvētu saikni starp vīziju, radošumu, stratēģiju, produkta izstrādi un mārketingu. Izrāviens, viņuprāt, ir veids, kā atrast jaunas izdevības, iespējas, būt atšķirīgiem, neikdienišķiem, dumpīgiem. Tas nozīmē vienmēr censties mainīt noteikumus un ticēt, ka kompānija var pārveidot savu nākotni, paļaujoties vienīgi uz idejas spēku. Izrāviens ir spēcīgs darbarīks: piedāvāji klientiem idejas, negaidot, līdz tiks izklāstīts konkrēts uzdevums, un idejas sāks savu rikošetu. Jūs sākat pārveidot savus klientus un galu galā pārveidojat paši sevi un kļūstat par līdzvērtīgu partneri klientiem (1).

Mūsaprāt, Latvijas uzņēmējiem, komersantiem darba ražīguma kāpināšanā jo īpaši vajadzētu pievērst uzmanību zinātnieku darbam un sadarbības izvērsšanai ar viņiem. Vajadzētu meklēt oriģinālus produktus, tāad prioritāri izmantot zilā okeāna un izrāviena stratēģiju, kā arī vienlaikus veicināt izgudrotāju aktivitātes uzņēmumā. Zināšanu vadīšanā, radošuma sekmēšanā jāizmanto materiālā stimulēšana un noteikti arī nemateriālā stimulēšana, proti, uzteikšana, laba darba atzīšana. Zināšanu ekonomikas attīstību, jaunradī, izgudrojumus varētu arī sekmēt, paredzot attiecīgus valsts apbalvojumus par radošo ieguldījumu ekonomikas attīstībā. Tāad vajadzētu papildināt valsts apbalvojumu klāstu, paredzot apbalvojumu konkrētai sfērai par konkrētas intelektuālas darbības rezultātiem.

Secinājumi:

- dzīves kvalitātes paaugstināšanai Latvijā nepieciešams straujāk nekā līdz šim paaugstināt darba ražīguma pieaugumu;
- radikālu darba ražīguma tempa pieaugumu iespējams panākt, izmantojot mārketinga zināšanas un valsts līmenī veicināt jaunu, eksportspējīgu produktu izstrādāšanu;
- mārketinga zināšanu izmantošanas stimulēšanai vajadzētu iestrādāt uz ES fondu līdzekļiem pretendējošo projektu kritērijos darba ražīguma un jaunu produktu aspektus;

- valsts statistikā jāparedz darba ražīguma rādītāji ekonomiskās darbības veidos un administratīvi teritoriālajās vienībās;
- nepieciešams palielināt finansējumu pētniecībai un attīstībai izveidot Nacionālo ražīguma centru;
- valsts institūcijām būtu lietderīgi sekmēt jaunievedumu ieviešanu uzņēmumos ar intelektuālā īpašuma ieguldījumiem, kā arī ieviest valsts mērogā apbalvojumu sistēmu zinātniekiem, radošiem speciālistiem.

LITERATŪRA

1. Drū, Ž. M. *Viņpus izrāviens*. (Tulk. no angļu val.) Rīga: Neputns, 2007. 311 lpp.
2. Kims, V. Č., Maborna, R. *Zilā okeāna stratēģija*. (Tulk. no angļu val.) Rīga: Lietišķās Informācijas dienests, 2007. 236 lpp.
3. Rīderštrole, J., Nurdstrēms, Č. A. *Aizraujošais bizness*. (Tulk. no angļu val.) Rīga: SIA „Baltijas vadības konferences”, 2002, 271 lpp.
4. Аакер, Д. *Стратегическое рыночное управление*. (Пер. с англ.) ПИТЕР, 2007, с. 496.
5. Фиск, П. *Маркетинг гений*. (Пер. с англ.) BestBusinessBooks, 2007, с. 450.
6. Ministru kabineta noteikumi Nr. 564 (2006. g. 4. jūlijā) „Noteikumi par Latvijas Nacionālo attīstības plānu 2007.–2013. gadam”.
7. Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija, 2007. g. dec.
8. Pieejams: <http://www.epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/print Table.do>? GDP per capita in PPS
9. Pieejams: <http://www.epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table>: High-tec exports
10. <http://www.europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference>: European Innovation Scoreboard 2007. Summary of the Situation in the 27 Member States
11. Pieejams: <http://www.news.frut.lv/lv/economics/10588>: Latvijā pērn bijis astotais zemākais darba ražīgums ES

Summary

In order for the Republic of Latvia to reach high standards of living in its development, it is necessary to speed up the increase of labour productivity. It is possible to reach this aim by more effective application of marketing knowledge. Marketing knowledge can help provide production of demanded and competitive products with high value added. To re-direct production towards more radical application of marketing knowledge, it is necessary to include the index of labour productivity in the national statistical statements and, allocating the funds for different projects, to take into consideration this index as well as the new exportable products that the company introduces. The economic interest of entrepreneurs in intellectual capital will grow; in turn, this will promote private sector investments in innovation processes. As a result, a real knowledge-based economy will develop in Latvia.

Keywords: labour productivity, innovation, marketing, product, efficiency (productivity), knowledge.

Autoceļu transporta nozīme Latvijas ekonomikas attīstībā

The Role of Road Transport in the Development of the Economy of Latvia

Dainis Ozoliņš

SCANIA CREDIT AB filiāle Latvijā

Filiāles vadītājs

Tīraines iela 13, Rīga, LV-1058

E-pasts: *dainis.ozolins@scania.lv*

Pētījumā paustas atziņas par transporta, īpaši autotransporta, un ekonomikas attīstības savstarpējām sakarībām pasaulē un Latvijā. Par pamatu šim pētījumam ņemta ārvalstu pieredze, ko, pēc autora domām, var attiecināt uz situāciju Latvijā. Autors aplūko problēmas, kas saistītas ar transporta un ekonomiskās attīstības izpēti, kā arī dažādus zinātnieku viedokļus šajā sakarā. Tiek secināts, ka transportam un līdz ar to arī autotransporta attīstībai kopumā ir pozitīva ietekme uz ekonomisko attīstību, tomēr šī sakarība nav viennozīmīga; transporta attīstība ir nepieciešams, taču tas nav pietiekams priekšnosacījums ekonomiskajai attīstībai gan pasaulē, gan Latvijā.

Atslēgvārdi: transports, ekonomika, attīstība.

Rakstā pētītas saiknes starp transporta, pamatā autotransporta, un ekonomikas attīstību, kā arī problēmas, kas saistītas ar šī jautājuma izpēti. Galvenais mērķis – izpētīt autoceļu transporta nozīmi ekonomikas attīstībā un attiecināt to uz situāciju Latvijā.

2007. gadā, pēc Centrālās statistikas pārvaldes datiem, Latvijā transporta un sakaru nozarē tika nodarbināti vairāk nekā 100 tūkstoši cilvēki jeb 9,3% no kopējā Latvijā nodarbināto skaita, kas iekšzemes kopproduktam deva vairāk nekā 1,3 miljardus latu jeb 9,5% no iekšzemes kopprodukta [4]. Savukārt, autoceļu transporta jeb autotransporta kravu apgrozījums 2007. gadā veidoja aptuveni 33% no kopējā kravu apgrozījuma, izkonkurējot dzelzceļa pārvadājumus, kas 2007. gadā veidoja aptuveni 29% no kopējā kravu apgrozījuma, bet jūras un cauruļvadu transports – 35% un 4% no kopējā kravu apgrozījuma [4].

Lai arī ir salīdzinoši vienkārši konstatēt transporta nozares pienesumu valsts ekonomikā, rodas jautājums, kādā veidā transporta nozares darbība ietekmē citas nozares un ekonomikas attīstību kopumā. Bez šaubām, autotransports ir tikai viens no vairākiem transporta veidiem, un tā darbība ir cieši saistīta ar citiem transporta veidiem, tādēļ, vispārinot šī jautājuma izpēti, jāaplūko transporta un ekonomiskās attīstības saistība.

Vispārējos vilcienos var teikt, ka transports ir cilvēku vai preču pārvietošanās dažādu personīgu un uzņēmējdarbības iemeslu dēļ [1, 3]. Pie tam ar transportu

saprot transporta veidu, kas tiek izmantots, lai pārvietotu cilvēkus vai preces, kā arī infrastruktūru, pa kuru tiek ekspluatēts transporta līdzeklis. Lēmumus par transporta veida izvēli veic miljoniem indivīdu, turpretim lēmumi par infrastruktūru tiek veikti valdības līmenī. Arī ikdienas transporta darbība ir atkarīga no daudziem indivīdiem un uzņēmumiem, bet valdībai ir tikai ierobežotas iespējas mainīt situāciju transporta nozarē ar subsīdijām, kas tiek maksātas dzelzceļa transportam un pasažieru transportam reģionālajos pārvadājumos.

Ekonomisti ir ilgi pētījuši saikni starp izmaiņām transporta nozarē un ekonomiskās attīstības tempiem noteiktā teritorijā. Lai arī transporta nozares nozīme ekonomiskajā attīstībā nekad nav nopietni izvērtēta, tomēr tās loma un ietekme laiku pa laikam tiek aktualizēta. Noteicošā problēma ir vairāk vispārēja, proti: mūsu izpratne par ekonomiskās izaugsmes patiesajiem iemesliem ir relatīvi vāja. To labi ilustrē amerikāņu zinātnieks Čārlzs Kindlebergers [2, 222]: „Mēs esam secinājuši, ka nepastāv vienots viedoklis par to, kā attīstās ekonomika; tā pamatā ir apstākļi, ka šis process nav vienkāršs. Tajā ir iekļauti daudzi mainīgie un pastāv liela savstarpējā aizvietojamība starp tā sastāvdaļām – zemi, kapitālu, kā arī darbaspēka kvalitāti un kvantitāti, arī tehnoloģijas var viena otru aizvietot, lai gan tajā pašā laikā pastāv noteiktas papildinošas sakarības starp šīm sastāvdaļām. Vēlme ietaupīt un organizācija – tās, iespējams, ir vienīgās obligātās sastāvdaļas. Par pārējām var teikt: neviena nav ne nepieciešama, ne arī pietiekama.”

Interese par šo tematu tomēr nav tikai tīri akadēmiska, jo sabiedrības interese par reģionālām atšķirībām ekonomiskajā attīstībā un labi jūtāmās labklājības atšķirības nacionālajā līmenī ir radījušas zināmas pūles atpaliekošo ekonomiku stimulēšanā, investējot dažāda veida infrastruktūrā. Šādu pasākumu forma un intensitāte un, protams, to vispārēja vēlamība ir tieši atkarīgi no praktiskās intereses. Tādējādi, lai arī Kindlebergeram joprojām ir taisnība, ka mūsu zināšanas ir ļoti ierobežotas, tomēr centieni izzināt šo tematu turpinās.

Tradicionāli tika uzskatīts, ka transports spēcīgi un pozitīvi ietekmē ekonomisko attīstību un ka palielināta izlaide var tikt tieši saistīta ar uzlabojumiem transportā. Piemēram, Lielbritānijā deviņpadsmitajā gadsimtā zinātnieks Baksters uzskatīja, ka dzelzceļš ir bijis visiedarbīgākais ekonomiskais aģents komercijas attīstībā, strādājošo dzīves apstākļu uzlabošanā, kā arī valsts lauksaimniecības un minerālo resursu attīstībā. Piecdesmit gadus vēlāk lords Lugards raksta, ka Āfrikas materiālā attīstība var tikt ietverta vienā vārdā – transports. Iespējams, vislielākais transporta pozitīvās lomas aizstāvis bijis krievu zinātnieks Rostovs, kurš, runājot par ekonomisko augsmi, raksta, ka dzelzceļa ieviešana vēsturiski ir bijis visspēcīgākais atspēriena punkts. Pēc Rostova domām, dzelzceļa loma ir bijusi izšķiroša Amerikas Savienotajās Valstīs, Francijā, Vācijā, Kanādā un Krievijā.

Plašāku pieeju atraduši zinātnieki Andersons un Stromkvists, kuri uzskata, ka visas lielākās Eiropas ekonomiskās attīstības fāzes ir pavadījušas vai izraisījušas būtiskas izmaiņas transporta un sakaru infrastruktūrā. Pēc zinātnieku domām, var izdalīt četrus galvenos transporta un loģistikas revolūcijas posmus [2, 223]:

- periods no trīspadsmitā gadsimta, kurā attīstījās ūdens transports kā jauna loģistikas sistēma, kas savienoja pilsētas upju krastos un piekrastes apgabalus, piemēram, Hanzas kopienā;
- periods no sešpadsmitā gadsimta jeb Zelta laikmets, kuru raksturoja dramatiski uzlabojumi kuģošanā un jūras transportā, kā arī jaunu bankas sistēmu ieviešana, kas sekmēja tirdzniecību ar Nīderlandes Austrumindiju

- un Rietumindiju (ar Lisabonu, Antverpeni un Amsterdamu kā galvenajiem centriem);
- periods no deviņpadsmitā gadsimta vidus, ko iezīmēja industriālā revolūcija, kurā tvaika dzinēja ieviešana radīja jaunus transporta veidus, tādējādi radot jaunus tirgus apgabalus, piemēram, Ziemeļameriku;
 - periods no 20. gadsimta septiņdesmitajiem gadiem, kuru raksturoja informācijas apmaiņas palielināšanās un elastīgums, sistēmas „tieši laikā” un materiālo resursu plānošanas attīstība.

Positīvas saiknes starp transporta nodrošinājumu un ekonomisko izaugsmi var iedalīt tiešajās un netiešajās, kā arī multiplikatora efekta saiknēs. Transports ar zemām pārvadājumu izmaksām ir ļāvis apkalpot ģeogrāfiski plašākus tirgus, kā arī izmantot liela mēroga ražošanu dažāda veida aktivitātēs. Zinātnieks Hanteris, piemēram, definē kauzālu saikni starp zemu izmaksu transportu un ekonomisko izaugsmi – industriālā revolūcija bija veiksmīga, jo pirms tās notika revolūcija transporta tehnoloģijā. Arī zinātnieks Ovens bija pārliecināts, ka iekšējo tirgu paplašināšana ar uzlabotu transporta pakalpojumu palīdzību ir nepieciešams priekšnosacījums ekonomiskajai attīstībai. Vairums neattīstīto valstu dažādu ģeogrāfisku, ekonomisku un vēsturisku apstākļu dēļ ir atkarīgas no starptautiskās tirdzniecības, un šīs tirdzniecības attīstība ir nepieciešams nosacījums ekonomiskajai augšmei. Šādos apstākļos pietiekams transporta sistēmas nodrošinājums atbilstoši šiem uzskatiem pozitīvi ietekmēs attīstību.

Netiešie efekti rodas no nodarbinātības, ko rada transporta infrastruktūras veidošana, kā arī darba vietām, kas saistās ar transporta pakalpojumu vadību. Iespējami arī multiplikatora efekti, kas rodas no būtiska dzelzs, kokmateriālu, ogļu u. c. materiālu patēriņa, kas nepieciešams modernas transporta sistēmas attīstībai. Deviņpadsmitajā gadsimtā šīs izejvielas tika piegādātas no vietējās smagās rūpniecības. Transports bieži vien deva sākotnējo uzņēmējdarbības pieredzi daudziem tā laika industriālistiem. Potenciālie multiplikatora efekti trešajām pasaules valstīm mūsdienās ir jūtami mazāki, ar nosacījumu, ka attīstās starptautiskā tirdzniecība, kas ir transporta uzlabojumu funkcija, turklāt valsti saista citu valstu palīdzība attīstībā. Pie tam tehniskā ekspertīze, kas nepieciešama, lai plānotu modernas transporta sistēmas, bieži vien nav pieejama mazāk attīstītajām valstīm, tādēļ tā jāpērk no attīstītākām valstīm.

Tomēr jāatzīmē, ka pēdējā laikā kauzālais transporta un ekonomiskās attīstības redzējums vairs nav tik nepieciešams. Zinātnieka Fogeļa ekonometriskais darbs Amerikas Savienotajās Valstīs (ASV), piemēram, pierāda, ka ASV izaugsme deviņpadsmitajā gadsimtā varētu būt iespējama arī bez dzelzceļa izmantošanas; pietiktu ar ūdensceļiem, kas nodrošinātu transporta sistēmu ar salīdzināmām izmaksām. Uzskats, ka dzelzceļš bija galvenais motīvs ASV ekonomiskajai attīstībai, kļuvis mazāk nozīmīgs, proti, tas, ka labs transports nodrošina ekonomisko ekspansiju, nav viennozīmīgi.

Tātad ekonomiskā izaugsme pašlaik tiek vispārēji uzskatīta par kompleksu procesu, kurā transports pieļauj dabas resursu un valsts priekšrocību izmantošanu; transports ir nepieciešams, bet ar to vien izaugsmei nepietiek. Transports var sekmēt apgrozāmā kapitāla efektīvāku izmantošanu no viena ģeogrāfiskā apvidus citā apvidū pamatkapitāla veidā, lai arī nepieciešamais nosacījums ir atbilstošas ražošanas iespējas potenciālajā tirgū. Sabiedriskā infrastruktūra šajā gadījumā būtu jāievieš atkarībā no privātā kapitāla pieejamības, jo, piemēram, daudzas pasaules

valstis nebūtu ieguvušas no labākas transporta infrastruktūras, ja nebūtu pieejami privātie līdzekļi.

Skatoties no nedaudz cita skatupunkta, uzlabots transports var palīdzēt pārvarēt tā saucamās „šaurās vietas” ražošanā un tādējādi veicināt tālāku ekonomisko attīstību. Ja tā notiek, var rasties sarežģījumi: „šaurā vieta” var atrasties zināmā attālumā no apskatāmā reģiona un, neiedziļinoties problēmā, šķiet, ka tā nav saistīta ar šo reģionu. Pieņemot minēto iebildumu, šīs idejas pamatuzskatus pauž zinātnieks Ašrafis M. Ahmeds, apgalvojot, ka daudzās attīstības valstīs transporta infrastruktūras neatbilstība ir viena no būtiskākajām šaurajām vietām sociālekonomiskajā attīstībā un nācījas integrācijā. Zinātnieks arī uzskata, ka bieži vien transporta trūkums padara sarežģītu sociālās infrastruktūras, piemēram, izglītības un veselības aprūpes, ieviešanu. Moderno tehnoloģiju izplatība, ieguldījumi lauksaimniecībā, kā arī lauksaimniecības sasaiste ar citām tautsaimniecības nozarēm ar tirgus mehānismu palīdzību tiek aizkavēta ar transporta infrastruktūras trūkumu vai neatbilstību. Tādējādi šo un citu faktoru ietekmē lauksaimniecības – attīstības valstu svarīgākās tautsaimniecības nozares – ražīgums ir nožēlojami zems.

Augšminētais norāda uz transporta pozitīvo ietekmi, tomēr ekonomistu vidū valda arī uzskati, ka dažkārt pārmērīgi liels trūkstošo resursu daudzums tiek saistīts tikai ar vienīgi ar uzlabojumiem transportā. Jebkuram trūkstošajam resursam ir iespējams definēt optimālu transporta nodrošinājumu, lai sekmētu attīstību tādējādi, ka resursi netiek izmantoti nelietderīgi, aizņemoties tos no citām aktivitātēm, kur tie varētu būt vairāk efektīvi. Zināmā ekonomiskās attīstības posmā valstij nepieciešams noteikts transporta nodrošinājums, lai maksimizētu augsmes potenciālu, tātad eksistē noteikta transporta kapacitāte jebkuram attīstības līmenim. Tomēr šim uzskatam ir pretējs viedoklis; tas pauž, ka ir ekonomiskie spēki, kas mēdz novest līdz pārmērīgi lielam transporta nodrošinājumam, īpaši augstu izmaksu infrastruktūrai, turklāt uz efektīvāku un ražīgāku projektu rēķina. Zinātnieks Vilsons norādījis uz transporta kapitāla neviendabīgumu: tas, papildināts ar tā salīdzinošo ilgmūžību un saistītajiem objektiem, padara nākotnes izmaksu un ieguvumu novērtēšanu izteikti sarežģītu. Līdz ar to lēmumi par resursu piešķiršanu transportam nav viegli atceļami vai ātri labojami.

Interese par transportu politiskā līmenī nozīmē, ka šis sektors salīdzinoši vienkārši piesaista līdzekļus, jo ir salīdzinoši grūti pierādīt ekonomiska rakstura kļūdas pēc lielu transporta projektu pabeigšanas. Arī attīstības plānotāji mēdz pārsvarā būt ieinteresēti publisko līdzekļu novirzīšanā uz transporta, sakaru, enerģijas, ūdensapgādes un citām jomām, definējot šīs jomas kā izšķirošas un fundamentālas. Vēl jo vairāk, ņemot vērā pārtikušo valstu labi attīstīto ražošanas sektoru, atbalsts transportam ir īpaši pievilcīgs. Tie, kas atbalsta šo diezgan skeptisko nostāju par transportu, piekřīt, ka transporta sistēma ir acīmredzams *sine qua non* (lat.: bez kura tas nevar pastāvēt) mūsdienu ekonomiskajā attīstībā, tomēr saglabājas jautājums, vai alternatīvās izmaksas saistībā ar tālāku transporta attīstību ir pamatotas.

Empīriskie pierādījumi ne vienmēr bijuši noderīgi, lai risinātu diezgan pretrunīgās problēmas par saistību starp transporta un apkārtējo vidi. Tas parādīts tabulā, kas pamatojas uz pētījumiem industriālajās valstīs. Vispirms aplūkotas vispārējās problēmas ekonomiskās augsmes stimulēšanā trešajās pasaules valstīs, lai vēlāk tās attiecinātu uz kopīgu transporta politiku arī jaunajās Eiropas Savienības valstīs, to skaitā Latvijā. Mikroekonomiskajā līmenī rodas arī jautājumi – kas risina transporta nodrošinājuma iespējas stimulēt ekonomisko augsmi atsevišķās valsts daļās vai noteiktā pilsētas daļā.

Tabula

**Apkopojums pētījumiem par transportu un attīstību
industriāli attīstītajās valstīs [2, 223]**

*Summary of studies on transport and development
in industrially developed countries*

Autors	Ģeogrāfiskā skala	Infrastruktūra	Secinājumi
1	2	3	4
Bothams	28 apgabali Apvienotajā Karalistē	Automaģistrāļu pārbūve	Neliels centralizējošs nodarbinātības efekts
Brigs	Nemetropoļu apgabali ASV	Automaģistrāļu esamība	Starpstatu lielceļu esamība nav garantija apgabala attīstībai
Klīrijs un Tomass	Reģionālais līmenis Apvienotajā Karalistē	Jauni šķērsojumi	Nelielas uzņēmumu atrašanās vietas izmaiņas, tomēr būtiskas izmaiņas uzņēmumu darbībā
Dodžsons	Ziemeļu apgabali Apvienotajā Karalistē	Jauna automaģistrāle	Neliels nodarbinātības efekts
Īgls	87 apgabali ASV	Izdevumi jaunai automaģistrālei	Nekādu izmaiņu nodarbinātībā
Everss	Reģionālais līmenis Nīderlandē	Ātrvilcieni	Neliels nodarbinātības efekts
Forests	Metropolītiskie apgabali ASV	Ātrs un viegls tranzīts	Kaitējums nekustamajam īpašumam, tomēr iespēja atjaunot pilsētu
Džadzs	Reģionālais līmenis Apvienotajā Karalistē	Jauna automaģistrāle	Neliels ekonomisks efekts
Lenglijs	Lielceļu koridors ASV	Automaģistrāle	Īpašuma vērtības krišanās dotajā apgabalā
Makijs	Reģionālais līmenis Apvienotajā Karalistē	Jauni šķērsojumi	Neliels vispārējs efekts
Mills	Metropolītiskie apgabali ASV	Starpstatu automaģistrāles	Nekādu būtisku efektu par ģeogrāfisko izvietojumu
Mūns	Metropolītiskie apgabali ASV	Automaģistrāļu savstarpējā iedarbība	Ciematu esamība maģistrāļu krustpunktu tuvumā
Pikets	Vietējie rajoni Apvienotajā Karalistē	Ātrs un viegls tranzīts	Tuvu līnijai izvietotais īpašums gūst labumu
Stefandess	87 apgabali ASV	Izdevumi jaunai automaģistrālei	Var ietekmēt nodarbinātību – atkarīgs no apgabala politikas
Stefandess	87 apgabali ASV	Izdevumi jaunai automaģistrālei	Zināms pozitīvs efekts nodarbinātībā
Votersons	Metropolītiskie apgabali ASV	Ātrs un viegls tranzīts	Stabils zemes izmantošanas pieaugums
Vilsons	Reģionālais līmenis ASV	Esošās automaģistrāles	Transports ietekmē lēmumus par atrašanās vietu, nevis attīstību

Investīcijas transporta infrastruktūrā ir galvenā komponente kapitāla veidošanā mazāk attīstītajās valstīs, kā arī transporta izdevumi ir parasti vislielākais izdevumu postenis valsts budžetā. Līdz pat 40% no valsts tēriņiem veltīti investīcijām transporta infrastruktūrā ar būtiskiem papildinājumiem, kas nāk no dažādām starptautiskām organizācijām, piemēram, Pasaules Bankas vai kādas individuālas ārvalsts.

Kā redzams tabulā izmaiņas infrastruktūrā ne vienmēr dod gaidīto pozitīvo efektu, bieži vien tikai maina indivīdu paradumus un lēmumus par pārvietošanos.

Taču, piemēram, īru zinātnieks Martins Rodžers uzskata, ka automaģistrāles ir vitāli nepieciešamas valsts ekonomiskajā attīstībā, jo augstas kvalitātes autoceļu tīkla būvniecība palielina valsts ekonomisko izlaidi, samazinot pārvietošanās laiku un izmaksas, kā arī padarot reģionu ekonomiski atraktīvāku [3, 1]. Faktiskais ceļu būves process, savukārt, pēc zinātnieka domām, dod papildu efektu būvniecības sektora attīstībai.

Vispārēji aplūkojot transporta problēmas, var secināt, ka tam ir četras funkcijas ekonomiskās attīstības veicināšanā [2, 224].

1. Tas ir būtisks faktors, kas sekmē ražošanas procesus, ļaujot precēm un indivīdiem pārvietoties starp ražošanas un patēriņa centriem. Ņemot vērā, ka liela daļa no šīs pārvietošanās ir starp pilsētām un pilsētu apvidiem, transports pieļauj naudas apgrozību lauksaimniecības sektorā.
2. Uzlabojumi transportā var pārbīdīt ražošanas iespēju līknes, mainot faktoru izmaksas, un it īpaši samazina krājumu daudzumu, kas iesaldēts ražošanas procesos.
3. Tiek uzlabota mobilitāte, ļaujot ražošanas faktoriem, it īpaši darbaspēkam, pārvietoties uz vietām, kur tos var nodarbināt visefektīvāk.
4. Transports paaugstina indivīdu labklājību, paplašinot tiem sociālo pakalpojumu klāstu, kā arī nodrošina labāku sabiedrības saliedētību un nacionālo aizsardzību.

Latvijas kontekstā autotransporta infrastruktūras attīstības problēma ir aktuāla jau vairākus gadus, jo līdz ar straujo pasažieru automašīnu skaita pieaugumu valstī un salīdzinoši lielo kravas automašīnu tranzītu pārvietoties pa valsts autoceļiem satiksmes intensitātes dēļ kļuvis daudz grūtāk. Tā, pēc Centrālās statistikas pārvaldes datiem, kopš 1990. gada vieglo automašīnu skaits Latvijā ir palielinājies no nepilniem 283 tūkstošiem līdz nepilniem 905 tūkstošiem 2007. gada beigās jeb vairāk nekā trīs reizes [4]. Arī kravas automašīnu skaits ir palielinājies vairāk nekā divas reizes, proti, no 60 tūkstošiem 1990. gada beigās līdz nepilniem 130 tūkstošiem 2007. gada beigās [4]. Šeit gan jāpiebilst, ka, pēc CSDD datiem, tehnisko apskati izgājuši, tātad reāli piedalās satiksmē, 539 tūkstoši vieglo automašīnu jeb 60% no reģistrētajām vieglajām automašīnām un tikai 64 tūkstoši kravas automašīnu jeb 49% no reģistrētajām kravas automašīnām [5]. Tādējādi reāli satiksmē salīdzinājumā ar 1990. gadu piedalās aptuveni divreiz vairāk vieglo automašīnu un aptuveni tikpat kravas automašīnu – bez valstī iebraukušajiem autotransporta līdzekļiem. Turpretim valsts autoceļu tīkls kopš 1990. gada praktiski nav mainījies, proti, valsts autoceļu garums 1990. gada beigās bija 20,6 tūkstoši kilometri, bet 2007. gada beigās – 20,2 tūkstoši kilometri, no tiem ar cieto segumu 1990. gada beigās bija 18,8 tūkstoši kilometri, bet 2007. gada beigās – 20,2 tūkstoši kilometri [4]. Un, tā kā autoceļu garums valstī nav mainījies, autors secina, ka arī autoceļu caurlaides spēja nav būtiski mainījusies. Turklāt arī autoceļu fonds ir salīdzinoši sliktā stāvoklī, un, pēc dažādām aplēsēm, līdz pat 50% no valsts autoceļiem ir sliktā stāvoklī.

No augšminētā autors secina, ka pie tādas pašas autoceļu tīkla caurlaides spējas kā 1990. gadā transporta līdzekļu skaits ir pieaudzis vismaz divas reizes, tādēļ Latvijā autoceļu tīkls ir uzskatāms par ekonomiskās attīstības šauru vietu – lielākā vai mazākā mērā atkarībā no reģiona, tā apdzīvotības un ekonomiskās aktivitātes. Autors arī uzskata, ka šajā jomā jāturpina pētījumi un jākonstatē, cik lielu ietekmi autoceļu tīkls Latvijā atstāj uz ekonomisko attīstību valstī.

Kopumā izdarāmi šādi secinājumi.

1. Autotransporta kravu apgrozījums 2007. gadā veidoja aptuveni 33% no kopējā kravu apgrozījuma valstī, izkonkurējot dzelzceļa kravu pārvadājumus, tādējādi autotransports pašlaik ir viens no svarīgākajiem transporta veidiem Latvijā.
2. Transporta nozares nozīme ekonomiskajā attīstībā nav nopietni izvērtēta ne speciālajā literatūrā, ne arī par situāciju Latvijā, tādēļ autors secina, ka šajā jomā jāturpina pētījumi.
3. Vēsturiski transports, arī autotransports, stimulējis ekonomikas attīstību, taču pastāv arī uzskats, ka šī ietekme nav bijusi izšķiroša.
4. Pašreizējie pētījumi rāda, ka transporta, arī autotransporta, un ekonomiskās attīstības saistība nav viennozīmīgi vērtējama, tomēr transporta attīstība ir nepieciešams nosacījums ekonomikas attīstībai, taču ar to vien nepietiek.
5. Pozitīvas saiknes starp transporta nodrošinājumu un ekonomisko izaugsmi var iedalīt tiešajās un netiešajās saiknēs, kā arī no multiplikatora efekta viedokļa vērtējuma. Tiešā saikne dod acīmredzamu ieguldījumu ekonomiskajā attīstībā, piemēram, zemu izmaksu transports var paplašināt noteikta tirgus ģeogrāfisko apgabalu, netiešā saikne dod ieguldījumu attīstībā ar nodarbinātību transporta nozarēs, bet multiplikatora efekts rodas no patēriņa pieauguma, kas saistīts ar transporta attīstību.
6. Transports var sekmēt apgrozāmā kapitāla efektīvāku izmantošanu no viena ģeogrāfiskā apvidus citā apvidū pamatkapitāla veidā; nepieciešamais nosacījums gan ir atbilstošas ražošanas iespējas potenciālajā tirgū, tādēļ transporta attīstība pakārtojama privātā kapitāla pieejamībai noteiktā reģionā.
7. Transporta infrastruktūras neatbilstība bieži vien ir ekonomikas šaurā vieta; tā neļauj precēm un indivīdiem brīvi pārvietoties, kā arī traucē nodrošināt valsts sniegtos veselības aprūpes un izglītības pakalpojumus, tādējādi autors secina, ka transporta infrastruktūrai ir ne tikai ekonomisks, bet arī sociāls raksturs.
8. Īstenojot plašus autotransporta infrastruktūras projektus, rūpīgi jāizvērtē arī projekta alternatīvās izmaksas, ņemot vērā faktu, ka ieguldītais kapitāls, iespējams, var efektīvāk darboties citur.
9. Pieņemtie un īstenotie lēmumi par autotransporta infrastruktūras attīstību nav viegli maināmi vai atceļami, tādēļ atbildīgajām amatpersonām šādi lēmumi jāapsver īpaši rūpīgi, kā arī jāņem vērā ilgtermiņa attīstības nostādnes.

LITERATŪRA

1. Bamford, G. Collin. *Transport Economics*. 4th edition. Oxford: Heinemann Educational Publishers, 2006. 123 p.
2. Button, J. Kenneth. *Transport Economics*. 2nd edition. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2003. 269 p.

3. Rogers, Martin. *Highway Engineering*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006. 277 p.
4. Latvijas Statistika. *Transports*. Pieejams: www.csb.gov.lv (2008, 31. marts.)
5. Ceļu satiksmes drošības direkcija. *Statistika*. Pieejams: www.csdd.lv (2008, 31. marts.)

Summary

The paper provides conclusions regarding the relations between transport development, especially road transport development, and economic growth in Latvia and the world. Building on international experience, which, according to the author's opinion, can be transferred to Latvia's situation, the author explores problems concerning the research of transport and economic growth, and different views of scientists in this respect. The author concludes that transport as such and therefore also road transport positively influences economic growth; however, this relationship is not obvious, and transport development is a necessary but insufficient prerequisite for economic growth both in Latvia and worldwide.

Keywords: transport, economy, development.

A New Look at Financial Globalisation

Jauns skatījums uz finanšu globalizāciju

Ramona Rupeika-Apoga

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: ramona.rupeika-apoga@lu.lv

The literature on the benefits of financial globalisation for developing countries has become abundant in recent years, but along many disparate channels and with a variety of apparently conflicting results. For instance, there is still little robust evidence of the growth benefits of broad capital account liberalization, but a number of recent financial papers report that equity market liberalization does significantly boost growth. Similarly, evidence based on microeconomic (company- or industry-level) data shows some benefits of financial integration and the distortionary effects of capital control, while the macroeconomic evidence remains inconclusive. The author attempts to provide a unified conceptual framework for organizing this vast and growing literature. This framework allows to provide a fresh synthetic perspective on the macroeconomic effects of financial globalisation, in terms of both growth and volatility. A concluding section discusses the trends that belong to a new era of financial globalisation and suggests avenues for future research. The novelty of financial globalisation process is that today we see unprecedented financial flows from the developing and emerging economies to the developed world, i. e., in the opposite direction to what one would normally expect. During the development of the paper, the generally accepted qualitative and quantitative methods of economic research were used.

Keywords: financial globalisation, financial integration, growth and volatility.

Introduction

Financial globalisation—the phenomenon of rising cross-border financial flows—is often blamed for the string of damaging economic crises that rocked a number of emerging markets in the late 1980s in Latin America and in the 1990s in Mexico and a handful of Asian countries. The market turmoil and resulting bankruptcies prompted a rash of finger-pointing by those who suggested that developing countries had dismantled capital controls too hastily—leaving themselves vulnerable to the harsh dictates of rapid capital movements and market herd effects. Some were openly critical of international institutions they saw as promoting capital account liberalization without stressing the necessity of building up the strong institutions needed to steer markets through bad times.

In contrast to the growing consensus among academic economists that trade liberalization is, by and large, beneficial for both industrial and developing economies, debate rages among academics and practitioners about the costs and benefits of financial globalisation. Some economists (for example, Dani Rodrik,

Jagdish Bhagwati, and Joseph Stiglitz) view unfettered capital flows as disruptive to global financial stability, leading to calls for capital controls and other curbs on international asset trade. Others (including Stanley Fischer and Lawrence Summers) argue that increased openness to capital flows has, in general, proved essential for countries seeking to rise from lower- to middle-income status and that it has strengthened stability among industrial countries. This debate clearly has considerable relevance for economic policy, especially given that major economies like China and India have recently taken steps to open up their capital accounts.

The author put together a framework for analysis of the vast and growing body of studies on the benefits of financial globalisation. The paper offers a new way of looking at financial globalisation. The author systematically sifts through various pieces of evidence on whether developing countries can benefit from financial globalisation. The author's findings suggest that financial globalisation appears to be neither a panacea to stimulate growth nor an unmanageable risk.

The **object** of this paper is analysis of financial globalisation effects.

The **purpose** of this research is, by analysing different issues relating to the benefits of financial globalisation, to provide a unified conceptual framework that allows to develop a fresh synthetic perspective on the macroeconomic effects of financial globalisation, in terms of both growth and volatility.

To achieve the purpose, the following **tasks** were conducted:

1. analysing the vast and growing body of studies on the benefits of financial globalisation;
2. identifying the channels of financial globalisation impact;
3. analysing the collateral benefits of financial globalisation;
4. identifying trends of "a new era of financial globalisation";
5. listing the open questions of financial globalisation that need to be enhanced.

The first section turns to an analysis of the vast and growing body of studies on the benefits of financial globalisation, by developing a unified conceptual framework. The concluding section discusses the trends that belong to a new era of financial globalisation and suggests avenues for future research. The novelty of financial globalisation process is that today we see unprecedented financial flows from developing and emerging economies to the developed world, i.e., in the opposite direction to what one would normally expect.

During the development of the paper, the generally accepted qualitative and quantitative **methods of economic research** were used.

Benefits of Financial Globalisation

The recent wave of financial globalisation began in earnest in the mid-1980s, spurred by the liberalization of capital controls in many countries in anticipation of the better growth outcomes and increased stability of consumption that cross-border flows would bring. It was presumed that these benefits would be large, especially for developing countries, which tend to be more capital-poor and have more volatile income growth than other countries.

Emerging market economies, the group of developing countries that have actively participated in financial globalisation, have clearly registered better growth outcomes, on average, than those countries that have not participated. Yet the

majority of studies using cross-country growth regressions to analyze the relationship between growth and financial openness have been unable to show that capital account liberalization produces measurable growth benefits. One reason may be traced to the difficulty of measuring financial openness. For example, widely used measures of capital controls (restrictions on capital account transactions) fail to capture how effectively countries enforce those controls and do not always reflect the actual degree of an economy's integration with international capital markets. In recent years, considerable progress has been made on developing better measures of capital controls and better data on flows and stocks of international assets and liabilities. Studies that are based on these improved measures of financial integration are beginning to find evidence of positive growth effects of financial integration. The evidence, however, is still far from conclusive. For empirical evidence showing that trade openness has a direct and positive effect on economic growth see Frankel and Romer (1999) and Dollar and Kraay (2003), Rodriguez and Rodrik (2002), Berg and Krueger (2003), Baldwin (2004), and Winters (2004).

A basic building block of this paper is the notion that successful financial globalisation does not simply enhance access to financing for domestic investment but that its benefits are catalytic and indirect. Far more important than the direct growth effects of access to more capital is how capital flows generate *collateral benefits* (so called because they may not be countries' primary motivations for undertaking financial integration). A growing number of studies are showing that financial openness can promote development of the domestic financial sector, impose discipline on macroeconomic policies, generate efficiency gains among domestic firms by exposing them to competition from foreign entrants, and unleash forces that result in better government and corporate governance. These collateral benefits could enhance efficiency and, by extension, total factor productivity growth.

The notion that financial globalisation influences growth mainly through indirect channels has powerful implications for an empirical analysis of its benefits. Building institutions, enhancing market discipline, and deepening the financial sector take time, as does the realization of growth benefits from such channels. This may explain why, over relatively short periods, it seems much easier to detect the costs but not the benefits of financial globalisation. More fundamentally, even over long horizons, it may be difficult to detect the productivity-enhancing benefits of financial globalisation in empirical work if one includes structural, institutional, and macroeconomic policy variables in cross-country regressions that attempt to explain growth. After all, it is through these very channels that financial integration generates growth (see Figures 1, 2).

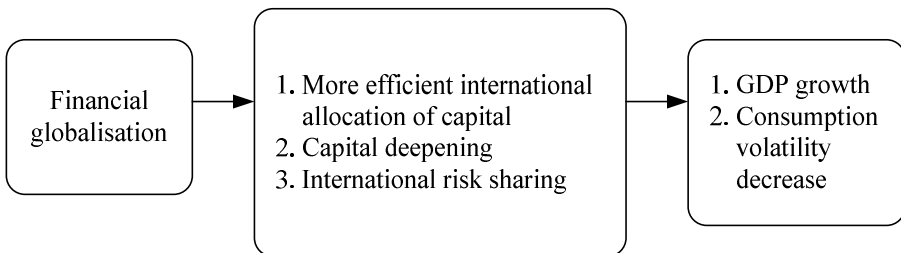

Figure 1. Traditional view of financial globalisation effects [the author's development]

1. att. *Finanšu globalizācijas ietekme saskaņā ar tradicionālo pieeju [autores izveidota]*

Traditionally financial globalisation increases GDP growth and reduces consumption volatility through direct channels as more efficient international allocation of capital, capital deepening and international risk sharing. The author does not dismiss the importance of traditional channels – that financial integration can increase investment by relaxing the constraints imposed by low levels of domestic saving and reducing the cost of capital. But the author's view is that these traditional channels may have been overemphasized in previous research.

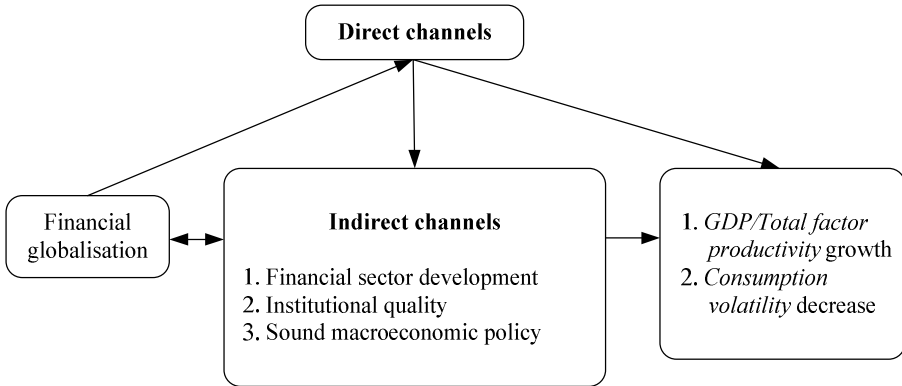

Figure 2. New view of financial globalisation effects [the author's development]

2. att. *Finanšu globalizācijas ietekme saskaņā ar jauno pieeju [autores izveidota]*

The author's finding is that financial globalisation effects through collateral benefits could be more important than traditional ones.

The potential indirect benefits of financial globalisation are likely to be important in three key areas: financial sector development, institutional quality, and macroeconomic policies.

A good deal of research (Levine, 1997; Mishkin, 2006) suggest that international financial flows serve as an important catalyst for domestic *financial market development*, as reflected both in straightforward measures of the size of the banking sector and equity markets and in broader concepts of financial market development, including supervision and regulation.

Research based on a variety of techniques, including country case studies (Claessens, Demirgüç-Kunt, and Huizinga, 2001; Errunza, 2001; Levine, 2001; Claessens and Laeven, 2004; Clarke, Cull, Martinez Peria, and Sanchez, 2003; and Schmukler, 2003; Detragiache, Gupta, and Tressel, 2006), supports the notion that the larger the presence of foreign banks in a country, the better the quality of its financial services and the greater the efficiency of financial intermediation. As for equity markets, the overwhelming theoretical presumption is that foreign entry increases efficiency, and the evidence seems to support this. Stock markets do, in fact, tend to become larger and more liquid after equity market liberalizations.

The empirical evidence (Mishkin, 2006; Klein and Olivei, 2006) suggests that financial globalisation has induced a number of countries to adjust their corporate governance structures in response to foreign competition and demands from international investors. Moreover, financial sector FDI from well-regulated and well-supervised source countries tends to support *institutional development and governance* in emerging market economies.

Capital account liberalization, by increasing the potential costs associated with weak policies and enhancing the benefits associated with good ones, should also impose discipline on macroeconomic policies. Precisely because capital account liberalization makes a country more vulnerable to sudden shifts in global investor sentiment, it can signal the country's commitment to better *macroeconomic policies* as a way of mitigating the likelihood of such shifts and their adverse effects. Although the empirical evidence (Tytell and Wei, 2004; Gourinchas and Jeanne, 2005) on this point is suggestive, it is sparse. Countries with higher levels of financial openness appear more likely to generate better monetary policy outcomes in terms of lower inflation, but there is no evidence of a systematic relationship between financial openness and better fiscal policies.

The evidence that author have surveyed in this section is hardly decisive, but it does consistently point to international financial integration as a catalyst for a variety of productivity-enhancing benefits. Given the difficulties that have identified in interpreting the cross-country growth evidence, it is encouraging to see that financial market integration seems to be operating through some of the indirect channels.

A New Era of Financial Globalisation?

A “new era of financial globalisation” relates to the emergence of what has been called “diversification finance”. This is as opposed to the more traditional “development finance”. Traditionally, this phenomenon of deepening financial integration was mainly seen as an accompanying phenomenon to real economic integration. Financial flows were for a long time mainly triggered by the need to finance trade. International finance was mainly unidirectional, from countries with a trade surplus to those with a trade deficit. Following historical examples explicitly illustrate this traditional view:

- Under the gold standard, before the First World War, there was already a period of intensive international financial transactions. However, the bulk of the cross-border flows was at that time directed from capital-rich Europe to capital-poor regions in America or Asia and was used mainly to finance of large infrastructure projects such as railroad construction.
- Under the Bretton Woods system, capital flows were very limited as the system had been designed to limit international financial transaction insofar as these were not directly linked to international transactions of goods and services.
- In the 1980s and 1990s, when capital account liberalisation had become fairly general, a considerable part of international financial transactions still took the form of unidirectional flows to capital-poor countries. These were the decades when a growing group of countries, initially Latin American countries, later also Asian countries and transition economies, gained access to external finance from private sources.

This view of financial flows as a tool to assist capital-poor countries is of course still highly relevant today. For example, in Latvia in 2006, net inflow of the capital account was 133.2 million lats. As in the previous two years, most of the net inflow of the capital account (98.2%) was the result of the EU fund inflows for investment.

Net inflow of foreign direct investment (8.1% of GDP) covered 38.5% of the current account deficit (a high of the last four years). Foreign direct investment in Latvia was made in the form of reinvested earnings (43.1% of total direct investment) and equity capital (35.7%) (Bank of Latvia, 2007). In 2006, the highest growth was observed in investment from Estonia, Cyprus, Sweden, Denmark, and Germany, made in financial intermediation (mostly as a result of banks increasing their share capital), real estate, renting and business activities, wholesale and retail trade (see Table 1).

Table 1

**Latvia's international investment position [18]
(at end of period, in thousands of US dollars)
*Sarptautisko investīciju pozīcija Latvijā [18]
(perioda beigās, tūkst. ASV dolāru)***

	2002	2003	2004	2005	2006
Assets	5 135 528	6 673 929	9 379 640	10 045 108	15 174 383
Direct investment abroad	59 086	114 145	238 842	282 414	475 346
Portfolio investment abroad	912 453	1 254 642	1 340 481	1 601 096	2 041 410
Other investment abroad	2 825 046	3 751 556	5 725 764	5 780 155	8 068 007
Liabilities	9 105 118	11 835 818	16 899 887	19 096 000	29 693 392
Direct investment in Latvia	2 751 288	3 276 872	4 528 815	4 929 089	7 476 096
Portfolio investment	511 485	687 469	1 034 802	1 118 379	1 599 433
Other investment	5 813 221	7 828 252	11 309 083	13 017 539	20 557 665
Net international investment position	-3 969 591	-5 161 888	-7 520 247	-9 050 892	-14 519 010

Despite several decades of active financial globalisation experience, a number of questions are still debated in the academic and policy community:

- The first question concerns the benefits of such financial flows to capital-poor countries. One can easily outline a list of benefits that come with the opening of a country to international financial markets. It allows consumption smoothing through intertemporal asset trade. It promotes international risk diversification. And it ensures a more efficient allocation of resources to their most productive uses. Through these channels, financial integration would be expected to enhance economic growth. Yet, these gains that are so obvious in theory are not always easy to find in empirical data. A large body of econometric studies has tried to quantify the impact of external finance on economic growth and found that the impact is usually positive, but small (Mishkin, 2006). Therefore, the nexus between external finance and growth is an area where work will undoubtedly have to continue in the years ahead.
- The second question concerns the conditions to benefit from financial integration. Econometric analysis tends to confirm that the empirical link between external finance and growth is conditional on a country's fundamentals. Economic literature has typically identified two such conditions, namely a stable macroeconomic framework and a strong institutional framework. Deepening further our understanding of these

conditions – especially in terms of institutional stability, which is a relatively new element in the international policy debate – will be a key to make sure that all countries can reap the full benefits of global financial integration.

- The third question relates to the potential costs of financial globalisation. An excessively rapid opening of the capital account, especially if stability-oriented macroeconomic policies and strong institutional fundamentals are not yet in place, may magnify a country's vulnerability to external shocks. The series of capital account crises in the late 1990s and early 2000s provided an illustration of the potential exposure of countries with balance sheet weaknesses to shocks in the international financial system.

To sum up, capital flows traditionally could be understood as the flipside of trade flows. Today, however, we are observing large gross – bidirectional – flows that are decoupled from the trade in goods. For example, in 2005 net flows of equity and bond capital to the US were around USD 800 bn. *Gross* cross-border flows to and from the US, however, surpassed an impressive USD 40 trillion, i. e. they were 50 times about the size of the net flow (IMF, 2006).

These gross capital flows do not result from trade patterns but rather from investment decisions that reflect the desire of investors to diversify their portfolios. Figure 3 illustrates rather similar situation also in Latvia, in addition the difference between flows connected with trade and investment become more and more significant.

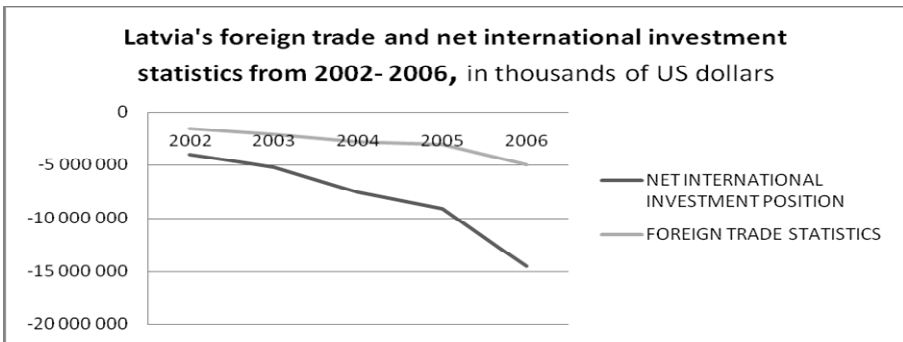

Figure 3. Latvia's foreign trade and net international investment statistics from 2002-2006, in thousands of US dollars

3. att. Latvijas starptautiskās tirdzniecības un neto starptautisko investīciju statistika 2002.–2006. g., tūkst. ASV dolāru [18]

As a result, countries have build up large foreign asset positions which amount to more than 100 percent of world GDP. But still these numbers are relatively “small” when compared to the total stock of foreign *and domestic* investment. In fact, despite the trend towards international portfolio diversification, international investors continue to have a strong preference for domestic financial assets. This phenomenon has been identified in the literature as the home bias puzzle. Home bias has been – steadily but slowly – declining over recent years, especially in euro area economies as these tend to be relatively highly integrated with each other. However, most economies in the world invest only around 10 percent of their portfolio wealth

in foreign securities although simple benchmarks would suggest a much higher share of foreign investment to be optimal. This would suggest that we are only at the start of this new era of financial globalisation. The novelty of a new era of financial globalisation is that we see today unprecedented financial flows from developing and emerging economies to the developed world that is in the opposite direction from what one would normally expect. Latvia presents traditional understanding of financial flows. This traditional view essentially sees financial integration as the counterpart of real integration and stipulates that financial flows are essentially unidirectional and originate from capital-rich countries, from countries with a trade surplus to those with a trade deficit. This suggestion is true for direct investments and other investments, but not for portfolio investments in Latvia (see Figure 4).

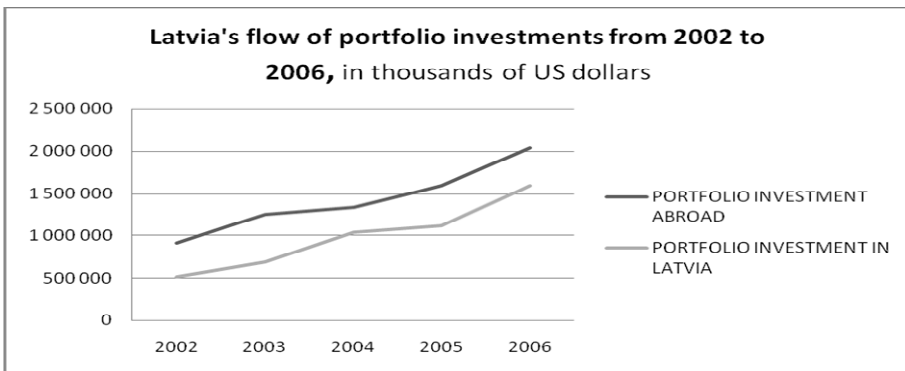

Figure 4. Latvia's flow of portfolio investments from 2002 to 2006, in thousands of US dollars
4. att. Latvijas portfeļinvestīciju bilance 2002.–2006. g., tūkst. ASV dolāru [18]

To sum up, there are a large number of still unresolved analytical and policy issues here. If we indeed enter into a new era of financial globalisation, we may need to address a whole set of analytical and policy questions:

- First of all, what does explain the fact that home bias is still so large despite our perception of a very integrated global economy? What does explain the asymmetries in “home bias” across countries and across instruments? Will home bias continue to decline? Finally, a question that is extremely relevant for policymakers is whether a further decline in home bias will have an impact on the functioning of financial markets on financial prices, capital flows and foreign asset positions.
- Larger gross positions imply that valuation gains and losses on those positions may become more relevant. A policy question is whether such valuation effects can play a role in current account adjustment. Can valuation effects – through wealth effects – have a significant impact on the real economy?
- Finally, increasing gross positions imply a potential for more intensive transmission of economic and financial shocks. For policy makers, this has important implications as it may alter over time the degree of business cycle synchronisation across the world.

Conclusions

- Traditionally, financial globalisation increases GDP growth and reduces consumption volatility through direct channels as more efficient international allocation of capital, capital deepening, and international risk sharing.
- The author does not dismiss the importance of traditional channels – that financial integration can increase investment by relaxing the constraints imposed by low levels of domestic saving and reducing the cost of capital. But the author's view is that these traditional channels may have been overemphasized in previous research.
- The conceptual framework presented by the author suggests that in addition to the traditional channels (e. g., capital accumulation), the growth and stability benefits of financial globalisation are also realized through a broad set of “collateral benefits”.
- “Collateral benefits” (so called because they may not be countries' primary motivations for undertaking financial integration) are financial market development, better institutions and governance, and macroeconomic discipline.
- These collateral benefits affect growth and stability dynamics indirectly, implying that the associated macroeconomic gains may not be fully evident in the short run and may be difficult to uncover in cross-country regressions.
- Building institutions, enhancing market discipline, and deepening the financial sector take time, as does the realisation of growth benefits from indirect channels. This may explain why, over relatively short periods, it seems much easier to detect the costs but not the benefits of financial globalisation. More fundamentally, even over long horizons, it may be difficult to detect the productivity-enhancing benefits of financial globalisation in empirical work if one includes structural, institutional, and macroeconomic policy variables in cross-country regressions that attempt to explain growth.
- A “new era of financial globalisation” relates to the emergence of what has been called “diversification finance”. This is as opposed to the more traditional “development finance”. Traditionally, financial flows were for a long time mainly triggered by the need to finance trade. International finance was mainly unidirectional, from countries with a trade surplus to those with a trade deficit.
- The novelty of a new era of financial globalisation is that we see today unprecedented financial flows from developing and emerging economies to the developed world that is in the opposite direction from what one would normally expect.
- If we indeed enter a new era of financial globalisation, we may need to address a whole set of analytical and policy questions:
 - home bias problem;
 - valuation effects on current account adjustment;
 - more intensive transmission of economic and financial shocks.

References

1. Baldwin, Robert E. (2004) Openness and Growth: What's the Empirical Relationship? In: *Challenges to Globalization: Analyzing the Economics*, ed. by Robert E. Baldwin and L. Alan Winters. Chicago: University of Chicago Press.

2. Berg, Andrew, and Anne Krueger (2003) Trade, Growth, and Poverty: A Selective Survey. IMF Working Paper 03/30. Washington: International Monetary Fund.
3. Bhagwati, Jagdish (1998) The Capital Myth. The Difference between Trade in Widgets and Dollars. *Foreign Affairs*, Vol. 7, No. 3, pp. 7–12.
4. Claessens, Stijn, and Luc Laeven (2004) What Drives Bank Competition? Some International Evidence. *Journal of Money, Credit, and Banking*, Vol. 36, No. 3, pp. 563–583.
5. Claessens, Stijn, Asli Demirgüç-Kunt, and Harry Huizinga (2001) How Does Foreign Entry Affect Domestic Banking Markets? *Journal of Banking and Finance*, Vol. 25, No. 5 (May), pp. 891–911.
6. Clarke, George R. G., Robert Cull, Martinez Peria, Maria Soledad, and Susana M. Sanchez (2003) Foreign Bank Entry: Experience, Implications for Developing Economies, and Agenda for Further Research. *World Bank Research Observer*, Vol. 18, No. 1, pp. 25–59.
7. Detragiache, Enrica, Poonam Gupta, and Thierry Tresselt (2006) Foreign Banks in Poor Countries: Theory and Evidence. IMF Working Papers 06/18. Washington: International Monetary Fund.
8. Dollar, David, and Kraay, Aart (2003) Institutions, Trade, and Growth. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 50, No. 1 (January), pp. 133–62.
9. Errunza, Vihang R. (2001) Foreign Portfolio Equity Investments, Financial Liberalization and Economic Development. *Review of International Economics*, Vol. 9, No. 4, pp. 703–26.
10. Fischer, Stanley (1998) Capital Account Liberalization and the Role of the IMF. In: Should the IMF Pursue Capital-Account Convertibility? *Essays in International Finance, Department of Economics*, Princeton University, Vol. 207, pp. 1–10.
11. Frankel, Jeffrey, and David Romer (1999) Does Trade Cause Growth? *American Economic Review*, Vol. 89, No. 3 (June), pp. 379–99.
12. Gourinchas, Pierre-Olivier, and Olivier Jeanne (2005) Capital Mobility and Reform. IMF Manuscript. Washington: International Monetary Fund.
13. IMF's World Economic Outlook database:
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2007/02/pdf/text.pdf>
14. Klein, Michael, and Giovanni Olivei (2006) Capital Account Liberalization, Financial Depth, and Economic Growth. Working Paper, Tufts University.
15. Levine, Ross (1997) Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda. *Journal of Economic Literature*, Vol. 35, No. 2, pp. 688–725.
16. Levine, Ross (2001) International Financial Integration and Economic Growth. *Review of International Economics*, Vol. 9, No. 4 (November), pp. 684–98.
17. Mishkin, Frederic S. (2006) *The Next Great Globalization: How Disadvantaged Nations Can Harness Their Financial Systems to Get Rich*. Forthcoming, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
18. Quarterly Bulletin “Latvia’s Balance of Payments.” Bank of Latvia,
<http://www.bank.lv/eng/main/all/pubrun/maksbil/>
19. Rodriguez, Francisco, and Dani Rodrik (2002) Trade Policy and Economic Growth: A Skeptic’s Guide to the Cross-National Evidence. In: *NBER Macroeconomics Annual 2000*, ed. by Ben S. Bernanke and Kenneth Rogoff. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
20. Rodrik, Dani (1998) Who Needs Capital-Account Convertibility? *Essays in International Finance*, No. 207. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
21. Schmukler, Sergio L. (2004) Financial Globalization: Gain and Pain for Developing Countries, *Federal Reserve Bank of Atlanta Economic Review*, Second Quarter, pp. 39–66.
22. Stiglitz, Joseph (2000) Capital Market Liberalization, Economic Growth, and Instability. *World Development*, Vol. 28, No. 6, pp. 1075–86.
23. Summers, Lawrence H. (2000) International Financial Crises: Causes, Prevention, and Cures. *American Economic Review*, Vol. 90, No. 2, pp. 1–16.

24. Tytell, Irina, and Shang-Jin Wei (2004) Does Financial Globalization Induce Better Macroeconomic Policies? IMF Working Paper 04/84. Washington: International Monetary Fund.
25. Winters, L. Alan (2004) Trade Liberalization and Economic Performance: An Overview. *Economic Journal*, Vol. 114, No. 493 (February), pp. F4–F21.

Kopsavilkums

Pēdējos gados finanšu globalizācijas ietekme attīstības valstīs ir kļuvusi par ļoti populāru tēmu, tomēr pētījumu rezultāti ir ļoti pretrunīgi. Šī raksta mērķis: izanalizējot plašu literatūras klāstu, kas attiecas uz finanšu globalizācijas ietekmes novērtējumu, piedāvāt vienotu konceptuālo pieeju par finanšu globalizācijas makroekonomisko ietekmi. Raksts sastāv no divām daļām. Pirmajā daļā autore izvērtē finanšu globalizācijas makroekonomisko ietekmi, piedāvājot ne tikai tradicionālos ietekmes kanālus, bet arī alternatīvus. Nobeiguma daļā tiek apspriestas jaunās „finanšu globalizācijas ēras” tendences un jautājumi, kurus būs nepieciešams izpētīt nākotnē. Pētījuma rezultātā autore nonākusi pie secinājuma, ka finanšu globalizācijas galvenā novitāte ir līdz šim nepiedzīvotas finanšu plūsmas no attīstības valstīm uz attīstītām valstīm. Darbā izmantotas ekonomiskās un statistisko datu analīzes pētišanas metodes.

Rentabilitātes rādītāju izmantošanas un interpretācijas aspekti praktiskajā uzņēmējdarbības analizē

Aspects of Using and Interpreting Profitability Indicators in Practical Business Analysis

Svetlana Saksonova

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Finanšu institūts

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: *Svetlana.Saksonova@lu.lv*

Raksta **mērķis** – parādīt rentabilitātes rādītāju izmantošanas un interpretācijas aspektus praktiskajā uzņēmējdarbības analizē, pievēršot īpašu uzmanību finansiālās rentabilitātes rādītājam ROCE, jo ROCE rādītājs dažādiem uzņēmumiem vai dažādos periodos var būt vienāds, bet ir sasniedzams dažādi. Tā, piemēram, ROCE rādītāja samazinājums var notikt dažādu faktoru dēļ. Autore parāda, ka šie faktori var būt bruto peļņas normas pieaugums, realizācijas apjoma samazināšanās, netiešo izmaksu pieaugums, krājumu pieaugums, saistību pret kreditoriem dzēšana gada beigās, debitoru saistību vidējā dzēšanas perioda palielināšanās, tāpēc, interpretējot analīzes rezultātus, jāņem vērā visus šos faktorus, lai nonāktu pie pareiziem secinājumiem. Analizējot uzņēmuma darbības rentabilitāti, no svara ir pareizi interpretēt informāciju, lai nonāktu pie pareiziem secinājumiem.

Atslēgvārdi: rentabilitāte, rentabilitātes rādītāji, rādītāju interpretācija, ROCE.

Ievads

Finanšu koeficienti ir rādītāji, kas atspoguļo finanšu informāciju tādā veidā, lai to varētu salīdzināt, noskaidrot tendences, izvirzīt pareizi formulētus jautājumus.

Rentabilitātes rādītāji (koeficienti) ir vesela finanšu koeficientu grupa, ko izmanto, analizējot uzņēmumu darbību.

Būtībā rentabilitāte ir uzņēmuma darbības efektivitātes rādītājs. Rentabilitāti nosaka, uzņēmuma neto peļņu dalot ar neto apgrozījumu, ar uzņēmuma kopējo vai pašu kapitālu vai ar aktīvu kopsummu. Šie rādītāji rāda patērētos līdzekļus vai realizētās produkcijas apjomu. Rentabilitātes vērtēšanai nav noteiktu kritēriju. Rentabilitāti izsaka procentos: jo augstāks šis procentu līmenis, jo efektīvāka ir uzņēmuma darbība, zems rentabilitātes līmenis liecina par uzņēmuma neveiksmi; ja to nenovērš laikus, gaidāma uzņēmuma darbības krīze.

Lai uzņēmuma darbība būtu sekmīga, tam nepieciešams:

- saglabāt likviditāti;
- paaugstināt rentabilitāti.

Rentabilitāti raksturo trīs viedokļi:

Komerciālā rentabilitāte rāda, kādu peļņu uzņēmums ieguvīs uz neto apgrozījuma vienību.

Ekonomiskā (aktīvu) rentabilitāte rāda, kādu peļņu uzņēmums ieguvīs uz uzņēmuma aktīvu vienību.

Finansiālā (pašu kapitāla) rentabilitāte rāda, kādu peļņu ir ieguvuši uzņēmuma īpašnieki uz ieguldītā kapitāla vienību.

1. Komerciālā rentabilitāte

Realizācijas rentabilitāte ROS (*Return on sales*) (R_1) ir finansiālā rezultāta attiecība pret apjoma rādītāju jeb – cik peļņas dod katra neto apgrozījuma vienība.

$$R_1 (ROS) = (\text{pārskata perioda tīrā peļņa} / \text{neto apgrozījums}) \times 100\%$$

Rādītāju ietekmē operatīvās darbības rezultāti, uzņēmuma cenu politika un operatīvās darbības izmaksu efektivitāte. Tāpēc, lai uzlabotu komerciālo rentabilitāti, jāveic uzņēmuma ieņēmumu un izmaksu analīze, pēc kuras nosaka:

- vai iespējams palielināt produkcijas vai pakalpojumu cenas un līdz ar to arī bruto peļņu;
- vai iespējams mainīt produkcijas vai pakalpojumu klāstu;
- vai iespējams sadarboties ar piegādātājiem, kuri piedāvā izejvielas un pusfabrikātus par izdevīgākām cenām;
- vai iespējams samazināt daļu no pastāvīgām izmaksām, vienlaikus saglabājot saimnieciskās darbības ieņēmumu līmeni u. c.
- Šo pasākumu mērķis ir uzlabot realizācijas rentabilitāti, jo rezultātā tiek pārvērtēts viss peļņas vai zaudējumu aprēķins.

Komerciālās rentabilitātes līmenis nav stingri noteikts. Tas galvenokārt ir atkarīgs no nozares, kurā darbojas uzņēmums.

Operatīvās darbības rentabilitātes rādītājs (R_2), kuru ietekmē tikai operatīvās darbības rezultāti, uzņēmuma cenu politika un operatīvās darbības izmaksu efektivitāte.

$$R_2 = (\text{peļņa pirms procentu un nodokļu atskaitīšanas} / \text{neto apgrozījums}) \times 100\%$$

Pirmsnodokļu peļņā netiek iekļauti ieņēmumi un izmaksas, kas nav saistīti ar produkcijas ražošanu vai pārdošanu un pakalpojumu sniegšanu. Šo rādītāju izmanto, lai mērītu uzņēmuma produkcijas ražošanas un realizācijas efektivitāti ienākuma radīšanā.

Operatīvās darbības rentabilitātes rādītāju izmanto, lai mērītu uzņēmuma produkcijas ražošanas un realizācijas efektivitāti ienākuma (pirms procentu un nodokļu atskaitīšanas) radīšanā. Neatkarīgi no neto apgrozījuma līmeņa uzņēmums vienmēr ir ieinteresēts, lai operatīvās rentabilitātes līmenis būtu augstāks [2, 1089].

Bruto peļņas rentabilitātes rādītājs (R_3) dod iespēju aprēķināt, kādā mērā neto apgrozījuma pārmaiņas ietekmē bruto peļņas lielumu.

$$R_3 = (\text{bruto peļņa} / \text{neto apgrozījums}) \times 100\%$$

Bruto peļņa bieži vien tiek uzskatīta par peļņas un zaudējumu aprēķina vissvarīgāko starprezultātu.

2. Ekonomiskā rentabilitāte

Ekonomiskā rentabilitāte ROA (*Return on Assets*) (R_4) raksturo, cik efektīvi tiek izmantoti aktīvi peļņas radīšanā.

$$R_4 = ROA = (\text{pārskata perioda peļņa pirms \% un nodokļiem} / \text{aktīvu vidēja vērtība}) \times 100\%$$

Lai precīzi novērtētu, cik lielam jābūt ekonomiskās rentabilitātes lielumam, jāizvērtē nozare, kurā uzņēmums darbojas. Ražošanas nozarēs šī rādītāja līmenis ir ievērojami atšķirīgs: tas ir augstāks nekā vidējais uzņēmumos, kuri izmanto daudz dzīvā darba, bet zems uzņēmumos, kuri ir kapitālietilpīgi. Rādītājs ir arī atkarīgs no uzņēmuma finansēšanas struktūras un finansēšanas izmaksām, kā arī no uzņēmuma darījuma riska. Jo lielāks ir risks, jo augstākai jābūt rentabilitātei [3, 49].

Aktīvu atdevei vajadzētu būt vismaz vienāai ar vidējo aizņēmuma procentu likmi, kuru uzņēmums maksā par saviem aizņēmumiem. Ja rādītājs ir mazāks – uzņēmums nepelna pietiekami daudz, lai spētu atpelnīt ar procentiem kopējo kapitālu, kas apgrozās uzņēmumā.

3. Finansiālā rentabilitāte

Finansiālā rentabilitāte rāda, cik peļņas ieguvuši uzņēmuma īpašnieki uz ieguldītā kapitāla vienību.

Pašu kapitāla rentabilitāte ROE (*Return on Equity*) (R_5) ļauj noteikt tā kapitāla izlietošanas efektivitāti, kuru investējuši uzņēmuma īpašnieki, un salīdzināt šo rādītāju ar iespējamo ienākuma saņemšanu, ieguldot šos līdzekļus citos vērtspapīros. No īpašnieka viedokļa, tas ir pats svarīgākais rādītājs: tas rāda, cik daudz peļņas iegūts uz īpašnieku uzņēmumā ieguldīto katru latu.

$$R_5 = (\text{gada peļņa} / \text{pašu kapitāla gada vidējā summa}) \times 100\%$$

Izvērtējot rentabilitātes rādītājus, būtiska nozīme ir starpībai starp ekonomiskās rentabilitātes un finansiālās rentabilitātes līmeņiem. Šī starpība atspoguļo aizņemtā kapitāla izmantošanas efektivitāti.

Investīciju parastajās akcijās rentabilitāte ROSF (*return on ordinary shareholders' funds*):

$$R_{ROSF} = (\text{tīrā peļņa pēc nodokļiem un dividendēm uz parastajām akcijām} / (\text{parasto akciju kapitāls} + \text{rezerves})) \times 100\%$$

Izmantojamā kapitāla rentabilitāte ROCE (*return on capital employed*):

$$R_{ROCE} = (\text{Pārskata perioda peļņa pirms \% un nodokļiem} / (\text{Akciju kapitāls} + \text{Rezerves} + \text{Ilgtermiņa kredīti})) \times 100\%$$

Akciju kapitāls + Rezerves + Ilgtermiņa kredīti ir izmantojams ilgtermiņa kapitāls.

Daudzi ekonomisti uzskata, ka šis rentabilitātes rādītājs ir galvenais rentabilitātes rādītājs.

ROCE būtībā ir divu koeficientu reizināšanas rezultāts [1, 305]:

$$R_{ROCE} = ((\text{Pārskata perioda peļņa pirms \% un nodokļiem} / \text{Apgrozījums}) \times (\text{Apgrozījums} / (\text{Akciju kapitāls} + \text{Rezerves} + \text{Ilgtermiņa kredīti})) \times 100\%$$

Tādā veidā analizējot rentabilitāti, var redzēt, ka izmantoto līdzekļu kopējā rentabilitāte ir atkarīga gan no apgrozījuma rentabilitātes, gan no izmantotā kapitāla rentabilitātes.

Analizējot uzņēmumu darbību pa periodiem vai veicot to darbību salīdzinājumu ar citiem nozares uzņēmumiem, jāatceras, ka ROCE rādītājs dažādiem uzņēmumiem vai dažādos periodos var būt vienāds, bet ir sasniedzams dažādi.

Aplūkosim nosacīto situāciju. Vienas nozares diviem uzņēmumiem ir šādi darbības rādītāji.

1. tabula

Nosacīto uzņēmumu A un B darbības rādītāji
Indicators for sample companies A and B

Posteņa nosaukums	Uzņēmums A	Uzņēmums B
Pārskata perioda peļņa pirms % un nodokļiem	20	15
Izmantojams ilgtermiņa kapitāls	100	75
Apgrozījums	200	300

Kā redzams, abiem uzņēmumiem ROCE ir vienāds (20%), bet sasniedzams ir dažādi, jo uzņēmumiem ir atšķirīga peļņa pirms procentiem un nodokļiem, izmantotais ilgtermiņa kapitāls, apgrozījums. Tas nozīmē, ka salīdzinoši zema tīrās peļņas norma (*pārskata perioda peļņa pirms % un nodokļiem / apgrozījums*) var kompensēties ar salīdzinoši augstu koeficientu (*apgrozījums / (akciju kapitāls + rezerves + ilgtermiņa kredīti)*). Piemēram, lielveikalos tīrās peļņas norma nav augsta, bet ROCE var būt augsts.

ROCE rādītāju ietekmē dažādi faktori. Ja uzņēmuma vadību satrauc, piemēram, tas, ka atdeve (rentabilitāte) uz izmantoto kapitālu (ROCE) salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu samazinājās no 14% līdz 12%, tad, analizējot situāciju, var nonākt pie secinājuma, ka ROCE samazināšanās varēja notikt šādu faktoru dēļ:

- bruto peļņas normas pieaugums;
- realizācijas apjoma samazināšanās;
- netiešo izmaksu pieaugums;
- krājumu pieaugums;
- saistību pret kreditoriem dzēšana gada beigās;
- debitoru saistību vidējā dzēšanas perioda palielināšanās.

Analizēsīm visus sešus iemeslus un noteiksim, vai tie varēja izraisīt ROCE samazināšanos.

Ne vienmēr ir viegli paredzēt katras izmaiņas ietekmi uz ROCE.

- Bruto peļņas normas pieaugums pie noteiktiem nosacījumiem var izraisīt ROCE samazināšanos. Ja peļņas normas pieaugums ir noticis cenas palielināšanās dēļ, kas radījis arī realizācijas apjoma samazināšanos, tad ROCE var samazināties. Realizācijas apjoma samazināšanās var samazināt

tīro peļņu (ROCE koeficienta skaitītāju), ja nenotiek atbilstoša netiešo izdevumu samazināšanās.

- Realizācijas apjomu samazināšanās iepriekš norādīto iemeslu dēļ var būt par ROCE samazināšanās iemeslu.
- Netiešo izmaksu pieaugums samazinās tīro peļņu, bet tas savukārt var radīt ROCE samazināšanos.
- Krājumu pieaugums palielinās uzņēmuma izmantoto kapitālu (ROCE koeficienta saucēju), ja krājumos ir ieguldīts ilgtermiņa kapitāls. Tas savukārt izraisīs ROCE samazināšanos.
- Kredīta atmaksāšana gada beigās samazinās izmantoto kapitālu, kas palielinās ROCE ar nosacījumu, ka kredīta atmaksāšana neietekmēs uzņēmuma darbības mērogus.
- Debitoru saistību dzēšanas perioda palielināšanās ļaus palielināt izmantotā kapitāla pieaugumu, ja debitoru saistību finansēšanai ir izmantots ilgtermiņa kapitāls. Šī ilgtermiņa kapitāla palielināšanās savukārt samazinās ROCE.

Analizējot rentabilitātes rādītājus (atdevi uz izmantoto kapitālu (ROCE), atdevi uz investīcijām parastajās akcijās (ROSF), bruto peļņas normu, tīrās peļņas normu), kā arī aprites rādītājus (debitoru saistību vidējo dzēšanas periodu, saistību pret kreditoriem vidējo dzēšanas periodu, vidējo krājumu apgrozījuma periodu), var pat noteikt uzņēmumu darbības īpatnības, piemēram, kuram uzņēmumam ir labāk organizēts darbs ar klientiem, kuram uzņēmumam ir konkurētspējīgākas cenas.

Aplūkosim nosacīto situāciju. Divi uzņēmumi nodarbojas ar mazumtirdzniecību, bet ar dažādiem rezultātiem, par ko liecina šādi dati.

2. tabula

Nosacīto uzņēmumu A un B darbības rādītāji
Indicators for sample companies A and B

Finanšu koeficients	Uzņēmums A	Uzņēmums B
Atdeve uz izmantoto kapitālu (ROCE)	20%	17%
Atdeve uz investīcijām parastajās akcijās (ROSF)	30%	18%
Debitoru saistību vidējais dzēšanas periods	63 dienas	21 diena
Saistību pret kreditoriem vidējais dzēšanas periods	50 dienas	45 dienas
Bruto peļņas norma	40%	15%
Tīrās peļņas norma	10%	10%
Vidējais krājumu apgrozījuma periods	52 dienas	25 dienas

Raksturosim atšķirības starp diviem uzņēmumiem. Kuram uzņēmumam ir labāk organizēts darbs ar klientiem un kuram – konkurētspējīgākas cenas?

Šie koeficienti parāda, ka:

- debitoru saistību dzēšanas periods uzņēmumam A ir 63 dienas, bet uzņēmumam B – tikai 21 diena. Tāpēc uzņēmums B daudz ātrāk iekasē parādus no saviem klientiem.
- Taču ar saviem tirdzniecības kreditoriem šie uzņēmumi norēķinās aptuveni vienlaikus. Uzņēmums A ar saviem kreditoriem norēķinās vidēji 50 dienu laikā, bet uzņēmums B – 45 dienu laikā.

- Ir interesanti salīdzināt atšķirību starp saistību pret kreditoriem un debitoru saistību noregulēšanas periodiem katrā uzņēmumā. Tā kā uzņēmums A piedāvā saviem klientiem kredītu vidēji uz 63 dienām, bet saviem kreditoriem samaksā vidēji 50 dienās, tam jāveic lielākas investīcijas apgrozījuma kapitālā nekā uzņēmumam B, kas piedāvā saviem klientiem kredītu tikai uz 21 dienu, bet pats samaksā saviem kreditoriem 45 dienu laikā.
- Bruto peļņas norma uzņēmumā A ir daudz lielāka nekā uzņēmumam B. Taču tīrās peļņas normas abiem uzņēmumiem ir vienādas. Tas nozīmē, ka uzņēmumam A netiešo izdevumu proporcija pret realizācijas apjomu ir daudz lielāka nekā uzņēmumam B.
- Krājumu apgrozījuma periods uzņēmumam A ir divas reizes augstāks nekā uzņēmuma B rādītājs. To var izskaidrot ar to, ka uzņēmumam A ir visdažādāko preču krājumi, lai apmierinātu savu klientu prasības. Visdrīzāk, uzņēmums A var būt gandarīts par labi organizēto darbu ar pircējiem.
- Garāks vidējais klientu saistību noregulēšanas periods liecina par mierīgāku attieksmi pret debitoru saistību iekasēšanu (ļaujot saglabāt labas attiecības ar klientiem), bet augstie netiešie izdevumi liecina, ka uzņēmums veic papildu izdevumus tikai tādēļ, lai apmierinātu savu klientu prasības.
- Uzņēmuma A augstais krājumu līmenis liecina, ka tam ir visdažādāko preču krājumi, lai apmierinātu savu klientu prasības.
- Var secināt, ka uzņēmuma B cenas ir konkurētspējīgākas. Tās bruto peļņas norma ir krietni zemāka nekā uzņēmumam A, kas liecina par zemāku bruto peļņu uz 1 latu realizācijas ieņēmumu. Taču tās netiešie izdevumi ir salīdzinoši nelieli, tāpēc tīrās peļņas norma ir tāda pati kā uzņēmumam A. Lēnais krājumu apgrozījums un īsais vidējais norēķinu ar debitoriem noregulēšanas periods liecina, ka uzņēmuma investīcijas apgrozāmos līdzekļos ir minimālas, un tas samazina tās izmaksas.

Secinājumi

- Analizējot uzņēmumu darbību pa periodiem vai veicot to darbību salīdzinājumu ar citiem nozares uzņēmumiem, jāatceras, ka ROCE rādītājs dažādiem uzņēmumiem vai dažādos periodos var būt vienāds, bet ir sasniedzams dažādi, tāpēc interpretēt analīzes rezultātus vajag, veicot ietekmējošo faktoru analīzi.
- ROCE rādītāju ietekmē dažādi faktori. Galvenie no tiem: bruto peļņas normas izmaiņas, realizācijas apjoma izmaiņas, netiešo izmaksu izmaiņas, krājumu izmaiņas, saistību pret kreditoriem dzēšana (nedzēšana) gada beigās, debitoru saistību vidējā dzēšanas perioda izmaiņas.
- Analizējot rentabilitātes rādītājus (atdevi uz izmantoto kapitālu (ROCE), atdevi uz investīcijām parastajās akcijās (ROSF), bruto peļņas normu, tīrās peļņas normu), kā arī aprites rādītājus (debitoru saistību vidējo dzēšanas periodu, saistību pret kreditoriem vidējo dzēšanas periodu, vidējo krājumu apgrozījuma periodu), var noteikt uzņēmumu darbības īpatnības, piemēram, kuram uzņēmumam ir labāk organizēts darbs ar klientiem, kuram uzņēmumam ir konkurētspējīgākas cenas.

LITERATŪRA

1. Atrill, P., McLaney, E. *Accounting and Finance for Non-Specialists*. Fourth edition. Pearson Education Limited, 2004.
2. Myers, S. C., Brealey, R. *Principles of Corporate Finance*. McGraw-Hill, 2000.
3. Saksonova, S. *Uzņēmuma finanšu vadības praktiskās metodes*. Rīga, 2006.

Summary

The purpose of the article is to reveal the aspects of using and interpreting profitability indicators in practical business analysis, paying particular attention to the financial profitability indicator ROCE, because the ROCE indicator for different companies, or in different periods, can be similar, but is achieved in different ways. Thus, a decrease in ROCE indicator can occur due to different factors. The author identifies some of these factors: increase in gross profit norm, decrease in sales, increase in inventories, paying off the liabilities to creditors at the end of the year, or increase in the average collection period from debtors; thus, in interpreting the results of the analysis, one has to take into account all these factors in order to arrive at the right conclusions. In analysing the operation of a company, it is important to correctly interpret information in order to arrive at the right conclusions.

Keywords: profitability, profitability indicators, interpretation of indicators, ROCE.

Meža nozīme Latvijas tautsaimniecībā

The Value of Forests in the Latvian Economy

Jānis Sprogis

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: *janissprogis@inbox.lv*

No Latvijas teritorijas vairāk nekā pusi aizņem meži. Meža platība Latvijā pēdējos simts gados ir dubultojusies, un notiek tālāka Latvijas teritorijas apmežošanās. Koksnes resursi Latvijas mežos pārsniedz 0,5 miljardus kubikmetru un turpina palielināties. Ar meža produkciju saistīts pat vairāk nekā 10% Latvijā iegūtā iekšzemes kopprodukta, kurš realizējas kokmateriālos, mēbelēs, papīrā un citos izstrādājumos. Mežs dod Latvijas importam vienu no lielākajiem īpatsvaram. Ieguvumus no meža var palielināt vismaz divkārt.

Atslēgvārdi: mežs, meža nozīme, meža produkcija, tautsaimniecība.

Raksta mērķis – raksturot meža nozīmi Latvijā un sniegt priekšlikumus meža nozares tālākai izaugsmei Latvijas tautsaimniecībā. Tādēļ, analizējot Latvijas tautsaimniecību, detalizētāka noskaidrota meža loma Latvijā, raksturota meža produkcijas ieguve un nozīme tautsaimniecības tālākajā attīstībā.

Ievads

Viena no lielākajām dabiski atjaunojamām dabas bagātībām Latvijā ir mežs. Meža un krūmu platība Latvijā 2007. gadā jau aizņēma vairāk nekā pusi no valsts teritorijas. Pēdējos 100 gados Latvijā meža platība ir dubultojusies, un mežs turpina paplašināties. Citāda situācija ir pasaulē kopumā, kur meža platība pat samazinās. Meža loma nav tikai koksnes ieguvē. Nenovērtējama nozīme mežam ir gaisa attīrīšanā, klimata krasu izmaiņu regulēšanā. Mežā bez koksnes iegūst arī sēnes, ogas, sveķus, meža zvērus un citu produkciju. Ļoti būtiska loma mežam ir cilvēku atpūtas veicināšanai. Mežs dod būtisku Latvijas iekšzemes kopprodukta daļu. Tiešā meža produkcija (izvestā koksne) iekšzemes kopproduktā ir tikai 2–4%, ar koksni izmantotā produkcija dod 10–14% no iekšzemes kopprodukta, bet Latvijas eksportā ir pat vairāk nekā trešdaļa no eksporta produkcijas. Mežs ir devis un dod darbu un ienākumus lielai daļai valsts iedzīvotāju. Meža nozīmi jau sen novērtējuši iedzīvotāji un valdība. Padomju sistēmas laikā 1945.–1960. gadā Latvijā meža platības pārcirta, tas ir, izcirta vairāk platību, nekā tās dabiski pieauga. Pēdējos 50 gados Latvijā vairs meža pārciršana nenotiek, notiek mežu paplašināšanās un kopējās krājas pieaugums. Īpaša vērība mežu atjaunošanai un izmantošanai Latvijā tika pievērsta arī

1925.–1940. gadā. Tika izdoti daudzi ar mežu saistīti likumi un noteikumi. Meža pasākumos aktīvi piedalījās pat valdības pārstāvji [19, 118–124], ko gan nevar atzīmēt pēdējos 10 gados. Latvijā meža paplašināšanās galvenokārt notiek uz privātpersonu lauksaimniecībā izmantojamās zemes, tāpēc arvien lielāks meža platību īpatsvars paliek privātajās zemēs. Mežu veidošanai Latvijā ir vairāk nekā pusmiljons ha pamestu lauksaimniecībā agrāk izmantojamo zemju. Daļa no šīm platībām jau pārvēršas par krūmiem vai mežu. Kaut arī jau šodien mežs dod ievērojamu daudzumu produkcijas, mežu kopjot, meliorējot un mēslojot, tā produkciju var palielināt Latvijā vairāk nekā divas reizes, bet pēc atsevišķu valstu un mežkopju pieredzes – pat pieckārt.

Racionālai meža bagātības attīstībai Latvijā ir izstrādāta „Meža politika”, kuru apstiprinājis Ministru kabinets. Meža politikas galvenais mērķis ir nodrošināt meža un meža zemju ilgtspējīgu apsaimniekošanu. Meža politikas īstenošanai izstrādāta atbilstoša normatīvo aktu sistēma – likumi un normatīvi, kas varētu nodrošināt ilgtspējīgu meža apsaimniekošanu. Likumu objekts ir mežs un meža zeme, un likums attiecas uz visām personām, kas izmanto meža produktus un vidi. Ir arī izstrādāts medību likums, kas nosaka medību resursu izmantošanas principus [14].

Meža platības

Pasaulē meža platības pēdējos gadsimtos pakāpeniski ir samazinājušās. Pēdējā gadsimtā tās jau nonākušas viszemākajā stāvoklī uz kritiskās robežas, kad mežu trūkums jau būtiski iespaido zemes klimatu. Pasaulē palielinājusies tuksnešu joslu platība, mainījies nokrišņu sadalījums un vienmērīgums, klimats kļūst kontinentālāks, daudzviet palielinoties vasaras sausuma periodam. Maz mežu ir Āfrikā. Vairāk mežu ir Eiropas ziemeļu daļā un Āzijas mērenajā joslā. No Eiropas valstīm visvairāk mežu 1938. gadā bija Zviedrijā (kopā ar ganībām 22,2 miljoni hektāru), Somijā (18,6 miljoni hektāru), Norvēģijā (7,5 miljoni hektāru), tad sekoja Latvija, kurā meža fonda platība bija 2,7 miljoni hektāru, bet 2007. gadā jau 3,2 miljoni hektāru, tas ir, puse no valsts teritorijas. Uz 100 iedzīvotājiem Zviedrijā bija 517 hektāru mežu, Somijā – 356 hektāru, Norvēģijā – 260 ha, bet Latvijā jau pirms Otrā pasaules kara mežu bija 89 ha uz 100 iedzīvotājiem. Latvijas austrumu virzienā visvairāk mežu bija Krievijā – kopā 811 miljoni hektāru; uz 100 iedzīvotājiem – 483 hektāru. Daudz mežu bija arī Bulgārijā, Dienvidslāvijā un citās valstīs, bet, pārrēķinot uz 100 iedzīvotājiem, rādītājs nebija tik liels. Vismazāk mežu bija Īrijā, Holandē, Lielbritānijā un Beļģijā [10, 47]. 2007. gadā Latvijā uz 100 iedzīvotājiem jau bija 145 hektāru mežu, un to platība turpina palielināties.

1913. gadā Latvijā bija 1,697 miljoni hektāru mežu, 1923. gadā – 1,780, 1929. gadā – 1,659, 1935. gadā – 1,747 un 1939. gadā – 1,845 miljoni hektāru mežu [10, 47], bet 2006. gadā, pēc VMD uzskaites datiem, Latvijā bija 2,904 miljoni hektāru mežu [1, 19]. Latvijas Valsts meža dienesta ģenerāldirektors Jānis Kinna gan norāda, ka Latvijā, „Pēc zinātnieku aprēķiniem, meži aizņem jau 55 procentus Latvijas teritorijas. Vai mēs gribam 60 vai 80 procentus?” [8].

Latvijas mežos ir dažādas koku sugas. Vislielākās ir priežu mežaudzes (2005. gadā 37,2% un 2006. gadā – 28,8%). Valsts mežos tās 2005. gadā aizņēma 47% no mežu platības, bet pārējos mežos – 27%. Nākamo lielāko platību aizņem bērzu meži, veidojot no mežu platības 2005. gadā 30,0% un 2006. gadā 28%, to skaitā valsts mežos 24% un privātos mežos – 36%. Pēc kopplatības seko egļu meži, kuri aizņēma

2005. gadā 18,2% un 2006. gadā – 17,7% no kopplatības, to skaitā valsts mežos 20% un pārējos mežos 16%. Pēc platības tālāk seko baltalksnis, kurš aizņēma 2005. gadā 6,8% un 2006. gadā – 10,2% no platības, to skaitā valsts mežos nepilnu procentu. Tālāk pēc platības seko apse (2005. gadā 3,8% un 2006. gadā 7,1%) un melnalksnis (2005. gadā 2,7% un 2006. gadā 4,8%) un zem viena procenta robežas – osis, ozols un pārējie. Arī pēc krājas apjoma Latvijas mežos visvairāk ir priedes (35%), tad seko bērzs (24%) un egļe (18%). No koku struktūras viedokļa negatīvi ir tas, ka Latvijas mežu struktūrā palielinās lapu koki, samazinās skuju koki; tas īpaši raksturīgi privātajos mežos [5, 415].

2. Koksnes resursi

Raksturojot koksnes resursus, līdz šim uzskaitīja tikai lietderīgo koksni, kuru var izmantot zāģmateriālos. Tās apjoms Latvijā pēdējos 65 gados nemītīgi palielinājies. 1935. gadā Latvijas mežos bija 176 milj. kubikmetru, 1938. gadā – 175 miljoni, 1961. gadā – 238 milj., 1978. gadā – 333 milj., 1988. gadā – 434 miljoni kubikmetri, bet 1995. gadā tas jau bija 489 milj., 2000. gadā – 545 milj. un 2003. gadā sasniedza 587 milj. kubikmetru, bet 2005. gadā, pēc LR VMD datiem, samazinājās līdz 569 miljoniem kubikmetru (1. tabula). Šādam samazinājumam gan nevar piekrist, jo pieaugums katru gadu praktiski bija vienāds. Praktiski 2007. gadā koksnes krāja Latvijas mežos pārsniedz 670 miljoni kubikmetru (1. tabula). Uz tādu pieaugumu norāda arī J. Kinna: „Mēs ļoti stabili gadā cērtam ap 12 miljoni kubikmetru koksnes. Meži katru gadu pieaug, aprēķinus veicot pēc patlaban lietotā algoritma, 16 miljoni kubikmetru gadā. Mani nedaudz baida kas cits – vai mežu nebūs par daudz... Ir jau patīkami braukt pa labu ceļu caur mežu, taču tad, ja šī ainava mijas ar laukiem un pļavām. Citādi kļūst nedaudz vienmuļi. Cik procentus no Latvijas teritorijas mēs gribam noklāt ar mežiem?” [8]. Pēc Zemkopības ministrijas datiem, 2007. gadā mežainums Latvijā sasniedza 55,9% [14].

Kā norādīts Latvijas „Meža politikā”: „Katru gadu tiek nocirsts vismaz divreiz mazāk koksnes, nekā pieaug, un mērķtiecīga saimnieciskā darbība mežā nodrošina audžu kopkrājas pieaugumu” [14].

1. tabula

Mežainums un izcirstā krāja [4; 5; 19]
Forest cover and cutting stock

Gads	Mežainība, %	Ar mežu apaugusi platība, tūkst. ha	Koksnes kopējais krājas apmērs, milj. m ³	Kopējais koksnes ieguves apjoms gadā, milj. m ³
1935	25	1747	176	>5
1961	36	2447	238	>6
1990	41	2606	380	3,800
1995	42	2700	489	6,886
2000	45	2803	545	11,000
2003	45	2774	578	11,591
2004	45	2793	573	10,752
2005	46	2800	569	11,281
2006	51	3246	662	9,797

Līdz 2000. gadam Latvija izmantoja praktiski tikai koksni virs 10–15 cm diametrā tievgalī. Sakarā ar jaunās tehnoloģijas apgūšanu Latvijā uzsākta arī sīkkoksnes izstrāde diametrā pat zem 5 cm ar garumu pat zem 1 m. Pie tam jāņem vērā, ka pēdējos 20–30 gados zarus un krūmus Latvijā vairs lietderīgi neizmanto, vienkārši uz vietas mežā sadedzināja vai pameta sapūšanai. Pagājušā gadsimta 20. un 30. gados un arī vēl līdz 1960.–1970. gadam zarus un atkritumus, kurus neizmantoja koksnei, savāca un izmantoja kurināšanai. Pēdējos padomju gados, palielinoties mežu platībām un koksnes apjomiem, kā arī nesaimnieciskuma dēļ, zarus vairs lietderīgi neizmantoja. Pēc 2000. gada un īpaši pēc 2006. gada Latvijā uzsākta intensīva šķeldu ražošana vietējai apkurei un eksportam. Līdz ar to zāģmateriālu atkritumus un zarus sāk izmantot šķeldā, un no meža iegūtās produkcijas apjoms būtiski palielinās. Racionāli savācot visus koksnes atkritumus un nelietderīgi saaugušos krūmus, kopējā koksnes ieguve, nekaitējot meža ataugšanai, var sasniegt pat 15–20 miljonus kubikmetru gadā. Ievērojot šķeldas cenu virs 5–16 Ls kubikmetrā (briketes ap 50 Ls/t), no meža iegūtās produkcijas apjoms var palielināties uz šķeldas rēķina pat virs 50–300 miljoniem Ls gadā.

Pareizi izvēloties un izmantojot visu pasākumu kopumu, meža produkcijas ieguvi var krietni palielināt. Kaut vai tikai ar bebru skaita samazināšanu var samazināt vairāk nekā 100 tūkstošu ha mežu no appludinājuma un reizē palielināt koksnes ieguvi no 1 ha 3–5 m³ gadā, tas ir, kopumā valstī par 300–500 tūkstošiem m³ gadā. Arī pareiza koku sugu sēšana un stādīšana var dot jūtamu koksnes pieaugumu.

Vislielākais koksnes pieaugums Latvijas mežos gadā ir osim – 8,9 m³/gadā un eglei – 7,8 m³/gadā. Tomēr vislielākā koksnes krāja Latvijas mežos ir priedei – 233 milj. m³, bērzam – 159 m³, eglei – 89 m³ un baltalksnim – 44 milj. m³ (3. tabula). Nocirstajos mežos vislielākais krājas daudzums pēdējos gados uz 1 ha ir bijis priežu un ošu mežos (virs 300 m³/ha), kam seko melnalksnis, egle un bērzs. Tā kā Latvijas meži ir veidojušies dažādos gados un uz dažādām augsnēm, izsekot stingru likumsakarību augšanas apjomam un ātrumam nav iespējams. Pašreizējos mežos vislielākā krāja uz 1 ha ir melnalksnim un priedei (3. tabula). Vidēji uz 1 ha iegūstamais koksnes apjoms Latvijas mežos gadu gaitā ir ap 290 m³ no ha jeb vidēji visā meža platībā 3,6 m³/ha gadā. Pa atsevišķām koku sugām tas ir bijis atšķirīgs. Teorētiski vislielākajam iegūstamās koksnes daudzumam gadā vidēji būtu jābūt bērziem, alkšņiem un apsēm. Bet, tā kā atsevišķas koku sugas aug dažādās augsnēs, ir dažādi apsaimniekotāji un dažāda piekļūšana meža masīviem, kā arī izmanto dažādu tehnoloģiju mežu materiālu iegūšanai, stingru vidējo koksnes ieguves rādītāju nav iespējams konstatēt.

2. tabula

Izcirstās platības un izcirstās krājas [4, 258; 4, 259; 5, 425–418]
Cutting areas and cutting stock

Gads	Pavisam cirsts mežs, ha	no tā galvenā cirtē, ha	to skaitā kailcirtē, ha	Pēc platības no meža, %		Pavisam cirsts, m ³	to skaitā galvenā cirtē	
				galvenā cirtē	kailcirtē		m ³	%
1995.	191 192	16 698	13 163	6,4	5,1	6886	3481	51
2000.	129 530	43 999	31 351	15,7	11,5	11 000	8287	75
2004.	143 896	43 486	35 636	15,6	12,8	10 752	8647	80
2005.	344 811	38 054	17 967	13,6	6,4	11 281	6818	60
2006.	132 425	38 242	31 530	11,6	9,6	9797	8073	82

Pēdējos gados mežsaimniecībā sāk izmantot arī jaunās atziņas. Viena no perspektīvām koksnes ieguves pāātrinātām metodēm var būt hibrīdās apses ieviešana mežaudzēs. Hibrīdā apse ir gan ātraudzīgas koksnes ieguves avots, gan arī labs aizsargstādījums. Tradicionāli hibrīdās apses audzē celulozes ieguvei, bet tās var izmantot arī zāgmateriāliem, jo koksne ir augstvērtīgi kvalitatīva. Par standarta ciršanas vecumu hibrīdās apses stādījumiem tiek pieņemti 25 gadi (parastai apsei – 50). Šādā vecumā plantāciju vidējie rādītāji ir šādi: koku augstums – 25 m, koku caurmērs – 25 cm, krāja 300–450 m³/ha. Salīdzinājumam minēti dažādi 25 gadu veci stādījumi: hibrīdā apse – 295 m³/ha, parastā apse – 194 m³/ha, parastais bērzs – 227 m³/ha un priede – 155 m³/ha. Diemžēl pagaidām Latvijā šīs apses stādus audzē tikai Kalsnavā un tikai 50 tūkstošus hibrīda apses stādu gadā, realizējot par 40 santīmiem gabalā [16, 71].

Kaut arī zemju un mežu speciālisti mežu platības un koksnes daudzumu regulāri uzskaita un precizē, tomēr ir daži diskutējami jautājumi par mežu platību un koksnes krāju. Kopējais krājas apjoms pēdējos 72 gados kopš 1935. gada no 176 miljoniem m³ vidēji pieaudzis par 6 miljoniem m³ gadā. Tātad, pēc Latvijas Zemkopības ministrijas datiem, koksnes krāja ir pieaugusi vairāk nekā 3,4 reizes. Meža platība šai pašā laikā palielinājusies par 1,057 miljoniem ha jeb 1,6 reizes. Tātad koksnes pieaugums apsteidzis platības pieaugumu vairāk nekā dubultā.

3. Meža izmantošana

Līdz 21. gadsimta sākumam galvenais koksnes izmantošanas veids bija zāgmateriāli un kurināmais. Tomēr jau 20. gadsimta pēdējos gados aizvien plašāk koksi sāka izmantot citos pārstrādājamos materiālos. Meža resursus aizvien plašāk izmanto gandrīz visās tautsaimniecības nozarēs, un mežā iegūto materiālu vērtība pakāpeniski pieaug. Meža izmantošanas virzieni ir: koksnes izmantošana kokmateriāliem, putnu un zvēru dzīvošanai, sveķu ieguvei, koku, mizas un lapu izmantošana medicīnas un citu nozaru preparātu ieguvei, koksnes izmantošana iepakojumiem (siltumizolācijas materiāls), meža zemsedzes izmantošana augu piesegšanai, substraktu veidošanai. Tas ir atbalsta līdzeklis kociņiem, ogu, riekstu un sēņu iegūšanai, dzīves vieta zvēriem, putniem, čūskām, kukaiņiem un citai dzīvībai radībai, atpūtas objekts, gaisa attīrītājs, skābekļa ražotājs un klimata regulators, ūdens noteces regulators, lieka trokšņa samazinātājs, slēptuve un dzīves telpa iedzīvotājiem aizsardzības gadījumos un daudzos citos izmantošanas veidos. Mežam pat ir nozīme cilvēku attiecību veidošanā, veselības uzlabošanā, bērnu dzimstības veicināšanā, kā arī darbaspēka nodarbināšanā un daudzos citos pasākumos. Arī naudas izteiksmē vislielāko guvumu dod koksne. Tas gan praktiski ir tādēļ, ka daudzos meža ieguvumus jau viennozīmīgi nevar izmērīt. Praktiski aprēķināt nav iespējams, cik nozīmīga ir meža loma gaisa attīrīšanā un klimata regulācijā. Meža iztrūkums radītu būtiskas izmaiņas ūdens notecē un ūdens apgādē. Klimats mainītos un kļūtu kontinentālāks ar stiprākām gaisa temperatūras svārstībām un nepastāvību jūras vēju ietekmē. Kaut arī ogu, sēņu, riekstu ražu tirgū izsakām konkrētās naudas vienībās, tās vēl neraksturo pilnu vērtību.

Tātad meža izmantošana var būt ļoti daudzpusīga un arī dažādi intensīva. Lai gan mežu parasti min kā koksnes ieguves avotu, tā izmantošana citos mērķos nav mazāk svarīga. Kaut arī mežs dod daudz daudzveidīgus produkcijas veidus, ne vienmēr visi veidi un ne vienmēr pilnā apmērā meža resursi tiek izmantoti. Ne

vienmēr pilnā apmērā tiek nolasītas meža ogas un sēnes. Nepilnīgi tiek veikta meža zvēru regulēšana – par daudz vilku, lūšu, bebru, bet maz zaķu, vāveru, stirnu, medņū, rubeņu un citu zvēru. Mežu koku sastāvā par maz ozolu, ošu, ķiršu u. c., bet par daudz kārķļu, ievu, baltalkšņu. Ne vienmēr visas meža zemes tiek savlaicīgi apmežotas, veikta mežu kopšana, meliorācija, mēslošana un atbrīvošana no pārlieku lielā dažu zvēru sugu skaita, savlaicīgi veikta slimību apkarošana un citi pasākumi.

3. tabula

Koksnes krājas sadalījums pa koku sugām Latvijā 2003.–2006. gadā
[4, 232; 5, 415–417; 17; 19, 126–127; 15]
Changes of forest areas and growing stock

Koku suga	Kopējais ikgadējais krājas pieaugums, m ³ /ha	Mežaudzes vidējā krāja, m ³ /ha	Koku sugu sadalījums 2006. g., %	Kopējās koku krājas sadalījums, % 2006. g.	Kopējā krāja, milj. m ³ 2006. g.	Koku sugu cirtes rekomendējais vecums, gados	Rekomendējais nocirtuma % vidēji gadā	Vidējā izstrāde gadā valsts nocirtos mežos, m ³ /ha
Priede	5,2	220	28,8	35,2	232,9	100–120	0,83–1,0	320
Egle	7,8	165	17,7	18,4	122,0	81	1,23	276
Bērzs	6,1	187	28,1	24,3	160,7	51–71	1,4–1,9	275
Apse	7,7	192	7,1	6,2	54,4	41	2,5	150
Melnalksnis	6,2	236	4,8	4,9	32,5	71	1,4	290
Baltalksnis	5,2	155	10,2	6,7	44,2	<50	>2	235
Ozols	4,3	203	0,8	0,6	4,1	101–121	1,0–1,3	>200
Osis	8,9	172	0,7	0,8	5,5	81	1,23	>300
Ķīsis	~2	~70	~0,1	<0,1	>0,1	20–40	2,5–5,0	>40
Pārējie	~4	~150	1,6	2,8	5,6	~50	~2	>100
t. sk. kārķli	10–40	5–20	>1*	>0,5	>3,0	2	50	~20
vidēji mežos	~6	204	100	100	662	~80	1,25	>290

* Kārķli vairāk nekā 1% no Latvijas teritorijas: grāvjos, ceļmalās, ganībās u. c.

Arī koksnes masas izmantošana mežos var būt ļoti atšķirīga – tā var būt mazāk kā 50%, ja izmanto tikai lietkoksnī, bet arī 100%, ja izmantojam visu virszemes un zemē esošo masu. Šeit jāatzīmē, ka pagājušā gadsimta 30. gados individuālo mežu īpašnieki daudzos gadījumos izmantoja arī celmus malkas un darvas iegūšanai. Uz celmu izņemšanu aicināja arī Latvijas tā laika valdība. Cik labi būtu, ja arī 20. gadsimta valdība aicinātu uz saimnieciskiem darbiem, bet neķildotos un nedalītu partiju ietekmes sfēras.

Koksnes izmantošanā ļoti nozīmīga ir meža materiāla kvalitāte – kāda koku suga, kāda koka kvalitāte. Koka kvalitāte ir atkarīga no ļoti daudziem faktoriem, kurus daļēji nosaka augšanas vieta, bet daļu – cilvēka pareiza vai nepareiza darbība. Mitrākas vietas būs piemērotākas alkšņiem, kārķļiem, daļēji bērziem un eglēm. Turpretī sausās vietās labi augs priedes. Pārāk mitrās vietās augs tikai kārķli un ievas, bet purvos nīkuļos purva priedītes. Līdz ar augšanas apstākļiem veidosies arī koksnes iznākums – piemērotos apstākļos būs liels pieaugums,

nepiemērotos – mazs vai nemaz. Tomēr jāievēro vēl viens aspekts. Labos apstākļos augušu koku gredzeni ir platāki, bet sliktos apstākļos augušu koku audzes gredzeni ir šauri, bet pati koksne – jo šaurāki gredzeni, jo izturīgāka. Ar augšanas apstākļu īpatnībām var izskaidrot, kāpēc Latvijas priedes agrāk dēvēja par masta priedēm (diemžēl ne visas). Latvijas priedes augumā bija pieticīgākas par dienvidos augušām priedēm, bet ievērojami sīkstākas un izturīgākas, tādēļ piemērotākas mastiem. Arī dekoratīvos apšuvumos un nekrāsotām grīdām labāks ir izejmateriāls no mazāka pieauguma gredzenu kokiem. Tomēr jāievēro, ka maza pieauguma koks ir cietāks, līdz ar to apstrādē ir savas īpatnības. Mēbeles, kuras būs izgatavotas no mazāka pieauguma kokiem, būs pēc izskata pievilcīgākas un izturīgākas. Tātad ne tikai koku suga, bet arī augšanas un kopšanas apstākļi nosaka koksnes pieaugumu un kvalitāti.

Tādējādi, cenšoties stimulēt pieaugumu ar mēslošanu, meliorāciju, pareizu izretināšanu, iegūstam vairāk koksnes, bet varam zaudēt uz kvalitātes rēķina. To ievērojot, jācenšas saskaņot kvalitātes un daudzuma aspektu. Zinot, ka koksnes pieaugums īpaši netiek stimulēts, Rietumeiropas valstis labprāt iepērk kokmateriālus no Baltijas, Krievijas un Baltkrievijas.

No nocirstās koksnes lietkoksnis iznākums ir bijis Polijā, Čehijā un Vācijā ap 94%, Somijā – 93%. Zviedrijā – 90%, Rumānijā – 77%, Krievijā – 81%, Lietuvā – 80%, Latvijā – 83%, Igaunijā – 85%, bet Āzijā vidēji tikai ap 23% [9; **Error! Reference source not found.**]. Šie skaitļi nenorāda arī zāgmateriālu atkritumu tālāku izmantošanu. Pēdējos gados arī Latvijā zāgbaļķu atkritumi tiek tālāk pilnīgāk izmantoti: par zāgbaļķiem izmanto jau arī tievākus kokus. Jau masveidā Latvijā apgūta dēļu līmēšana: no īsākiem dēļiem, nomaļiem un daļēji bojātiem dēļiem, tos atbilstoši sazāģējot, izzāģējot (sagarinot) un salīmējot, iegūst dēļus vajadzīgā garumā, biezumā un platumā. Iepriekšējā gadā lielu īpatsvaru no zāgbaļķiem veidoja vētrā izgāztie un lauztie koki, no kuriem zāgmateriālu iznākums bija samazināts. Daļu zāgbaļķu ieguva, cērtot aļņu un citu dzīvnieku bojātos kokus, kuru kvalitāte bija sliktāka.

Kā minēts, iepriekšējā gadsimta 30. gados plaši izmantoja arī celmus. Diemžēl 21. gadsimtā celmu izmantošana vēl nav attīstīta. Tomēr, ievērojot koksnes cenu pieaugumu un attiecīgas tehnikas ieviešanu, ir iespējams, ka tuvākos gados arī Latvijā varētu uzsākt masveida celmu izmantošanu un jaunu mežu sēšanu vai stādīšanu uzartā meža platībā. Nelielās platībās Latvijā to jau darīja 2007. gadā, bet attīstītās valstīs tas izplatīts diezgan plaši. Celmu izņemšana un meža uzaršana vai safrēzēšana pēc meža nociršanas ļauj mežu sēt vai stādīt un vēlāk kopt mehānizēti, bez roku darba. Tas paaugstina darba ražību un meža darbu kvalitāti.

Liela nozīme meža koksnei ir celulozes ražošanā un tālākai pārstrādei papīrā. Latvijā vēl 1990. gadā darbojās 4 papīrfabrikas, kuras ražoja gan celulozi, gan papīru. Diemžēl tās tika iznīcinātas, un tikai ar nelielu jaudu darbojas vecā papīra ražošanas fabrika Līgatnē. Par celulozes ražošanas fabrikas celtniecību jau sen tiek debatēts, bet valdības neizlēmības dēļ, kā arī iedarbības sfēru nesadalīšanas dēļ, jautājums par celulozes fabrikas celtniecību ir pieklusis. Par papīra ražošanas fabrikas celtniecību Latvijas valdībā jautājums pat netiek izvirzīts. Citas valstis iepērk papīrmalku un ražo papīru, bet Latvijā pārdod papīrmalku un iepērk papīru – kā jau mazattīstītā valstī ar „zinīšiem” valsts vadībā. Celulozes un papīra ražošana lielā mērā palielinātu Latvijas iekšzemes kopproduktu. Tika minēti pat 3 un 5% no iekšzemes kopprodukta. Tik lielas jaudas fabrikas gan nebūtu lietderīgi celt vienā kārtā, bet pakāpeniski tas varētu būt iespējams.

4. Meža produkcijas izmantošana

Papildus eksportam Latvijā importē arī koksnī no Baltkrievijas un Krievijas. Turklāt jāatzīmē, ka pēdējos gados imports aizvien palielinās. Faktiski gan šis imports ir reeksports, jo ievesto koksnī pārsvarā eksportē uz citām Eiropas valstīm. 21. gadsimtā vidēji gadā uz 1 iedzīvotāju Latvijā izcērt ap 5 m³ koksnī, bet uz vietas Latvijā patērē tikai ap 0,9 m³, tātad tikai nepilnus 20%, un 80% aiziet eksportā. Kopumā no Latvijas 2006. gadā eksportēta koksnī izcelsmes produkcija 796 miljoni Ls vērtībā, kas no kopējā eksporta ir 22,5%. Lai gan koksnī izcelsmes produkcijas apjoms katru gadu pieaug, tomēr kopējā eksportā koksnī īpatsvars samazinās. 2003. gadā koksnī produkcijas īpatsvars eksportā bija 35,29%, 2005. gadā – 27,1, bet 2006. gadā vairs tikai 22,5%, tas ir, samazinās īpatsvarā turpat par 5% gadā, lai gan latu izteiksme it kā pieaug (4. tabula). Liels īpatsvars koksnī produkcijas eksportā ir zāģmateriāliem un apaļkokiem, kuri 2002. gadā deva 312,9 miljonu Ls un 2006. gadā – 391,9 miljonus Ls, kas no koksnī produkcijas eksporta attiecīgi bija 73,9 un 52,9%. Pa gadiem mainījušās arī realizācijas cenas. 2002. gadā zāģmateriālus realizēja par 81 Ls/m³, bet 2006. gadā – par 114 Ls/m³; apaļkokus 2002. gadā eksportēja par 17 Ls/m³ un 2006. gadā – par 26 Ls/m³. Tātad eksporta cenas ir kāpušas, bet kopējais koksnī eksporta ieņēmums ir audzis lēnāk kā cenas (4. tabula).

4. tabula

Koksnī produkcijas eksports Latvijā no 2002. līdz 2006. gadam
[3, 244–261; 4, 190–202; 5, 425–438; 6, 93–99]
Exports of growing stock in Latvia, 2002–2006

Rādītāji	Mēra vienība	Daudzums					Miljonos, Ls				
		2002	2003	2004	2005	2006	2002	2003	2004	2005	2006
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Kopā Latvijas eksports	milj. Ls	X	X	X	X	X	1408,8	1650,6	1500,0	2888,2	3293,2
t. sk. koksnī izcelsmes	milj. Ls	X	X	X	X	X	511,2	610,3	699,3	781,2	796,0
no tās – koks un koka izstrādājumi	milj. Ls	X	X	X	X	X	472,8	581,8	655,5	717,6	739,6
– kurināmā koksne	milj. t	1,4	2,2	2,2	2,3	3,2	26,6	49,0	55,2	67,0	84,4
– apaļkoki	milj. m ³	4,2	3,9	4,1	3,9	3,4	72,7	72,3	99,3	103,1	85,0
– zāģbaļķi	milj. m ³	2,9	3,3	2,9	2,8	2,7	236,3	293,8	300,3	312,7	306,9
– finieris un saplākšņi	tūkst. m ³	156	162	178	196	205	50,7	56,8	64,7	74,2	84,9
– skaidu plates	tūkst. m ³	80	129	141	161	179	5,3	8,9	11,5	15,4	21,4
– kokšķiedru plates	tūkst. T	313	142	0,1	0,4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
– koka izstrādājumi	tūkst. T	247,7	284,0	288,9	310,3	...	69,6	80,3	89,8	101,4	106,7
no tās papīra masa no koksnes, papīrs un kartons	milj. Ls	38,4	28,5	44,1	63,7	56,4
– papīrs un kartons, tā izstrādājumi	tūkst. T	35,1	35,4	56,0	78,5	58,7	19,4	20,4	34,8	51,6	41,9
– iespiestas grāmatas un pārējā poligrāfija	tūkst. T	...	2,9	3,3	3,4	4,0	...	6,5	6,7	10,0	12,2
Koksnes produkcija no Latvijas eksporta	%	X	X	X	X	X	36,3	37,0	32,5	27,1	22,5
No kopējā koksnes eksporta uz ES	%	X	X	X	X	X	79,1	79,2	87,5	89,4	88,0

Koksnes eksporta palielinājuma 2006. gadā gandrīz nebija, bet koksnes imports salīdzinājumā ar 2005. gadu pieauga būtiski – par 35,4 miljoniem Ls, tas ir, par 12,4%. Tomēr kopējā importa bilanci koksnes izcelsmes imports samazinājās no 6,3% 2004. gadā līdz 5,1% 2006. gadā. No visa koksnes izcelsmes importa vairāk nekā pusi pēc izmaksām sastāda papīra masa (5. tabula), kuru diemžēl Latvijā vairs tikpat kā neražo. Papīra masas īpatsvars importā dod 2,6%. Šis papīra masas imports varēja nebūt, ja nebūtu Latvijā likvidētas celulozes ražotnes vai arī, ja uzceltu jaunas papīra un celulozes ražotnes, kā to dara Igaunijā. Koksnes eksports pārsvarā ir uz Eiropas Savienību – 88,0, tāpat kā imports no Eiropas Savienības – 64,8% apmērā, jo importēts tiek lielā daudzumā papīrs un kartons.

5. tabula

Koksnes produkcijas imports Latvijā – pa gadiem no 2002. līdz 2006. gadam
[3, 190–202; 4, 227–238; 6, 93–100]

Imports of growing stock in Latvia, 2002–2006

Rādītāji	Mēra vienība	2002	2003	2004	2005	2006
Kopā imports Latvijā	milj. Ls	2497,4	2989,2	3805,2	4866,9	6378,5
No importa koksnes izcelsmes	milj. Ls	149,5	183,1	241,1	285,4	325,4
t. sk. koks un koka izstrādājumi	milj. Ls	41,8	70,2	114,8	142,9	161,0
no tā zāģmateriāli	milj. Ls	...	29,2	54,3	53,6	45,7
	milj. m ³	...	0,457	0,808
papīra masa	milj. Ls	107,7	112,8	126,3	143,7	164,5
no tās papīrs un kartons	milj. Ls	90,0	94,9	108,3	123,6	135,5
	tūkst. t	139,4	143,1	108,3	193,0	189,5
iespiestas grāmatas	milj. Ls	...	17,7	16,0	19,6	28,1
Koksnes produkcija no importa kopapjoma	%	6,0	6,1	6,3	5,9	5,1
No koksnes produkcijas importa no ES	%	49,7	44,3	60,8	62,6	64,8

Analizējot Latvijas kopējo eksporta un importa bilanci, kura ir izteikti negatīva, bet tās skaitā koksnes izcelsmes ārējās tirdzniecības bilance vēl ir pozitīva (6. tabula). Pie koksnes izcelsmes eksporta 796,0 milj. Ls, imports sastāda tikai 325,4 milj. Ls, tas ir, eksports 2006. gadā pārsniedza importu par 475,2 milj. Ls (6. tabula). Tomēr šo eksporta pārsniegumu ir jāsalīdzina dinamikā. 2006. gadā eksports pārsniedza importu par 475,2 miljoniem, bet pirms gada – 2005. gadā – šis pārsniegums bija 495,9 miljoni, tas ir, par 20,6 miljoniem Ls vairāk (6. tabula).

6. tabula

Latvijas koksnes produkcijas eksporta un importa bilance pa gadiem
[2, 244–261, 3, 190–202; 3, 244–261; 4, 190–202; 4, 227–238; 5, 425–438; 6, 93–100]
Balance of growing stock exports and imports in Latvia

Rādītāji	Mērvienība	1995	2002	2003	2004	2005	2006
Kopā eksporta un importa bilance	milj. Ls	-271,2	-1088,4	-1338,6	-1655,2	-1978,7	-3085,3
no tās koksnes izcelsmes	milj. Ls	131,3	361,7	427,2	458,2	495,9	470,5
t. sk. koks un koka izstrādājumi	milj. Ls	...	431,0	511,6	540,5	574,7	578,5
no tā zāgmateriāli	milj. Ls	264,6	249,0	259,1	262,5
papīra masa	milj. Ls	...	-69,3	-84,3	-82,2	-79,9	-108,1
no tās papīrs	milj. Ls	...	-70,6	-74,5	-73,5	-72,0	-93,6
iespiestās grāmatas	milj. Ls	-11,2	-9,3	-9,6	-15,9
Koksnes produkcijas eksporta–importa īpatsvars no kopējās Latvijas eksporta–importa bilances	%	24,2	30,3	30,9	26,2	25,1	15,6

Tātad koksnes eksporta–importa bilance 2006. gadā salīdzinājumā ar 2005. gadu Latvijā ir pasliktinājusies. Arī koksnes eksporta–importa bilances īpatsvars kopējā eksporta–importa bilancē 2006. gadā salīdzinājumā ar 2005. gadu ir samazinājies no 25,1% līdz 15,6%. Gan apjoma, gan procentuālais samazinājums norāda uz koksnes produkcijas eksporta pasliktināšanos. Šāda tendence var būt ar nepatīkamām sekām visā Latvijas tautsaimniecībā.

5. Meža izmantošanas intensifikācija

Kā jau minēts, meža izmantošana var būt ļoti daudzveidīga. Koksnei izmantojamā vērtība jāmēra ar iegūstamās koksnes vērtību. Līdzās iegūstamās produkcijas (ogu, sēņu, zvēru, putnu u. c.) vērtība jāpiesummē koksnes vērtībai, tad iegūst kopējo meža platības vērtību.

Kā noteikt šo meža vērtību veidojošos lielumus? Laika gaitā visi lielumi ir mainīgi. Pilnbrieduma laba priežu meža 1 ha koksnes krāja var sasniegt 320–350 m³. Bērzu pilnbrieduma laba meža krāja būs ap 275–300 m³, bet baltalksnim tikai ap 235–260 m³. Ņemot vērā Latvijas mežu sastāvu, vidēja

pilnbrieduma meža koksnes krāja var būt ap 290–320 m³. Novērtējot 2007. gada cenās, kuras svārstās atkarībā no koku sugas, augšanas vietas, koku stāvokļa u. c. apstākļiem, 1 m³ cena varētu būt ap 50 Ls/m³. Ja vidēji no meža iegūtu 300 m³, kopējais ieguvums no koksnes būtu 15 tūkst. Ls. Ja šādai pilnbrieduma meža vērtībai vēl pieskaitītu kopšanas cirtē iegūto koksni ap 20 m³ ar cenu 30 Ls m³, tas ir, 0,6 tūkst. Ls, un vēl ogu sēņu ieguvu 1 latu gadā vai 90 latu 90 gados, kā arī meža zvēru produkciju 10 Ls/ha, tas ir, 900 Ls 90 gados, tad kopējais vidējais ieguvums deviņdesmit gados no pilnbrieduma vidēja meža Latvijā būtu 16,59 tūkst. Ls, jo kopējo vērtību veidos $15 + 0,6 + 0,09 + 0,9 = 16,59$ Ls/ha. Minētā summa raksturo pilnbrieduma mežu. Diemžēl Latvijā visi meži nav pilnbriedumā. Vidējais meža vecums Latvijā ir tikai ap 55 gadu, un vidējā krāja Latvijas mežos ir tikai 208 m³/ha, kas kopā Latvijā veido virs 662 miljonu kubikmetru, no kuriem ap 600 ir mežos un 62 miljoni kubikmetri parkos, dārzos, ceļmalās un citur. Tā kā esošie meži vēl nav pilnbriedumā, arī koksnes kvalitāte būs zemāka par pieaugušu koku vērtību – ap 30 Ls/m³.

1 ha mežu vidējā koksnes vērtība Latvijā var būt ap 6,864 tūkst. Ls ($208 \text{ m}^3/\text{ha} \times 33 \text{ Ls/m}^3 = 6864$) vidēji meža platībā, bet pilnbrieduma mežos vairāk par 15 tūkst. Ls/ha ($300 \text{ m}^3/\text{ha} \times 50 \text{ Ls/m}^3 = \text{Ls } 15000$). Savukārt izdevumi 1 ha meža izaudzēšanai līdz pilnbriedumam un koksnes sagatavošana un izvešana no meža – atkarībā no meža atrašanās vietas, ceļa stāvokļa un citiem apstākļiem – var izmaksāt no 10 tūkst. Ls/ha sausā vietā pie ceļa un līdz 20 tūkst. Ls, ja jābūvē meža ceļš un jāveic meliorācija.

A/s „Latvijas Valsts meži” direktors J. Kinna „Latvijas Avīzē” informējis: „Augošu koku vidējā cena valsts mežos šogad bijusi 26,88 Ls/m³, galvenajā cirtē 28,81 Ls/m³, starpcirtē – 19,66 Ls/m³. Septembrī lapu koku cirtes valsts mežos galvenajā cirtē vidēji maksāja 31,40 Ls/m³, bet skuju koku cirtes galvenajā cirtē – 42,10 Ls/m³. Janvārī šie skaitļi bija attiecīgi 18,50 Ls/m³ un 32,00 Ls/m³” [7]. Šie izsoles skaitļi neietver koku ciršanas, ciršanas satīrīšanas, izvešanas un ceļu sakārtošanas izdevumus, kuri uz katru kubikmetru koksnes var būt vairāk nekā 20 Ls/m³. Var prognozēt, ka sakarā ar inflāciju un koksnes trūkumu 2008. gadā koksnes gatavās produkcijas realizācijas cenas vēl pieaugs un vidēji pārsniegs 60–70 Ls/m³.

Ja salīdzinām meža iespējamus ieguvumus, visā meža aprites ciklā – 16,59 tūkst. Ls/ha un visus šī cikla izdevumus 10–20 tūkst. Ls/ha, varam konstatēt, ka ienākumi no meža ha var būt ļoti atšķirīgi – no zaudējumiem līdz labai peļņai, kas pat pārsniedz izdevumus par 68%. Tā kā daļu izdevumu valsts veic kā vispārējos valsts pārvaldes izdevumus, nesaistot tieši ar mežu, meža rentabilitāte kopā valstī šķitīs pat vēl izdevīgāka. Secinātais attiecas vidēji uz mežu, bet pa meža nogabaliem rentabilitāte var svārstīties no 100% līdz pat negatīvai, tas ir, mežs dažviet var dot arī zaudējumus meliorācijas, ceļa būves un citu izdevumu segšanai. Līdz ar to var piekrist vispārējam viedoklim, ka mežs ir „zelta bedre”, bet nereti mežs arī var būt zaudējumu avots, īpaši, ja īpašniekam nav piemērotas tehnikas, mežs ir pārlieku mitrs, mežam nav piebraucamo ceļu, kā arī citi negatīvi faktori. Jāatzīmē arī, ka augoša meža cenas svārstās līdz ar situāciju valstī un valsts noteiktiem maksājumiem par īpašuma reģistrāciju zemesgrāmatā. Tādējādi 2007. gada novembrī samazinājies meža zemju pirkšanas–pārdošanas darījumu skaits [7]. Tajā pašā laikā kokmateriālu cenas rāda cenu kāpumu.

Kaut arī, kā minēts, mežs var būt „zelta bedre”, Latvijas mežu ražības nodrošināšanai svarīgi mežu pēc nociršanas īsākā laikā atjaunot ar sēšanas,

stādīšanas vai dabiskās atjaunošanas metodēm, ja tām ir piemēroti apstākļi. Lai gan pēdējos gados mežu atjaunošana uzlabojusies, varētu vēlēties labāku rezultātu, lai mežu platības tiktu intensīvi izmantotas un meži ātrāk sasniegtu savu pilnbriedumu.

Secinājumi un priekšlikumi

1. Viena no Latvijas lielākām dabas bagātībām ir mežs. Meža nozīme ir ne tikai koksnes ieguvē, bet arī klimata regulēšanā, gaisa attīrīšanā, meža zvēru ieguvē, sēņu un ogu guvumā un daudzos citos ieguvumos.
2. Meža platība pēdējos 80 gados ir palielinājusies divkārt un turpina palielināties. Tuvākajos gados ar mežu aizņemtā platība aizņems vairāk nekā pusi no Latvijas teritorijas.
3. Latvijas iekšzemes kopproduktā meža produkcija dod 1,5% no iekšzemes kopprodukta, bet saistībā ar citām nozarēm – vairāk nekā 10% no iekšzemes kopprodukta.
4. Pēdējos 10 gados Latvijas mežos izcērt ap 10 miljonu kubikmetru koksnes, kas nodrošina meža normālu atjaunošanās ciklu.
5. 21. gadsimtā meža produkcijas izmantošana nepārtraukti paplašinās. Katru gadu koksnes izmantošanas procents lietkoksnē palielinās.
6. Lai iegūtu vairāk koksnes, nepieciešams racionālāk izvēlēties meža cirsma, savākt visu koksnes masu, to racionāli izmantojot dažādos veidos.
7. Latvijā lielāko meža produkcijas daļu eksportē, diemžēl eksportā liels īpatsvars ir balķiem un zāgmateriāliem. Nepieciešams palielināt dziļākas pārstrādes produkcijas eksportu: finiera, kokšķiedras plātnes un citus.
8. Latvijā nepieciešams atjaunot celulozes un papīra ražotnes, vismaz kā minimumu savas valsts nodrošināšanai, t. i., vismaz vairāk nekā 300 tūkst. tonnas, likvidējot jau pašreizējo celulozes iepirkumu ārvalstīs ap 200 tūkst. tonnas gadā.

LITERATŪRA

1. Latvijas lauksaimniecība 2005. gadā. R.: LR CSP, 2006. 36 lpp.
2. Latvijas statistikas gadagrāmata 1996. R.: LR CSP, 1996, 292. lpp.
3. Latvijas statistikas gadagrāmata 2004. R.: LR CSP, 2004, 270. lpp.
4. Latvijas statistikas gadagrāmata 2006. R.: LR CSP, 2006, 408. lpp.
5. Latvijas statistikas gadagrāmata 2007. R.: LR CSP, 2007, 574. lpp.
6. Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. R.: LR CSP, Ikmēneša izdevums, 2007. gads.
7. Īsziņas: Augošu koku cenas pieaug par 30%. Samazinājies meža zemju pirkšanas-pārdošanas darījumu skaits. *Agrotops*, 2007, nov., Nr. 11(123), 5. lpp.
8. Jaunbelzere, A. Mežs bija, ir un būs. Vai Latvija neaizaug? *Latvijas Avīze*, 2007, 24. marts, 11. lpp.
9. Ķirsons, M. Meža nozare. *Dienas Bizness*, Tematiskais pielikums, 2006, 14. febr., 1.–8. lpp.
10. *Latvijas statistiskais pārskats*. Sakopojis A. Darbiņš un V. Vītiņš. P. Malcenieka un E. Ķiploka apgāds, 1947. 74 lpp.
11. *Latvijas tautas saimniecība*. R.: Avots, 1991, 339. lpp.
12. Liepa, J. Meža atjaunošanas veidu izvēle. *Saimnieks*, 2006, febr., 36. un 38. lpp.
13. Maira, M. Mežsaimniecība. *Agrotops*, 2004, 12. dec., 47.–48. lpp.
14. *Meža nozare Latvijā 2007*. Zemkopības ministrija. Pieejams: www.zm.gov.lv

15. *Meža resursi*. Ziņojumi. Pieejams: www.forestcluster.lv (2007. 22.12.)
16. Mežsaimniecība. *Agrotops*, 2006, dec., Nr. 12(112), 71. lpp.
17. Sproģis, A., Sproģe, I. Lauksaimniecība, mežsaimniecība un zivsaimniecība Latvijā 21. gadsimta sākumā. *Sociālekonomiskā procesa trajektorija Latvijā no 1985. līdz 2002. gadam*. Ventspils, 2002, 189.–226. lpp.
18. Sproģis, J. Koksnes krāja un tās izmaiņas Latvijā un ietekme uz tautsaimniecību. LU Raksti. *Ekonomika V. R.*: LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 510–523. lpp.
19. Sproģis, J. Latvijas meža produkcija. *Tautsaimniecības attīstības problēmas Latvijā*, Nr. 5. R.: Tautsaimniecības attīstības institūts, 2007, 118.–140. lpp.

Summary

More than half of the territory of Latvia is covered with forests. In the last 100 years, the forested areas of Latvia have been increasing, and the growth of the forests in the territory of Latvia progresses. Wood resources in Latvia exceed 0.5 bn cubic meters, and they continue to increase. Wood products constitute more than 10% of GDP of Latvia, the end products are woodwork, furniture, paper, and other products. Forest constitutes one of the largest sectors of Latvia's import.

Keywords: wood products, meaning of forests, economy, forest.

Latvijas tautsaimniecības attīstības problēmas 21. gadsimtā

Development of the Economy of Latvia at the Beginning of the 21st Century

Dr. habil. oec., emerit. prof. **Andris Sprogis**

Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050
E-pasts: *asprogis@latnet.lv*

Mg. oec. **Jānis Sprogis**

Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

Mg. oec. un sab. vad. **Ize Sproģe**

Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

Rakstā uzsvērts, ka Latvijas tautsaimniecība ietver visu to kopumu, kas atrodas Latvijas teritorijā: zemi, izrakteņus, ūdeņus, būves, ēkas, materiālus, iedzīvotājus, dzīvniekus un citas kustamas un nekustamas lietas, to stāvokli un izmaiņas pasaules attīstībā un cilvēka darbības rezultātā. Analizēts, kā mainās tautsaimniecības attīstība un kā tā ietekmē iedzīvotāju labklājību.

Atslēgvārdi: Latvijas tautsaimniecība, tautsaimniecības attīstība, attīstības problēmas.

Raksta mērķis – parādīt Latvijas tautsaimniecības stāvokli un attīstības gaitu, saistot to ar iedzīvotāju labklājības izmaiņām tagadnē un prognozēm nākotnē.

Mērķa sasniegšanai raksturota Latvijas tautsaimniecība tās attīstības dinamikā un ietekmē uz Latvijas iedzīvotājiem.

Mērķa realizēšanai izmantoti statistikas materiāli, periodiskā prese un iedzīvotāju aptaujas dati. Datu izvērtēšanai izmantotas analīzes un sintēzes, ekspertu, salīdzināšanas un dinamisko rindu metodes.

Ievads

1990. gadā Latvija atguva savu valstisko brīvību, un 2004. gadā Latvija iestājās Eiropas Savienībā (ES). Līdz ar iestāšanos ES Latvijai jāpiemēro ES direktīvas. Vēl grūti paredzēt visas ES ietekmes sekas tautsaimniecībā. Tāpat kā visai ES, arī Latvijai ir brīva preču, kapitāla un darba spēka kustība, tikai reizēm ir problemātiski

noteikt, vai tas ir labi vai slikti. Imports Latvijā ir lielāks par eksportu vairāk nekā 1,5 tūkstoša latu apmērā uz katru iedzīvotāju, to skaitā arī pārtikas preces. Tajā pašā laikā Latvijā vairāk nekā puse lauksaimniecībā izmantojamās zemes ir neizmantota, un maksājam par zemju neizmantošanu.

Ja salīdzinām šodienas tautsaimniecību ar padomju sistēmas gadiem, arī tur varam redzēt gan pozitīvus, gan negatīvus piemērus. Padomju sistēmas pēdējos gados ražoja vairāk gan lauksaimniecības, gan rūpniecības produkcijas nekā 21. gadsimtā. Pensionāru pensijas salīdzinoši bija lielākas par iztikas minimumu, jo lētāki bija komunālie pakalpojumi un transports. Toties vāji bija attīstīti komunālie pakalpojumi. Salīdzinājumā ar attīstītām valstīm Latvijā zems bija darba ražīgums, produkcijas ražojumi nesedza vajadzības, un eksistēja sistemātisks preču un pakalpojumu deficīts. Pēc dzīves līmeņa Latvija pasaulē pagājušā gadsimta 80. gados bija apmēram 20. vietā.

Tātad tautsaimniecības vērtējumam un dzīves līmeņa raksturošanai var būt dažādi aspekti. Kā piemēru minēsim kaut vai padomju sistēmas „grandiozos” plānus 20. gadsimta 60. gados. Ņ. Hruščovs solīja, ka pēc 1980. gada Padomju Savienībā dzīvos komunismā. Arī daži Latvijas politiķi pirms iestāšanās Eiropas Savienībā solīja, ka Latvijā dzīves līmenis pēc 10 gadiem būs Eiropas Savienības vidējā līmenī. Tas nav noticis.

Kāpēc Latvijā tāds sabrukums? Lietuvā un arī Igaunijā ražošana nav tā sabrukusi. Latvijā inflācija milzīga, pensijas pieticīgas, ārstēšanās dārga, izglītošanās dārga. Laikam jau jāmeklē cēloņi, kam tas bija izdevīgi, – tā noticis, ka ir daži bagātie un daudzi nabagie.

2000. gadā, vērtējot nākamo 10 gadu situāciju, tika pieņemta Eiropas Savienības glābšanas stratēģija, t. s. Lisabonas stratēģija. Stratēģija paredzēja līdz 2010. gadam padarīt Eiropas Savienību par ekonomiski konkurētspējīgāko un dinamiskāko valstu kopienību pasaulē. Diemžēl šis ambiciozais mērķis ir izrādījies pārāk fantastisks. Eiropas Savienības līderi jau pēc pāris gadiem to aptvēra un praktiski atteicās no tā realizācijas. Iedzīvotāju noslāņošanās notiek ne tikai Latvijā, bet visā pasaulē. 2001. gadā pasaules attīstītās valstis ASV, Kanāda, Eiropas Savienība, Japāna, Austrālija un Jaunzēlande (bez Dienvidkorejas, Taivas un Singapūras) veidoja gandrīz 85% pasaules iekšzemes kopprodukta (1960. gadā bija tikai 70%), 84% pasaules tirdzniecības un 85% finanšu uzkrājumus. 1960. gadā starp 20% bagātiem un 20% nabagākiem ienākumi bija 30:1, bet 1970. gadā – 32:1, 1990. gadā – 60:1 un 2000. gadā jau kā 100:1. Kaut gan šie bagātie iedzīvotāji veido 20% pasaules iedzīvotāju, tie patērē 70% pasaules ražotās enerģijas un 85% pasaules koksnī un apstrādājamos metālus [37].

Ja salīdzina pasaules valstu attīstības tempus, redzamas būtiskas atšķirības. Jā, Latvija savā attīstībā salīdzinājumā ar 1938. gadu tikpat kā nav savu varenību pieaudzējusi, un 2000. gadā Latvija salīdzinājumā ar pasaules attīstību savu līdzsvaru pat samazinājusi (1. un 7. tabula).

Tomēr, slavīnot un apbrīnojot veco ES valsti – ASV, Šveices un citu valstu sasniegumus, jāparaugās arī no pagalma jeb sētas puses. Bagātajā vecajā Eiropā arī – „78 miljoni eiropiešu dzīvo uz nabadzības sliekšņa, t. sk. 18 miljoni bērnu” [27, 11].

Ne vienmēr tik viennozīmīgi var konstatēt cēloņu sakarības. Par pasaules 22 arābu valstīm dēvētajās valstīs, kurās dzīvo ap 244 miljoni iedzīvotāju, t. i., ap 5% no pasaules iedzīvotājiem, vidējais iekšzemes kopprodukts uz 1 iedzīvotāju sasniedz tikai 2 tūkstošus dolāru gadā, un pēdējos gados nav jūtama pieauguma, kaut

arī šīm valstīm pieder apmēram 55% pasaules naftas resursu, taču tās nespēj uzlabot savu dzīves līmeni. Tomēr zinātniskiem pētījumiem no viņuniecīgā iekšzemes kopprodukta tiek atvēlēts 0,4%. Tas ir gandrīz tikpat procentu, cik Latvijā. Pat Kubā šis rādītājs ir 1,2% un Japānā – 2,7% no iekšzemes kopprodukta. Arābu pasaulē uz 1 miljonu iedzīvotāju ir 370 zinātnieku, pārējā pasaulē – ap tūkstošiem, Latvijā – ap 2 tūkstošiem, kaut gan finansējums no IKP % ir tāds pats kā arābu pasaulē, tas uz 1 zinātnieku Latvijā ir daudz mazāks [34].

Var diskutēt, vai Latvijā tiek izmantotas visas iespējas zinātnes attīstībai. „EK ierosināja 25% no valsts atbalsta un ES struktūrfondi veltīt pētniecībai un attīstībai.” Diemžēl Latvija to neatbalsta [17, 8].

Ne tikai par nelielajām Eiropas Savienības dāvanām Latvijai vien debatē Latvijas iedzīvotāji. Finanšu ministrijas valsts sekretāres vietnieks A. Ūbelis atzīmēja: „Struktūrfondu apguve Latvijā noris strauji, tomēr lauvas tiesa Eiropas finansējuma nonāk Rīgā vai tās tuvākajā apkārtnē.” Ko darīt pārējai Latvijas teritorijai? Vai lai apaug ar krūmiem? [32]

Viena no būtiskajām tautsaimniecības problēmām Latvijā ir veselības aprūpes komplekss. Kā norāda J. Karaškēvica, Latvijas iedzīvotāju veselība ir ciešā sakarā ar paredzēto finansējumu medicīnai. Te jānorāda uz finansiālajām problēmām un grūtajām iespējām izmantot medicīnas pakalpojumus, kā arī uz medicīnas sasniedzamības problēmām – rindām pie ārsta, lielajiem attālumiem u. c. faktoriem [20].

1. tabula

Latvijas tautsaimniecība gadu gājumā
The Latvian economy over the years

Rādītāji	Mēra vienība	1990. g.	1993. g.	2003. g.	2004. g.	2005. g.	2006. g.
1	2	3	4	5	6	7	8
IKP faktiskās cenās**	milj. Ls	8730*	1467	6393	7421	8937	11265
IKP salīdzināmās cenās**	milj. Ls	6319	3321	5858	6365	7017	7881
t. sk. – uz 1 iedzīvotāju	Ls	3941	1295	2519	2752	3050	3444
– uz 1 strādājošo	Ls	4484	2667	5817	6252	6773	7344
Iedzīvotāju skaits gada sākumā	milj.	2,668	2,586	2,331	2,319	2,306	2,295
t. sk. – līdz darbības vecumam	milj.	0,699	0,657	0,373	0,356	0,341	0,329
– darbības vecumā	milj.	1,495	1,449	1,444	1,440	1,474	1,480
– virs darbības vecuma	milj.	0,474	0,480	0,514	0,523	0,491	0,486
Strādājošo iedzīvotāju skaits	milj.	1,409	1,245	1,007	1,018	1,036	1,088
– no kopskaita	%	52,8	48,2	43,2	43,7	44,9	46,8
No strādājošo skaita – ražošanā	%	72,3	57,3	40,8	40,7	38,3	29,0
no kopskaita							
– lauksaimniecībā	%	16,5	18,9	10,3	9,6	8,5	8,1
– rūpniecībā	%	28,0	23,1	20,0	19,0	17,3	18,0
– pakalpojumos	%	27,7	42,7	59,2	58,5	61,7	71,0
no kopskaita							
– tirdzniecībā	%	7,7	12,4	15,2	14,8	15,3	15,6
– finanšu starpniecībā	%	0,4	0,8	1,6	1,8	1,9	2,1
– izglītībā	%	7,2	7,6	7,8	8,3	8,8	8,1
Vidējā bruto alga	Ls/mēn.	>180*	47	192	211	246	302

1	2	3	4	5	6	7	8
Vidējā neto alga	Ls/mēn.	>150*	41	138	150	176	216
t. sk. – lauksaimniecībā	Ls/mēn.	>160*	41**	112	129	153	184
– apstrādes rūpniecībā	Ls/mēn.	>160*	62**	123	134	157	194
– tirdzniecībā	Ls/mēn.	>140*	49**	106	120	140	176
– finanšu starpniecībā	Ls/mēn.	>140*	117**	335	338	407	496
– izglītībā	Ls/mēn.	>140*	47**	139	152	173	212
Mājsaimniecības patēriņa izdevumi	Ls/mēn.	~100	27	100	114	128	155
Iztikas minimums***	Ls/mēn.	<70	52	94	99	105	117
Mājsaimniecības ienākumi pret iztikas minimumu	%	143	52	106	104	122	132
Vidējās vecuma pensijas***	Ls/ mēn.	>90	25	64	71	81	96
Pensijas pret iztikas minimumu	%	>100	48	68	72	73	82
Mājsaimniecības ienākums % pret 1990. gadu	%	100	52	93	95	105	>105
Iztikas minimums % pret 1990. gadu	%	100	75	134	141	150	167
Vidējās pensijas % pret 1990. gadu	%.	100	28	71	79	90	107
Eksports	milj. Ls	...	676	1651	2150	2888	3280
Imports	milj. Ls	...	639	2989	3805	4867	6327
Importa pārsniegums par eksportu	milj. Ls	...	+47	-1338	-1655	-1979	-3047
No eksporta lauksaimniecībā	milj. Ls	...	48	23,4	21,1	147,6	182,9
No importa lauksaimniecībā	milj. Ls	...	16	76,2	90,5	272,2	327,3
Eksporta un importa bilance	milj. Ls	...	32	-52,8	-69,4	-124,6	-144,4
Melno segumu atjaunošana uz valsts autoceļiem	km	>750	131	225	195	293	362

* 1990. g. – (izteikts PSRS rubļos) [11];

** neto alga 1994. gadā;

*** 2007. gada novembrī iztikas minimums Latvijā bija Ls 141,63 mēnesī un vidējā vecuma pensija Ls 109,19 mēnesī. Iztikas minimums 2007. gada decembrī Ls 143,01, t. sk. pārtikai Ls 46,14, pakalpojumiem Ls 39,10 un nepārtikas precēm Ls 52,27 mēnesī [23]; 1993.–2006. g. [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9];

** 2003.–2006. g. – IKP, eksports un imports [1]

1. Latvijas tautsaimniecība 20. un 21. gadsimta mijā

Mainījies ir situācija pēc Latvijas brīvības atgūšanas gan pozitīvā, gan negatīvā virzienā. Latvijā likvidēta autorūpniecība, lauksaimniecības mašīnbūve, radiatorūpniecība un citas nozares. Latvijas lauksaimniecība no eksportnozāres pārvērtusies par importnozari. Apmēram puse Latvijas iedzīvotāju dzīvo zem iztikas minimuma. Precīzu datu gan par iedzīvotāju ienākumiem nav, jo, „pēc darba devēju aplēsēm, ēnu ekonomika Latvijā veido 17%, bet arodbiedrības konstatē, ka tie var būt 25%” [29].

Latvija vairs nav valsts, kurā vairāk vēlas iebrukt nekā izbaukt. Latvijas iedzīvotāju skaits sarūk, kaut arī pieprasījums pēc darbaspēka Latvija aizvien mazāk tiek apmierināts. Kaut arī Latvijā virs 20 tūkstošu darba vietām trūkst strādājošo, vairāk nekā 80 tūkstoši Latvijas iedzīvotāju strādā ārvalstīs (sarunvalodās pat min,

ka ārvalstīs strādā virs 100 tūkstošiem cilvēku). Nodarbinātības valsts aģentūras direktors R. Beinarovičs „Dienas Biznesā” 2006. gada 19. jūlijā norādīja: „Rīgā (..) ir 12 000 vakances un 15 000 reģistrēti bezdarbnieki. (..) Šo bezdarbnieku pabalsta saņemšanas ilgums, kas pagaidām ir 9 mēneši – (..) to var samazināt līdz 4 mēnešiem.” Ja Rīgas bezdarbnieki gribētu strādāt, praktiski bezdarba nebūtu, bet izdevīgāk ir nestrādāt un saņemt bezdarbnieka pabalstu, varbūt pastrādāt arī nelegāli. Pēc statistikas datiem, Latvijā strādājošo skaits no iedzīvotāju kopskaita ir tikai ap 45% (1. tabula). Daudzās valstīs šis rādītājs pārsniedz 50% robežu. Arī 1990. gadā strādājošo Latvijā bija gandrīz 53% no iedzīvotāju kopskaita. Ja tiešām ārvalstīs strādā ap 100 tūkstošiem Latvijas iedzīvotāju, tad jau arī 2007. gadā no Latvijas iedzīvotājiem strādā virs 53%. Droši vien Latvijā ir daudz fiktīvo bezdarbnieku, kuri strādā nelegāli, bet reģistrējas kā bezdarbnieki. Negatīvs faktors ir arī tas, ka no visiem strādājošiem Latvijā 71% strādā neražojošā sfērā (1. tabula), bet daudzās ārvalstīs lielāks īpatsvars strādā ražošanā, piemēram, Īrijā un Čehijā.

Nereti min, ka sekmīgas attīstības pamatā esot labi organizēta izglītība un zinātniskie pētījumi. Budžeta finansējums izglītībai ir tikai pieticīgs, lai neteiktu, ka mazs. Finansējums zinātnēi ir pat ļoti niecīgs. Dažās attīstītās valstīs zinātnēi atlicina pat vairāk nekā 4% no iekšzemes kopprodukta, bet Latvijā tas ir zem 0,5% robežas. Zinātnes finansējumam atbilstoši ir arī rezultāti. Somijā gada laikā iesniedz līdz pat 1,4–1,8 tūkstošiem starptautisko patentu, turpretī Latvijā gada laikā iesniedz tikai 4–11 patenta pieteikumus, t. i., vairāk nekā 100 reizes mazāk kā Somijā [22].

Ceļu stāvoklis Latvijā sliktāks kā vecajā ES un arī kā Lietuvā un Igaunijā. Nelielie ceļu posmi, kas Latvijā rekonstruēti, neizceļas ar nākotnes perspektīvām. Izbūvētais posms Rīga–Saulkrasti ir pārāk šaurs un lielajā satiksmes plūsmā neērts. Jaunas automaģistrāles Latvijā pēc 1990. gada vairs praktiski nebūvē. Latvijas situāciju uzskatāmi raksturoja Latvijas prezidents Valdis Zatlers 2007. gada 18. novembrī: „Jātiek galā ar korupcijas sērgu, kas atņem spēkus un nākotni mūsu valstij. Nedrīkst būt tā, ka pie mums ir visdārgākie ceļi, tilti un pat ceļazīmes. Nedrīkst būt tā, ka valsts prezidentu dzīvokļu un rezidenču tāmes kļūst slepenas” [25, 3]. „Mēs varam priecāties, ka latvieši var doties atvaļinājumā uz Ēģipti vai Tunisiju un apceļot pasauli personīgajā jahtā, bet nevar priecāties, ja daudziem nepietiek pat autobusu biļetei uz mājām, kas šogad atkal dārgāka” [25, 4].

Glūzi nepatīkama situācija Latvijā izveidojusies ar lata pirktspeju (2. tabula). Lielo nodokļu dēļ paaugstinās cenas. Latvijas valdība spītīgi nesamazina pievienotās vērtības nodokli pārtikai. ASV tāda pievienotās vērtības nodokļa vispār nav. E. Plato „Dienas Biznesā” 2007. gada 9. novembrī, 3. lpp., raksta: „Pārtikas cenas ASV ir zemākas nekā Latvijā.” ASV „šobrīd viss ir ārkārtīgi lēts – pārtika daudzās jomās ASV ir lētāka nekā Latvijā, lai cik paradoksāli tas arī neizklausītos. Dārgi tur ir pakalpojumi, taču jebkura prece – fantastiski lēta.”

Leta informē: „Godmanis ticies ar lielajiem mazumtirdzniecības ķēdes vadītājiem un kauninājis viņus par to, ka Latvijā pārtikas cenas ir par 40–70% augstākas nekā, piemēram, Vācijā” [24, 1]. Jā, Latvija kļuvusi par vienu no valstīm ar dārgāko pārtiku, lielāko pievienotās vērtības nodokli pārtikai un mazajām algām un pensijām.

Latvijā ir ļoti augsts IKP pieaugums, diemžēl tas notiek galvenokārt uz pakalpojuma rēķina – ar nelielu ražošanas sfēras pieaugumu. IKP pieauguma temps Latvijā jāvērtē ar zināmu piesardzību: pēc IKP liels, bet pēc reālā satura maznozīmīgs. Tāpēc Latvijas iedzīvotāju labklājības tuvošanās ES vecajām valstīm jāvērtē piesardzīgi.

2. tabula

Latvijas lata daudzuma un vērtības izmaiņa inflācijas procesā
Changes of the amount and value of lats during the inflation process

Gads	Gada inflācija %	Lata vērtība, 1994. g. = 100%	Skaidra nauda apgrozība, milj. latu	Skaidras naudas vērtība 1993. g. cenās, milj. latu	Vidēji ārvalstu valūtu kursi, latos						Vidēji svērtās likmes, %			
					ASV dolārs	Eiro	sterliņu mārciņa	100 Japānas jenas	Igaunijas krona	Lietuvas lītis	Kreditiem		Noguldījumiem	
											īstermiņa	ilgtermiņa	īstermiņa	ilgtermiņa
1993	109,2	x	179,1	...	0,595	0,668	0,882	0,553	0,043	0,152
1994	35,9	100,0	232,1	...	0,548	0,671	0,856	0,549	0,044	0,137	52,0	36,8	30,9	57,0
1995	25,0	64,1	225,9	144,8	0,537	0,689	0,837	0,524	0,047	0,134	34,7	27,4	15,6	19,8
1996	17,6	48,1	282,6	2056	0,556	0,690	0,933	0,486	0,045	0,139	24,7	17,2	11,4	17,8
1997	8,4	39,6	359,4	142,3	0,590	0,658	0,990	0,453	0,042	0,147	14,0	13,3	5,7	8,4
1998	4,7	36,3	374,4	135,9	0,569	0,669	0,953	0,494	0,042	0,142	13,1	11,3	4,6	5,9
1999	2,4	34,6	426,1	147,4	0,583	0,588	0,942	0,569	0,038	0,146	13,0	11,2	4,4	6,4
2000	2,6	33,8	482,3	163,0	0,613	0,570	0,917	0,536	0,036	0,153	13,2	10,5	5,5	6,7
2001	2,5	32,9	556,0	182,9	0,638	0,561	0,924	0,485	0,036	0,160	10,1	8,1	4,0	5,6
2002	1,9	32,1	622,6	199,8	0,594	0,610	0,946	0,494	0,039	0,177	7,2	6,3	2,0	3,7
2003	2,9	31,5	682,1	214,9	0,541	0,674	0,960	0,506	0,043	0,195	4,2	5,0	1,6	3,0
2004	6,2	30,6	727,4	222,5	0,540	0,671	0,989	0,500	0,04	0,194	5,1**	5,8**	1,7**	3,2**
2005	6,7*	26,8*	750*	201*	0,593	0,703	1,021	0,513	0,045	0,204	5,9	9,4	2,8	4,0
2006	10,3*	24,0*	780*	193*	0,536	0,703	1,048	0,449	0,045	0,204	7,2	10,6	3,6	4,3

Inflācija [9, 65]; 1993. un 1994. g. – valūtu kursi, skaidrā naudā apgrozībā [3, 40–41]; 1995.–1999. g. [4, 31–32]; 2000., 2003. un 2004. g. [7, 24–25]; Noguldījumu un kredītu procenti – 1994.–1997. g. [4]; 1998.–2004. g. [7]; 2005. un 2006. g. [9, 85–86];

* novērtējums;

** 2007. gada Latvijas statistikas gadagrāmātā attiecīgie rādītāji 7,5%, 9,2%, 3,3% un 4,8%.

I. Martiņa un V. Dzene „Dienas Biznesā” 2006. gada 26. maijā rakstījušas: neskaidra ir Latvijas Bankas darbība, iesūcot komercbanku peļņu, sadārdzinot kredītus un faktiski atņemot valstij un tās iedzīvotājiem naudu. To Latvijas Banka panākusi ar obligāto rezervju normu palielināšanu komercbankām. Šī rezervju summa no 2004. gada 27. jūlija līdz 2004. gada 28. augustam tika paaugstināta no 3% līdz 4%. Tad, kad rezervju summa bija 168,2 miljoni Ls, 2005. gada 24. janvārī līdz 2005. gada 23. februārim šī prasība tika papildināta pat ārvalstu bankām, un rezerve bija 219,3 miljoni Ls. No 2005. gada 24. augusta līdz 2005. gada 23. septembrim rezervju procents no 4% palielināts uz 6%, un rezervju summa veidoja 366,5 miljonus Ls. No 2005. gada 24. decembra līdz 2006. gada 23. janvārim rezervju procents palielināts no 6% līdz 8%, un summa bija 509,0 miljoni Ls, bet no 2006. gada 24. maija līdz 2006. gada 23. jūnijam palielināts ar paplašinātu rezervju bāzi, iekļaujot tajā arī banku saistības virs 2 gadiem. Rezervju summa jau bija 820,1 miljoni Ls. Šo rezervju palielināšanas iegansts esot inflācijas slāpēšana un kredītu tirgus palielināšanas bremzēšana. Rodas jautājums, vai šo rezervju pieauguma procents nav saistīts ar to, lai Latvijas Banka pati iegūtu naudu, to konvertējot ieguldītu ārvalstu bankās un pati nopelnītu noguldījuma procentus. Bet kāds labums no tā Latvijas iedzīvotājiem – bagāta banka un nabadzīga tauta.

2. Valsts budžeta saturs un izmaiņas

Valsts budžets bijis, ir un būs viens no valsts stabilitātes rādītājiem. No tā ir atkarīga iedzīvotāju labklājība un valsts attīstība. Bet, lai budžets būtu stabilitātes rādītājs, tam pašam jābūt stabilam un pamatotam. Vai to var teikt par 2008. gada budžetu, kuru pieņēma steigā demisionējošā valdība? Vai jaunā valdība to atzīs par labu? Vai to nevajadzēs koriģēt? Vai 2008. gada budžeta pārpalikums 1% jeb 163 milj. Ls ir pārpalikums vai vienkārši neizmaksātās pensijas, lai vidējās pensijas, kuras iemaksājuši strādājošie, nesasniegtu iztikas minimumu un tās tērētu demisionējošo ministru pabalstiem, paaugstinātu vidējās algas valsts iestādēs un tamlīdzīgi.

Z. Zālīte norāda: „... konsolidēti ieņēmumi nākamgad būs Ls 5,498 miljardi jeb aptuveni par 22,5% lielāki nekā šogad, bet izdevumi – attiecīgi Ls 5,335 miljardi un 20,3%.” Kopumā Z. Zālīte konstatē, ka „tas nav izteikts ilgtermiņa attīstības budžets (...)” [18, 8]. Diemžēl šī budžeta sekas būs jāizjūt Latvijas iedzīvotājiem. Jaunie, ap 10% no darbaspējīgiem, strādās ārzemēs, bet pensionāri dzīvos mājās, nesāņemot pensiju iztikas minimuma apmērā, bet varēs priecāties par stikla bibliotēku un koncertzāli Daugavā, kā arī jūsmos par ap 2 tūkst. Ls neizmaksāto pensiju uz katru pensionāru 2008. gada beigās. Nākotnē tā līdz ar inflāciju izgaiss, kaut gan bija reāli nopelnīta.

3. tabula

IKP struktūra un pieaugums Latvijā un dažās ārvalstīs
The structure and increase of GDP in Latvia and in selected foreign countries

Rādītājs	Mēra vienība	1990. g.	1995. g.	2000. g.	2004. g.	2005. g.	2006. g.
Latvijas IKP struktūra:	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
– ražošana	%	68,1	38,8	28,2	26,7	26,1	25,1
t. sk. lauksaimniecība	%	21,1	8,6	4,3	4,3	4,0	3,2
– rūpniecība	%	34,5	20,2	13,8	13,5	13,1	12,6
– pakalpojumi:	%	31,9	56,0	71,8	73,3	73,9	74,9
no tiem – tirdzniecība	%	5,5	11,2	16,8	18,9	20,4	20,1
– operācijas ar īpašumiem	%	4,4	4,3	14,0	13,8	13,2	13,9
– izglītība	%	2,6	5,3	5,3	5,2	5,0	3,8
– veselība	%	1,8	4,0	3,4	2,9	2,8	2,4
IKP uz 1 iedzīvotāju pēc pirktspējas:							
Eiropas Savienībā	Eiro	...	18 200	19 800	21 800	22 600	23 600
Latvijā	Eiro	...	4300	7000	9900	11400	13300
Īrijā	Eiro	26 010	30 800	32 600	35 000
Luksemburgā	Eiro	45 450	54 700	58 900	64 400
Somijā	Eiro	23 320	25 200	25 900	28 300
IKP pieaugums gadā: ES	Eiro	1600	1000	1100	1000

1990.–2005. gadā [34, 17]; 2006. gadā [9, 52]; 2004.–2006. g. IKP [1]

2007./8. gada mijā politiķi ļoti uzsvēra 2008. gada budžeta pozitīvo faktoru – budžeta pārpalikumu 1% apmērā. Vai tas viennozīmīgi ir labi? Budžeta deficīta grūtības jau ir bijušas un ir daudzām valstīm, pat bagātākajām valstīm. Jau 2002. gadā

Vācijai budžeta deficīts bija 3,6%, Francijai – 3,1%, Portugālei – 2,7%. 2005. gadā Vācijai budžeta deficīts bija 2,9%, Francijai – 3,7%, Portugālei – 3,5%; 2004. gadā Vācijai – 2,9%, Francijai – 3,5, Portugālei – 3,2 utt. Tādi paši budžeta deficīti turpinās vēl joprojām. Tikai vidēji pēdējos gados Dānija, Somija un Zviedrija beigušas gadus ar pozitīvu gada bilanci [16, 8]. Latvijā tieši pretēji – budžeta deficīts samazinājās un ir pozitīvs, bet par kādu cenu?

Analizējot Latvijas konsolidētā kopbudžeta datus (4. tabula), redzams, ka izdevumi strauji pieaug gandrīz vai visās izdevuma sastāvdaļās.

4. tabula

Valsts konsolidētais kopbudžets
Central government consolidated budget

Rādītāji	Mēra vienība	1995.	2000.	2004.	2005.	2006.*
Vispārīgie valdības dienesti	milj. Ls	64,2	126,2	398,3	469,9	690
t. sk. zinātnei	milj. Ls	6,5	8,7	
Aizsardzība	milj. Ls	23,2	40,7	94,8	113,1	147
Sabiedriskā kārtība un drošība	milj. Ls	48,0	111,9	138,4	185,6	240
Izglītība	milj. Ls	161,8	294,3	434,1	554,9	720
Veselības aprūpe	milj. Ls	92,5	154,3	294,9	348,2	450
Sociālā apdrošināšana	milj. Ls	352,5	615,9	777,9	884,8	1150
Dzīvokļu un komunālā saimniecība	milj. Ls	37,7	92,9	56,8	61,0	80
Brīvais laiks, sports, kultūra	milj. Ls	30,0	59,7	93,9	110,3	143
L/s, mežkopība un zvejniecība	milj. Ls	17,8	68,2
Transports, sakari	milj. Ls	6,6	85,6
Kurināmā un enerģētikas dienesti	milj. Ls	0,3	1,7
Pārējā ekonomiskā darbība	milj. Ls	8,4	36,4
Pārējie izdevumi	milj. Ls	108,0	54,5
Fiskālais pārsniegums vai deficīts	milj. Ls	-52,4	-131,5	-75,8	-32,0	-30,9
Fiskālais pārsniegums vai deficīts	%	-2,0	-2,8	-1,0	-0,4	-0,3
Kopbudžets kopā	milj. Ls	951,1	1743,1	2659,0	3223,6	4193,8

1995. un 2000. g. [5, 23]; 2004. un 2005. g. [9, 83];

* 2006. g. – novērtējums

Diezgan ievērojamas naudas summas Latvija saņem no Eiropas Savienības, diemžēl Latvijas kopējā budžetā tās gan labi saskatīt nevar: Eiropas Savienības devums tiek sadalīts paralēli Latvijas budžetam. It kā no Eiropas Savienības tiek saņemtas diezgan ievērojamas summas, bet, kur tās aizplūst, tas Latvijas budžetā neparādās. Vai no Eiropas Savienības saņemtais finansējums ir liels un nozīmīgs vai pieticīgs, kas nevar būtiski iespaidot Latvijas attīstību? Kopumā Eiropas Savienības maksājumi 2007. gadā bija 120,347 miljardi eiro. No šīs summas, rēķinot uz 1 iedzīvotāju, Latvija saņem 175 eiro, Lietuva – 235 eiro, Igaunija – 223 eiro, Beļģija – 535 eiro, Īrija – 585 eiro un Luksemburga – 2600 eiro. Savukārt, saņemot jāmaksā arī Eiropas Savienības fondā: Latvijai – 83 eiro, Lietuvai – 80 eiro un Igaunijai – 103 eiro. Cik jāmaksā Luksemburgai, Īrijai un Beļģijai, konkrētā publikācijā netiek uzrādīts. Atņemot no saņemtās summas maksājamo summu,

varam konstatēt, ka 2007. gadā uz 1 iedzīvotāju vairāk nekā iemaksās Latvija saņems 92 eiro, Lietuva – 155 eiro un Igaunija – 120 eiro. Pat Grieķija saņems vairāk nekā iemaksās 426 eiro uz katru iedzīvotāju. Kopumā Latvija 2007. gadā no Eiropas Savienības saņems 403 miljonus eiro un iemaksās 188 miljonus eiro. Atskaitot, cik Latvijai jāmaksā, neto ieguvums Latvijai būs 215 miljoni eiro, tas ir, ap 150 milj. latu [35, 1, 12]. Vairāk saņems arī Īrija. Kāpēc tāda nostāja pret Latviju? Vai 92 eiro uz 1 iedzīvotāju ir daudz vai maz? Negatīvā tirdzniecības bilance ar Eiropas Savienību uz katru Latvijas iedzīvotāju ir vairāk par tūkstošiem latu. Ko nozīmē 92 eiro uz 1 iedzīvotāju (ap 64 latiem), ja negatīvā tirdzniecības bilance ir gandrīz 20 reizes lielāka (virs 3 miljardiem latu). Piedevām pat šos nieka 64 latus jāizlieto pēc Eiropas Savienības noteikumiem. Budžeta pārpalikums Latvijai būs pat lielāks par Eiropas Savienības dāvanu. Iztērējot budžeta pārpalikumu, ieguvums būtu lielāks par šo palīdzību. Vai ekonomiskāk nebūtu nemaksāt Eiropas Savienības fondā, netērēt daudzus miljonus Eiropas Savienības budžeta sadalei un arī nesaņemtniecīgās Eiropas Savienības dāvanas?

Tomēr Eiropas Savienībā ir arī piemērs, kā no atpalikušas valsts var kļūt par attīstītu valsti, kā tas veicies Īrijai. Tomēr tur apstākļi bija pilnīgi citādi. Kad Īrija kļuva par Eiropas Savienības valsti, tās iekšzemes kopprodukts bija 56% no Eiropas Savienības vidējā līmeņa. Latvijai, iestājoties Eiropas Savienībā starta pozīcijā, iekšzemes kopprodukts bija tikai 27% no Eiropas Savienības līmeņa. Īrijai būtiski pārveidot tautsaimniecību palīdzēja vairāk nekā 35 miljardu eiro Eiropas Savienības devums (toreiz arī viens eiro bija vērtīgāks). Latvijai Eiropas Savienības devums rēķināms tikai pagaidām ap 1 miljardu eiro. Īrija lielāko daļu Eiropas Savienības devuma ieguldīja ražošanā (tāda bija Īrijas valdības nostāja). „Vai Latvija ir skaidri definējusi un valstiski balstījusi savas attīstības prioritātes? Deklarācijas līmeni, protams, mums ir (...) Bet, kamēr valsts asinājumi zinātnei un valsts izglītībai Latvijā balansēs starp priekšpēdējo un pēdējo vietu ES (...) grūti cerēt uz brīnumiem (...)” [19]. Laikam ne bez pamata Pasaules Banka un citi izsaka bažas, ka Latvija tik ātri Eiropas Savienības līmeni nerasniegs. Eiropas Savienības līmeni Latvija varētu sasniegt tikai pēc 58 gadiem, Rumānija – pēc 80 gadiem, Lietuva – pēc 53 gadiem, Igaunija – pēc 31 gada un Kipra – pēc 21 gada. „Līdz ar to rodas jautājums par paplašinātās Eiropas Savienības dzīvotspēju” [21]. Jā, prognozes nav iepriecinošas, bet laikam pamatotākas nekā dažu politiķu solījumi: „ja” mēs iestāsimies Eiropas Savienībā, tās līmeni sasniegsim pēc 10 gadiem. Diemžēl „brīnumi” ar tik izteiktām labvēlīgām brīnumu pazīmēm notiek tikai pasakās.

3. Latvijas eksports un imports

Tāpat kā jebkuras valsts, arī Latvijas attīstība ir cieši saistīta ar eksportu un importu. Ja salīdzina visas valstis, kurām ir pozitīva ārējās tirdzniecības bilance, ar valstīm, kurām bilance ir negatīva, pārsvarā redzama cieša sakarība: pozitīva ārējās tirdzniecības bilance – valstī augsts dzīves līmenis, negatīva bilance – dzīves līmenis zemāks.

Arī Latvijā ir negatīva tirdzniecības bilance (–16%) un dzīves līmenis zemāks par valstīm ar pozitīvo tirdzniecības bilanci. Turklāt Latvijas negatīvā ārējās tirdzniecības bilance ar katru gadu pasliktinās. 2006. gadā uz katru iedzīvotāju imports pārsniedza eksportu par vairāk nekā 1 tūkstošiem latu. 2007. gadā tā vēl ievērojami pasliktinājās.

5. tabula

Eksports un imports Latvijā [9, 51, 116, 177, 425]
Exports and imports in Latvia

Rādītāji	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Kopā preču eksports, milj. Ls	1131,3	1256,4	1408,8	1650,6	2150,0	2888,2	3293,2
Kopā preču imports, milj. Ls	1933,9	2201,6	2497,4	2989,2	3805,3	4867,0	6378,5
Kopējā preču eksporta un importa bilance, milj. Ls	-802,6	-945,2	-1088,6	-1338,6	-1655,3	-1978,8	-3085,3
Iekšzemes kopprodukts faktiskās cenās, milj. Ls	4751	5220	5758	6393	7421	9059	11264
Preču un pakalpojumu eksports pret IKP faktiskās cenās, %	41,8	42,6	41,0	42,2	44,1	42,0	41,9
Preču un pakalpojumu imports pret IKP faktiskās cenās, %	49,4	51,7	51,2	55,1	60,1	53,7	56,6
Kopējā preču un pakalpojumu eksporta–importa bilance pret IKP tekošās cenās, %	-7,6	-9,1	-10,2	-12,9	-16,0	-11,7	-14,7
Vidējais iedzīvotāju skaits, milj.	2,37	2,35	2,34	2,33	2,32	2,31	2,30
Kopējā preču eksporta un importa bilance uz 1 iedzīvotāju, Ls	-339	-402	-465	-575	-713	-857	1307
t. sk. eksporta, Ls	477	535	602	708	927	1250	1418
– importa, Ls	816	937	1067	1283	1640	2107	2725

Jūtamu pozitīvu ārējās tirdzniecības bilanci Latvijā dod tikai kokmateriālu eksports.

Ārējo tirdzniecību iespaido daudzi un dažādi faktori. Tomēr vienu faktoru, kurš darbojas visā pasaulē, var minēt: tā ir valūtas kursa attiecība pret citām valūtām, īpaši tieši tām, ar kurām norēķināties ārējā tirdzniecībā. Un šeit jāmin Latvijas lata augstais kurss. Lata pirkspēja vietējā tirgū krīt un krīt (kādreiz tramvaja biļete maksāja 20 santīmus, tagad – 40 santīmus un drīz maksās 50 santīmus, maize, kas maksāja 20 santīmus, tagad jau maksā 40–60 santīmus). Toties ārzemju valūtas maiņas kurss praktiski ir tuvs konstantam lielumam. Kā var būt, ka maize vietējā tirgū latos maksā 3 reizes dārgāk kā 90. gadu sākumā, bet, pērkot ārzemēs dolāros vai eiro, cena ir gandrīz tāda pati kā pirms 5 vai 10 gadiem? Tas var būt vienīgi tad, ja naudas maiņas kurss nav sabalansēts. Rezultātā Latvijā ir dārga nauda un par dārgu naudu visu šķietami lēti var nopirkt, bet pārdot nevar. Tāds augsts naudas kurss bremsē eksportu un stimulē importu. Šādas situācijas rezultātā imports palielinās, valūtas krājumi var apsīkt, – ar ko tad Latvija varēs norēķināties? Viena no svarīgākām nozarēm jebkurā attīstītā valstī ir rūpniecība. Tās nozīmīgumu valstī izsaka ar īpatsvaru iekšzemes kopproduktā, kā arī apjomu un īpatsvaru eksportā. Tās īpatsvars laika gaitā Latvijā ir būtiski mainījies. Cariskās Krievijas laikā pirms Pirmā pasaules kara Rīga bija viena no pasaules pilsētām ar attīstītāko rūpniecību, bet laika gaitā stāvoklis ir vairākkārt mainījies. Vēl 1990. gadā Latvijā rūpniecība deva 34,5% no iekšzemes kopprodukta, 1994. gadā rūpniecības īpatsvars samazinājās līdz 19,9%. 1997. gadā rūpniecības īpatsvars palielinājās līdz 22,2%, 2000. gadā – līdz 13,8%, bet tad pakāpeniski samazinājās un 2006. gadā sastādīja vairs tikai 12%, turpinot samazināties un samazinot arī Latvijas konkurētspēju [9].

4. Tautsaimniecības uzlabošanas iespējas

Problemātisks ir jautājums, vai Latvijā var radikāli atdzimt kāda no bijušām nozarēm vai izveidoties jauna. Investīciju īpatsvars budžeta Latvijai salīdzinājumā ar ASV un eirozonu ir neliels (6. tabula). Lai attīstība notiktu, nepieciešama aktīva valdības rīcība. Diemžēl līdzšinējā rīcība par to neliecina. Eiropas Savienības finansējums netiek aktīvi izmantots ražošanas attīstībā, tas lielā mērā aizplūst pasākumos, kuri nedod reālu materiālu atdevi. Elektroenerģijas trūkuma novēršanas problēma Latvijas teritorijā netiek risināta. Pat pārtikas patēriņā aizvien vairāk orientējamies uz importu. No valdības puses nav dzirdēts par orientēšanos uz vietējās produkcijas patēriņu, kā to aktīvi darīja 30. gados K. Ulmanis.

6. tabula

ASV un eirozonas salīdzinājums
Comparison of the USA and the Eurozone

Rādītāji	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	
IKP pieaugums gadā, % – ASV	4,4	4,2	3,8	0,3	1,6	2,5	3,6	3,1	2,9	
– eirozona	2,7	2,6	3,4	1,5	1,2	1,3	2,4	1,8	3,0	
Privātā patēriņa pieaugums, %	4,7	5,0	4,3	2,6	3,1	3,3	3,8	3,9*	3,7*	
– ASV	3,0	2,8	2,6	1,8	0,4	1,0	1,1	1,0*	1,0*	
– eirozona	9,2	7,8	6,1	-3,8	-3,7	5,1	10,0	12,0*	11,1	
Investīciju kopapjoms no IKP, %	4,8	5,3	4,3	-0,6	-2,6	-2,5	0,9	0,6*	0,5*	
– ASV	0,6	0,7	2,6	0,9	-2,0	-3,9	-4,5	-5,0*	-6,0*	
– eirozona	ASV valsts budžeta deficīts % no IKP	-2,5	-3,8	-4,2	-4,1	-4,6	-4,8	-5,0	-5,5*	-6,0*
ASV tekošā konta deficīts % no IKP	1,7	1,7	2,00	2,1	2,0	1,8	1,6	1,5	1,4	
Dolāra kurss pret eiro (1 eiro = x dolāriem)										

1998.–2004. g. [30]; 2002.–2006. g. IKP [9, 547];

* novērtējums

Pienācis arī laiks pilnīgi izmantot visus koksnes atkritumus. Vēl mežos paliek daudz zaru un kritušās koksnes, kuras satur lielus enerģijas resursus. Pagājušā gadsimta 30. gados Latvijas zemnieki ar rokām izcēla celmus un izmantoja apkurei, bet pašlaik esam tik „bagāti”, ka reizēm izmantojam tikai lietkoksnē baļķus. Ja citādi nav iespējams izmantot visu koksnes daļu, varbūt tas jādara ar likuma palīdzību, lai izcirstā mežā koksne netrūdētu un jauno mežu stādītu tūrā vietā, nevis zaru mudžekļos.

Pašlaik Latvijā sakarā ar Eiropas Savienības kvotām un importētās produkcijas plūsmu Latvijā miljons ha lauksaimniecībā izmantojamo zemju netiek izmantotas. Daļēji zāles sienu sākam eksportēt, bet vai nebūtu laiks zāli savākt un sākt ražot kurināmo briķešu vai smalknes veidā, vai arī izmantot gāzes ražošanai? Eiropas Savienības valstīs, piemēram, Francijā, to izmanto diezgan plaši. Neizmantotās zāles resursu apjoms Latvijā zaļā masā pārsniedz 10–20 miljonus tonnu, no kuras var iegūt ap 2 miljonus tonnu kurināmā, kas būtu līdzvērtīgs tuvu 2 miljoniem steru malkas. Pašlaik tas aiziet nebūfībā. Piedevām par neizmantoto platību maksājam zemes lietotājam kompensāciju, tas ir, maksājam par neizmantošanu, bet nemaksājam, lai neizmantojajā zemē attīstītu ražošanu. Tāda diemžēl ir Eiropas Savienības politika.

Pirms iestāšanās Eiropas Savienībā Latvijas valdība ar sajūsmu skaidroja, cik Latvija iegūs no iestāšanās Savienībā, noklusējot gan to, ko zaudēs. Pēc iestāšanās entuziasms gan noplaka, jo cerētais par subsīdijām un brīvību izrādījās vairāk ilūzija, nevis realitāte. Latvijas iedzīvotāji, tāpat kā vairums iedzīvotāju Eiropas Savienībā, pozitīvi atbalstītu Šveices, Norvēģijas un Īslandes iestāšanos Savienībā. Diemžēl šīs valstis to nevēlas.

2008. gada janvārī, kā informē radio „Nord”, atkal jaunas ziņas: pēc aptaujas rezultātiem 2007. gada nogalē vēl samazinājies uzticības indekss Latvijas valdībai valdības skandālu un lielās korupcijas dēļ.

Kā min Somijas Tautsaimniecības pētniecības institūta direktors Peka Ile-Antila (*Pekka Ylä-Anttila*), Somija ar saprātīgu valdības tautsaimniecības regulāciju kļuvusi par vienu no attīstītākām pasaules valstīm ar augsti attīstītu zinātnisko potenciālu un līdz ar to – lielāko izdevumu īpatsvaru zinātnes attīstībai. Kā var secināt no izaugsmes rezultātiem, panākumi tiešām ir ievērojami, un Latvijai būtu no tiem jāmācās. Ja pieņem Lielbritānijas iekšzemes kopproduktu ar 100%, tad 1900. gadā ASV tas bija ap 90%, Zviedrijai un Argentīnai – ap 60%, Somijai – ap 40%, Japānai un Krievijai 25% un Ķīnai – ap 15%. 1950. gadā stāvoklis ir mainījies. ASV, Japāna, Zviedrija un Somija ir paaugstinājušas potenciālu, bet Argentīna, Krievija, Ķīna potenciālu salīdzinājumā ar Lielbritāniju nav īpaši kāpinājušas. Līdzīga situācija bijusi arī 2000. gadā. ASV turpina savu kāpumu, un Japāna, Zviedrija un Somija apsteidz attīstībā Lielbritāniju [31, 20]. Ja Latviju šajās attiecībās 1900. gadā varam pielīdzināt Lielbritānijai ar 40% apmēru, tad redzam, ka ap 1938. gadu tas bija virs 50%, 1950. gadā Latvijas līmenis bija ap 40%, bet 2000. gadā zem 30% no Lielbritānijas līmeņa. Jā, Latvija savā attīstībā salīdzinājumā ar 1938. gadu savu varenību tikpat kā nav pieaudzējusi, bet 2000. gadā salīdzinājumā ar pasaules attīstību pat samazinājusi (1. un 7. tabula).

Latvijai pēc pašreizējiem izpētes datiem nav īpašas zemes dziļu bagātības, bet ir iedzīvotāju potenciāls, kurš, pareizi orientēts, var veikt tautsaimniecības pārorientāciju uz attīstību un iedzīvotāju dzīves līmeņa sistemātisku pacēlumu. Attīstot jau iepriekš minēto Latvijas salīdzinājumu ar Somiju un Lielbritāniju, var prognozēt attīstības iespējas (7. tabula), gan Latvijai, gan arī pārējām valstīm. ASV attīstību turpinās, bet sasniegt Luksemburgas līmeni tai nebūs lemts, tomēr par 50–60% pārsniegt Lielbritāniju tā varēs. Savukārt Somija, Japāna un Zviedrija tāpat attīstīsies un apsteigs Lielbritāniju. Tuvosies Lielbritānijas līmenim arī Krievija, Ķīna, arī Latvija, un vidēji visa pasaule. Diemžēl, paaugstinoties vidējam pasaules attīstības līmenim, palielināsies atsevišķu valstu attīstības līmeņa atšķirības. Nabadzīga salīdzinājumā ar vidējo līmeni joprojām būs Āfrika, Dienvidamerika un daļa no dienvidaustrumu Āzijas. Lielu attīstības potenciālu slēpj Ķīna, daļēji arī Indija. Indijas attīstības lēciens gan tuvākos gados, šķiet, vēl nebūs, bet Ķīna ir jau attīstības ceļā. Savā ziņā neskaidrs ir Latvijas attīstības ceļš. Ja Latvija neattīstīs palielinātā tempā ražošanu, attīstība tiks nobremzēta. Pašreizējā Latvijas valdības politika, kas nav virzīta uz paātrinātu ražošanas attīstību, bremzēs arī visas valsts attīstību, un reāli Latvijai būs jāpaliek salīdzinoši vidējā attīstības līmenī. Bez paātrinātas ražošanas attīstības Latvijai nespēs sasniegt salīdzinošo līmeni pasaulē, kāds tai bija (ap 10. vietu 1938. gadā vai ap 20. vietu ap 1980. gadu – un ap 40.–50. vietu pēc 2000. gada) attiecībā pret citu valstu līmeni 1938. gadā. Labi, ja 2025. gadā Latvija varētu ierindoties pēc attīstības līmeņa aptuveni 40.–50. vietā pasaulē.

7. tabula

Atsevišķu valstu attīstības salīdzinājums ar Lielbritāniju
Development of selected states in comparison with Britain

Valsts nosaukums	1900. g.	1950. g.	2000. g.	2025. g.*
Lielbritānija	100	100	100	100
ASV	90	140	150	160
Somija	40	60	100	120
Japāna	25	25	105	115
Zviedrija	60	95	100	115
Argentīna	60	70	40	40
Krievija	25	40	20	25
Ķīna	15	5	15	30
Latvija**	40	50	20	50
Pasaule vidēji**	20	20	15	25

1900., 1950. un 2000. g. [31, 20];

* autoru prognoze;

** autoru aprēķins

Tātad valstu attīstība ir atšķirīga. Kā jau iepriekš minēts, ir valstis, kurām daudz zemes dziļu resursi, bet vidēji iedzīvotāji dzīvo nabadzīgi, bet ir valstis, kur dabas resursi ir pieticīgi, taču dzīvo pārticīgi, piemēram, Šveicē, Grenlandē, Somijā un daudzviet citur. Tātad attīstībai nav tikai pamatā dabas resursi, bet gan citi nozīmīgāki faktori. Viens no būtiskākajiem faktoriem ir cilvēka darbības rezultāts. Šādi faktori sekmīgi darbojušies ASV, Kanādā, Zviedrijā un daudzās citās valstīs, arī Vācijā, turklāt arī Vācijā starp pasaules kariem (ignorējot fašistisko darbību). Vai arī Latvijas atdzimšanā nav iespējama cilvēku sekmīga darbība? Līdz šim gan par īpaši sekmīgu to vēl nevar dēvēt, bet vai nav iespējas? Ļoti biežs sarunu temats ir mazās pensijas, lielā inflācija, lieli nodokļi un citi tautsaimniecību kavējoši faktori. Šai sakarībā iespēju vērtēšanai lietderīgi analizēt atsevišķu politiku un ne tikai politiku viedokļus par sāpīgajiem jautājumiem. I. Godmanis un A. Šlesers televīzijas intervijās 2008. gada februārī apgalvoja, ka pensijas palielināt būtiski nevar, jo tas var radīt vēl lielāku nestabilitāti valstī. Turpretī A. Štokenbergs norāda, ka var palīdzēt pensionāriem: „Lai man nestāsta, ka pamatbudžetā naudu nevar atrast. Vajag vairot ienākumus! Jāapliek ar nodokļiem bagātie” [26, 1]. Štokenbergs norāda, ka premjers I. Godmanis apgalvo: pensijas radikāli nevar palielināt. „Bet Saeimas Sociālo un darba lietu komisijas vadītāja Aija Barča pretēji saka – to var darīt, un tas būtu pareizi. Godmaņa padomnieki apgalvo, ka tas nebūtu pareizi. Ja mēs apliktu ar sociālo nodokli summas, kas pārsniedz 29 600 latus, ieņēmumi budžetā gadā palielinātos par 59 miljoniem latu, bet izdevumi slimības un bezdarba pabalstiem šiem cilvēkiem būtu astoņi miljoni latu. Turklāt kapitāls taču krājas.” Pensiju palielināšanas iespējas ir arī tādēļ, ka jau pašlaik sociālajā budžetā ir 0,7 miljardi liels pārpalikums, tas ir, 0,14 tūkstoši latu uz katru pensionāru [13]. „Vēl jo vairāk tāpēc, ka janvārī pamatbudžetā iekasēts par 63 miljoniem latu vairāk nekā plānots, un pašvaldību budžetos – par 27 miljoniem latu vairāk. Lūk, no šā pārpalikuma arī var sākt piemaksāt pensionāriem. Es ierosinu pārdaļīt šo naudu, par kuru šobrīd netiek maksāti pilnīgi nekādi nodokļi” [14, 7].

Jebkurš normāls saimnieks jeb, kā tagad saka, biznesmens, zina, ka līdzekļu nekad nebūs par daudz un esošie jāiegulda tur, kur tie dos vislielāko un ātrāko atdevi. Diemžēl Latvijas valdošajās institūcijās tas vēl nav skaidrs. Tiek diskutēts par to, vai Latvijā vajadzētu noteikt tautsaimniecības prioritārās nozares [15, 15], Latvijai esot attīstības iespējas, 2010. gadā panākot 500 latu vidējo algu un 200 latu pensiju. Turklāt nosauktās summas esot jālieto sasaistē ar partikulu „vismaz”. Lai vēl iepriecinātu vēlētājus, 2006. gadā, lūk, vēl solīja: „... iedzīvotāju ienākuma nodokli un PVN likmi samazināt līdz 15%, ik gadu par 20% palielināt investīcijas izglītības kvalitātes paaugstināšanai, nodrošināt lielāku skaitu bezmaksas medikamentu, tostarp baldriāna pilienu, pensionāriem. Tas viss tūlīt būs” [28, 3]. Jā, solījumi gandrīz piepildās. 2008. gada sākumā pusotra desmita procentu inflācija jau tiešām paaugstinās faktiskās cenas, un 200 latu pensija 2010. gadā varbūt pēc pirktspējas būs vēl zemāka kā 100 lati 2007. gadā. Tātad inflācija ir noderīga solījumu pildīšanai. Tāpēc arī valdība necenšas apslāpēt inflāciju. Jā, gan solījumu, gan noklusējumu no valdības ir pārpalikām. Varam jau aizbildināties, ka toreiz skaidri nezinājām un neticējām. Nedomājām, ka Eiropas Savienība uzstādīs tik daudz birokrātisku prasību un tik maz palīdzēs finansiāli.

Secinājumi un priekšlikumi

1. Latvijas tautsaimniecība atrodas atdzimšanas procesā pēc katastrofālā tautsaimniecības sabrukuma 1990. gadā, kādu nav piedzīvojusi neviena no bijušām sociālisma valstīm. Latvijas tautsaimniecības sabrukumam bija gan objektīvi, gan subjektīvi faktori.
2. 1990. gadā Latvijas iekšzemes kopproduktā ražošana sastādīja 68,1%, to skaitā lauksaimniecība – 21,1% un rūpniecība – 34,5%, bet pakalpojumi – 31,9%; 2006. gadā ražošana bija vairs tikai 25,1%, to skaitā lauksaimniecība – 3,2% un rūpniecība – 12,6%, bet pakalpojumi – 74,9%.
3. Latvijas iekšzemes kopprodukts pēdējos gados ir strauji pieaudzis, diemžēl pieaugumu veidojis pakalpojumu pieaugums, kam nav reāla paliekoša seguma. Līdz ar to iekšzemes kopprodukta pieaugumam nav paliekošas vērtības, un attīstības iespējas ir ierobežotas un var būt nestabilas.
4. Latvijas lauksaimniecības atdzimšanas process Latvijā ir ļoti vājš, un tam nav īpašas attīstības iespējas Eiropas Savienības noteikto nelielo kvotu dēļ. Latvijas lauksaimniecības attīstību īpaši bremsē lauksaimniecības produkcijas imports.
5. Arī Latvijas rūpniecības atdzimšana notiek ļoti lēni, tomēr tai ir attīstības iespējas. Plašāku attīstību Latvijā guvusi kokapstrādes rūpniecība. Pārtraukta Latvijā autorūpniecība, celulozes ražošana, lauksaimniecības mašīnbūvniecība un cita veida ražošana, kurām nav atdzimšanas iespējas tuvākā periodā.
6. Plaši Latvijā attīstās operācijas ar nekustamiem īpašumiem, finanšu starpniecība un tirdzniecība, tas ir, nozares, kuras praktiski pašas jaunu paliekošu vērtību tikpat kā neveido, bet izdara tikai maiņas operācijas. Šo sfēru attīstība ir ļoti strauja, bet reālu paliekamu vērtību Latvijā nerada.
7. Latvijā pēdējos gados ir izveidojusies superaugsta inflācija, kuru pārsvarā veido valdības pieļautais monopolorganizāciju cenu kāpums elektrībai, gāzei un naftas produktiem. Inflācijas samazināšanai valdība nepievērš īpašu uzmanību, jo inflācijas rezultātā palielinās valsts budžets un it kā var palielināt finansējumu atsevišķām sfērām.

8. Latvijā sakarā ar palielinātām sociālā nodokļa likmēm un mazo pensiju pieaugumu izveidojies ļoti liels sociālā nodokļa pārpalikums, kuru valdība patur rezervē.
9. Latvijas tautsaimniecības atdzimšanai un attīstībai Latvijā nepieciešams attīstīt ražošanu – atjaunot celulozes un papīru ražošanu, attīstīt mašīnbūvniecību, kokmateriālu dziļākas pārstrādes ražošanu, tekstilrūpniecību un citas rūpniecības nozares.
10. Sekmīgas tautsaimniecības attīstībai Latvijā nepieciešamas valsts investīcijas ražošanas attīstībai un eksporta veicināšanai. Eksporta veicināšanai Latvijā jāsamazina nodokļu slogs, to skaitā pārtikai jāsamazina pievienotās vērtības nodoklis no 18% līdz 5%, bet nepārstrādātā lauksaimniecības produkcija jāatbrīvo no pievienotās vērtības nodokļa.

LITERATŪRA

1. *Latvijas makroekonomiskie rādītāji*. R.: LR CSP, 2007/1, 109. lpp.
2. *Latvijas statistikas gadagrāmata 1992*. R.: Baltika, 1993, 320. lpp.
3. *Latvijas statistikas gadagrāmata 1996*. R.: LR CSP, 1996, 292. lpp.
4. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2000*. R.: LR CSP, 2000, 239. lpp.
5. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2003*. R.: LR CSP, 2003, 272. lpp.
6. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2004*. R.: LR CSP, 2004, 270. lpp.
7. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2005*. R.: LR CSP, 2005, 302. lpp.
8. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2006*. R.: LR CSP, 2006, 408. lpp.
9. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2007*. R.: LR CSP, 2007, 564. lpp.
10. *Latvijas statistikas ikmēneša biļetens*, Nr. 10. R.: LR CSP, 2007, 110. lpp.
11. *Latvijas tautas saimniecība '90. Statistikas gadagrāmata*. LR VSK, Avots, 1991, 243. lpp.
12. *Mājsaimniecības budžeta pētījuma galvenie rezultāti 2006. gadā*. R.: LR CSP 2007, 35. lpp.
13. Briede, Z. Cik pelna sociālā budžeta atlikums. *Latvijas Avīze*, 2008, 11. martā.
14. Briede, Z. Štokenbergs izskaidro, kā pensionāriem var ātri palīdzēt. *Latvijas Avīze*, 2008, 23. febr.
15. BNS. Vērtē svarīgākās tautsaimniecības nozares. *Latvijas Avīze*, 2008, 23. janv.
16. Cirša, I., Balodis, I. Vācijas budžetā radies 15 miljardu eiro robs. *Dienas Bizness*, 2003, 22. maijā.
17. Eiropas komisija kritizē inflācijas līmeni Latvijā. LETA. *Diena*, 2006, 11. febr., 8. lpp.
18. Eksperti: sabalansēts, bet ne izteikti ilgtermiņa budžets. *Diena*, 2007, 9. nov.
19. Hermanis, V. Kā panākt ķeltu tīģeri. Biznesa laiks – komentāri. *Neatkarīgā*, 2002, 23. lpp.
20. Karaškēvica, J. Vai veselības aprūpe Latvijā ir pieejama? *Latvijas Statistiku asociācijas informatīvais biļetens*, Nr. 9, 2006, 2. un 3. lpp.
21. Knipše, S. Daļība ES strauju kāpumu negarantē. *Dienas Bizness*, 2003, 18. jūn. (Pēc „Economist Intelligence Unit” informācijas.)
22. Lapsa, L. Patentu karu pavēnī – cik ilgi vēl? *Kapitāls*, 03(87), 2005, 28.–31. lpp.
23. *Latvijas Avīze*, 2008, 15. janv.
24. Latvijai jātiek pāri inflācijas kalnam. *Latvijas Avīze*, 2008, 4. febr.
25. *Latvijas Avīze*, 2007, 20. nov.
26. *Latvijas Avīze*, 2008, 23. febr.
27. Leitāne, S. *Latvijas Avīze*, 2008, 1. martā, 11. lpp.
28. Līcītis, E. Ēnu ministrs vai tumsas valdnieks? *Latvijas Avīze*, 2008, 21. febr.
29. *Neatkarīgā Avīze*, 2007, 16. nov., 3. lpp.
30. Ofmanis, J. Dolārs – vājš vēl divus gadus. *Kapitāls*, Nr. 03(87), 2005, 39.–43. lpp.
31. Ile-Antila, Peka. Konkurētspēja un zināšanu veidošana, Somijas ceļš uz zināšanām balstītu ekonomiku. Averss un Reverss: *Latvijas Bankas konference 2007. gada 10. oktobrī*.

32. Segliņa, I. ES struktūrfondu kvotas iespējamās tikai 2007. gadā. *Latvijas Vēstnesis*, 2005, 15. febr., B7 lpp.
33. *Sociālekonomiskā procesa trajektorija Latvijā laikā no 1985. līdz 2002. gadam*. Ventspils: Ventspils augstskola, 2002. 392 lpp.
34. Sproģis, A., Sproģe, I., Sproģis, J. Latvijas ekonomikas attīstība. R. krāj. *Tautsaimniecības attīstības problēmas Latvijā*, Nr. 5. R.: Tautsaimniecības attīstības institūts, 2007, 6.–30. lpp.
35. Tomsone, I. Eiropas izdevumi – konkurētspējai un laukiem. *Latvijas Avīze*, 2007, 15. dec.
36. Ziņojums par valsti Latvijā. *Eiroparometrs 64*. Sabiedriskā doma Eiropas Savienībā – rudens, 2005. 57 lpp.
37. Кудрявцев, М., Милов, А., Скорынин, Н. *Статья «Америкой» – оставаясь Россией: путь к процветанию*. Москва: Алгоритм, 2006. 448 с.

Summary

The paper points out that the economy of Latvia encompasses everything that is located in the territory of Latvia: the land, resources, waters, buildings, materials, its residents, animals, and other movable and immovable things, their position and changes as a result of human activities and developments in the world. The paper analyses how the development of economy causes changes in the welfare of the population and impacts aims of life, namely the pursuit of long, healthy, and secured life.

Keywords: economy of Latvia, development of economy, welfare of population.

Latvijas nodokļu politikas nākotnes virzieni

Future Directions of Tax Policy in Latvia

Ilze Sproģe

LU Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5, Rīga LV-1050
E-pasts: *Ilze.Sproge@lu.lv*

Latvijas nodokļu politika pēdējos 100 gados ir piedzīvojusi vairākkārtējas izmaiņas. Visos laikos līdz 1995. gadam tā bija progresīvā nodokļu politika, bet pēc 1995. gada atšķirībā no Eiropas Savienības vecajām valstīm Latvijā tā kļuvusi par regresīvo, kurā lielu ienākumu guvēji maksā mazāku nodokli. Rakstā izteikti priekšlikumi Latvijas nodokļu politikas pilnveidošanai un tuvināšanai Eiropas Savienības veco valstu nodokļu politikai.

Atslēgvārdi: nodoklis, nodokļu politika, nodokļu slogs, nodokļu sistēmas uzlabošana.

Raksta mērķis – parādīt Latvijas nodokļu politikas būtību, nodokļu slodzi atsevišķās nodokļu maksātāju grupās un izteikt priekšlikumus Latvijas nodokļu politikas uzlabošanai, tuvinot to Eiropas Savienības veco valstu politikai.

Mērķa sasniegšanai raksturota Latvijas nodokļu politika, analizēta nodokļu slodze dažādām iedzīvotāju grupām, parādīti galvenie virzieni humānas, demokrātiskas nodokļu politikas ieviešanai Latvijā.

Raksta materiāla sagatavošanā izmantotas analīzes un sintēzes, datu grupēšanas, ekspertu un citas metodes.

Raksta informācijas avoti – Latvijas Republikas Centrālās statistikas pārvaldes un Ekonomikas ministrijas materiāli, publikācijas, periodiskā prese un uzņēmēju apsekojuma dati.

Latvijas nodokļu politika, tāpat kā jebkura politika, ir konkrētas varas izpaušmes veids. Līdz ar politiskās varas maiņām mainās arī nodokļu politika. Latvijas nodokļu politika ir daudzkārt piedzīvojusi izmaiņas līdz ar politiskās varas maiņām. Latvijas brīvvalsts nodokļu politiku pagājušā gadsimta 30 gados realizēja kā vispārīgu tautas labklājības pacēluma politiku. Padomju sistēmas nodokļu politika realizēja privātpašuma likvidācijas politiku un vienotā valsts īpašuma attīstības programmu. 20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā atkal realizējam privātpašuma attīstības politiku ar izteiktu lielkapitālistisko orientāciju. Visos laikmetu periodos Latvijas nodokļu politika bija progresīvā, tas ir, jo lielāki ienākumi, jo lielāks procents jāmaksā nodokļos. Progresīvā nodokļu politika bija gan cariskajā Krievijā, Latvijas brīvvalstī 20. gadsimta 20. un 30. gados, tā saucamajā vācu laikā un padomju sistēmā, gan pirms Otrā pasaules kara, gan pēc pasaules kara, kā arī atkal Latvijas brīvvalstī no 1990. līdz 1995. gadam. Tikai pēc 1995. gada Latvijas nodokļu politika atšķirībā no visu pasaules attīstīto valstu nodokļu politikas tika mainīta uz proporcionālo un pat regresīvo nodokļu politiku, kurā lielu ienākumu guvējiem nodokļu procents no ienākumiem ir mazāks.

Pēc 2000. gada Latvijas valdības pārstāvji dažādos dokumentos un preses izdevumos plaši pauduši viedokli, ka Latvijas nodokļu sistēma tiek harmonizēta ar Eiropas Savienību (ES) un ka harmonizācija esot gandrīz pabeigta, ja neskaita „astītes” par akcīzes nodokļa nepieciešamo palielinājumu naftas produktiem, tabakas izstrādājumiem un siltumenerģijai. Tas skan ļoti vilinoši. Diemžēl praksē vecajās ES valstīs darbojas progresīvā nodokļu sistēma. Tas nozīmē, ka no lielākiem ienākumiem maksā palielinātu progresīvo nodokli. Latvijā diemžēl tā vairs nav. Tagad Latvijā ir regresīvā nodokļu politika, jo sociālo nodokli par lielākiem ienākumiem iedzīvotāji vairs nemaksā.

Latvijas nodokļu politika pēdējos 100 gados ir daudzkārt mainījies. Secināt, kura bijusi vislabākā vai vissliktākā, ir apgrūtināts, jo katra bijusi sava laika politikas spogulis. 20. gadsimtā, cara laikā un padomju sistēmā maznozīmīgs bija muitas nodoklis, bet 30. gados tas kļuva īpaši nozīmīgs. Latvijas brīvvalsts laikā 30. gados iedzīvotāju ienākuma nodoklis bija maznozīmīgs. Par ienākumiem līdz 2000 latiem gadā (tas ir, Ls 166 mēnesī) ne iedzīvotāju ienākuma nodoklis, ne sociālais nodoklis nebija jāmaksā, un arī līdz 10 tūkstošiem latu gadā tas bija zem 10% no ienākumiem. Rēķinot 2007. gada izteiksmē – līdz pat 1,3 iztikas minimuma ienākumiem iedzīvotājiem ienākuma nodoklis nebija jāmaksā. Jāievēro, ka 20. gadsimta 30. gados pie normāla darba ienākumi nebija miljonos latu, kā tas ir pašlaik (nekur gan netiek atklāts, kā šie miljoni iegūti, jo kopējās ienākumu deklarācijas – sākumdeklarācijas – jau nav). Padomju sistēmā nozīmīgs bija apgrozījuma nodoklis – uzņēmuma, vairumtirdzniecības un mazumtirdzniecības apgrozījuma nodoklis, bet pēc 2000. gada visnozīmīgākais ir iedzīvotāju ienākuma nodoklis un sociālais nodoklis. Vai varam prognozēt arī nākotnē Latvijā tādu pašu attīstības tendenci nodokļu politikā? Viennozīmīgi, ka ilgstoši ne. Vēlāk vai ātrāk arī Latvijas politiķiem būs jāpieņem veco Eiropas Savienības valstu nodokļu politika. Varbūt derētu pieminēt, ka Lielbritānijā neapliekamais minimums, kad vēl nodokļi nav jāmaksā, ir Ls 5000 [7]. Par tādu neapliekamo lielumu Latvijas mazo ieņēmumu iedzīvotāji var tikai sapņot.

Latvijā ir paradoksāla situācija vidējo pensiju lieluma ziņā. Pie iztikas minimuma 2007. gadā – ap Ls 150 mēnesī – vidējās pensijas tikai nedaudz pārsniedz Ls 100 mēnesī, bet, pēc Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūras (VSAA) Sabiedrisko attiecību daļas vadītājas Edītes Olupes skaidrojuma, kopējais līdzekļu atlikums valsts sociālās apdrošināšanas budžetā 2008. gada 1. janvārī bija 724,5 miljoni latu. 2008. gada beigās līdzekļu atlikums varētu būt 977,3 miljoni latu, to skaitā termiņnoguldījumos – 688,5 miljoni latu, kas šogad un nākamgad nopelnīs vairāk nekā 69 miljonus latu. Pēc sociālā budžeta kontu ikdienas atlikuma Valsts kasē VSAA kā atlīdzību saņem četri procenti.” [3] Tātad sociālā budžeta pārpalikums gada beigās būs ap 1 miljardu latu, kas dos 4% ienesuma, bet pie inflācijas virs 15% naudas vērtība samazināsies vairāk nekā par 100 miljoniem latu jeb uz katru pensionāru par apmēram 200 latiem gadā. Tātad pensionāri katrs ziedos valsts neizdarībām 200 latus, tas ir, gandrīz vienu piektdaļu no pensijas. Jā, dzīvos pusbadā un vēl ziedos, tikai kam – valdības neizdarībai un nemākulībai?

Jebkuras valsts normālai ilgstošai eksistencei jābūt sakārtotai nodokļu politikai. Nepareiza nodokļu politika ir bijusi krīzes cēlonis daudzās valstīs. Ar nepareizo nodokļu politiku un uz inflācijas rēķina valdība 2007. gadā it kā „nopelnījusi” vairāk nekā pusmiljardu latu. Jā, inflācija pelna budžetam naudu. Tikai uz kā rēķina – uz iedzīvotāju labklājības rēķina. Pasaules ekonomikas foruma Globālās konkurētspējas programmas vecākā ekonomiste I. Mia atzīst: „Aptaujājot Latvijā uzņēmējus, ko viņi uzskata par visproblemātiskāko, tika atzīts: inflācija, nodokļu likmes, korupcija,

nākas saskarties ar valsts institūciju ierēdņu ētikas problēmām, arī par tiesu iestādēm rādītāji nav tik labi. Tātad valsts darbība ir jākoncentrē šajās jomās” [5, 10].

Vecajās Eiropas Savienības valstīs ar nodokļiem parasti aplikti arī banku noguldījumu procenti, dividendes, nekustamā īpašuma „spekulatīvā” pārdošana u. c. vai, citādi sakot, visi summārie ienākumi virs ar nodokli neapliekamā minimuma – neatkarīgi no to iegūšanas veida. Latvijā ar nodokļiem apliek pārsvarā darba algu virs neapliekamā minimuma, turklāt nodokļu likme nav atkarīga no algas lieluma. Eiropas Savienības vecajās valstīs, lai objektīvi ievērotu uzņēmējdarbības izdevīgākos vai arī neizdevīgākos apstākļus (reģionālā atrašanās vieta, nozares efektivitāte, tirgus iespējas u. c.) nodokļus diferencē atkarībā no ienesīguma. Pasaules attīstītās valstīs arī uzņēmējdarbībā vairumā nodokļu likmes nav mazākas kā iedzīvotāju nodokļu likmes, un tās ir progresīvas: zemākas maziem uzņēmumiem un paaugstinātas uzņēmumiem, kuri ir labākos apstākļos. Latvijā tā nav. Uzņēmumu ienākuma nodoklis ir neliels, tādēļ bagātie monopoluzņēmumi dāsni dāvā savu peļņu dažādiem fondiem, kurus sedz iedzīvotāji par monopolorganizāciju dārgo elektrību, gāzi, apkuri u. c. Rezultātā sistemātiski var prasīt palielināt maksu par elektrību, gāzi un apkuri, palielināt algas šo monopolorganizāciju personālam, kā tas bija 2007. gadā un laikam būs arī 2008. gadā.

Iestājoties Eiropas Savienībā, Latvijai sava nodokļu politika ir jāpielīdzina Eiropas Savienības nodokļu politikai, ne jau pilnībā visa, bet netiešo nodokļu politika. Ir pieļauts, ka atšķiras tiešie nodokļi – iedzīvotāju un uzņēmumu ienākuma nodokļi. Eiropas Savienības prasības Latvijas politiķi cenšas precīzi pildīt. Tika palielināti akcīzes nodokļi un palielināts preču skaits, kam lieto pievienotās vērtības nodokli. Toties iedzīvotāju ienākuma nodoklis un daļēji uzņēmuma ienākuma nodoklis – tieši pretēji – tiek attālināts no Eiropas Savienības veco valstu nodokļu politikas.

Minimālā alga un atvieglojumi pakāpeniski Latvijā tiek palielināti, diemžēl tie vēl atpaliek no iztikas minimuma. Pie tam jāņem vērā, ka ne visi iedzīvotāji šos atvieglojumus var saņemt.

2007. gadā minimālā bruto alga bija Ls 120 mēnesī (2008. gadā 160 Ls/mēn.). Pie vidējā bērnu skaita un pieļautajiem atvieglojumiem vidēji reālā alga, saņemot minimālo algu, bija tikai ap Ls 100 mēnesī. Lai 2007. gadā nodrošinātu iztikas minimumu vidēji Latvijā strādājošam ar vienu apgādājamo kaut 50% apmērā, nepieciešamajai bruto algai 2007. gadā bija jābūt vismaz Ls 185. Tātad Latvijā minimālā alga nodrošināja strādājošajam vidēji tikai ap 55% no iztikas minimuma, tas ir zem krīzes iztikas minimuma robežas. Valdības izteiktajās prognozēs pilnu iztikas minimumu minimālā alga vēl nenodrošinās tuvākos piecus gadus. Arī iepriekšējos piecus gadus minimālā reālā alga atpalika no iztikas minimuma par Ls 30–40, un arī pašlaik starpība ir aptuveni tāda pati (1. tabula).

Tātad minimālā alga nenodrošina strādājošam iztikas minimumu. Attīstītās valstīs iztikas minimumu nodrošina ar progresīviem nodokļiem. Attīstītās valstīs no ienākumiem līdz iztikas minimumam pārsvarā nodokļi nav jāmaksā. Pēc līdzšinējās sistēmas sociālais nodoklis jāmaksā no Ls 1 un ienākuma nodoklis – no ienākumiem, kuri nesasniedz pusi no iztikas minimuma. Diemžēl Latvijā šādā situācijā ir vairāk nekā piektā daļa strādājošo, tātad cilvēki strādā un dzīvo „pusbadā”. Vai ilgi normālā valstī, ja tā ir normāla, var pastāvēt šāda ietilpīga pusbada cietēju iedzīvotāju grupa? Raksturojot sociālo nodrošināšanu, jāatzīmē, ka valsts ierobežoja sociālam budžetam iemaksājamo summu vienai personai 2007. gadā līdz Ls 23 800 gadā un 2008. gadā – Ls 29 600 gadā, tātad vienlaikus ierobežo pensiju apmērus. Ar šādu ierobežojumu pensionāri nevar būt pārticīgi, tie

ir uz nabadzības robežas. Sarunās gan skan viedoklis, ka sociālie maksājumi Latvijā ir ierobežoti, lai bagāto ienākumu guvējiem būtu mazāki nodokļi.

1. tabula

**Minimālā bruto alga un atvieglojumi iedzīvotāju
ienākuma nodokļa piemērošanā [6, 89]**
The minimum gross pay and population income tax benefits

Rādītāji	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Minimālā bruto alga, Ls	60	70	80	80	90	120	160
Neapliekamais minimums, Ls	21	21	21	26	32	50	80
IIN atvieglojumi par katru apgādājamo personu, Ls	10,50	10,50	10,50	18	22	35	56
Vidēji Latvijā strādājošo valdošais ar IIN neapliekamais minimums, %	53	53	48	62	66	72	112
Ar IIN apliekamais ienākums vidēji pie minimālās algas, Ls	28	33	42	30	31	34	34
IIN pie minimālās algas, Ls	7,00	8,25	10,50	7,50	7,75	8,50	8,400
Sociālais nodoklis pie minimālās algas, Ls	5,40	6,30	7,20	7,20	8,10	10,80	14,40
Reālā mēneša alga mēnesī pie minimālās algas, Ls	47,60	55,45	62,30	65,30	74,15	100,70	137,20
Iztikas minimums mēnesī, Ls		94	99	105	117	130	150
Jābūt bruto algai, lai nodrošinātu vidēji iztikas minimumu, Ls		>127	>133	>136	155	>160	194

Aptaujas rezultātā konstatēts, ka 59% Latvijas iedzīvotāju neuzticas Latvijas sociālās nodrošināšanas sistēmai [6, 103]. Ne vienmēr varam arī ticēt mūsu statistikai. „Statistikā nevar būt dati, ka Igaunijā celtniekam alga ir Ls 1300 mēnesī, bet tajā pašā laikā Latvijā – Ls 300. Pamatojoties uz šādu informāciju, Latvijas uzņēmēji nevar attīstīt savu uzņēmējdarbību” [4, 6]. Diemžēl valdība par šādu situāciju sociālā nodokļa savākšanā un izmantošanā nav īpaši uztraukusies un turpina izmantot sociālos nodokļus citiem mērķiem, vārdos žēlojoties par nepietiekamiem līdzekļiem.

Kaut arī iedzīvotāju ienākuma nodoklim un sociālās nodrošināšanas iemaksām ir sava obligāto maksājumu kārtība, šie nodokļi ir cieši saistīti, un aprēķināšanas bāze ir viena un tā pati – iedzīvotāju ienākumi. Prioritāri aprēķina sociālās iemaksas un no atlikušiem ienākumiem – iedzīvotāju ienākuma nodokli. 2002. gadā pirms iedzīvotāju ienākuma nodokļa aprēķināšanas atskaitīja 0,2 miljardus Ls sociālā nodokļa maksājumu, 2005. gadā 0,325 miljardus [6, 105] un 2008. gadā tie būs vairāk nekā 0,4 miljardi latu. Kaut arī šķiet, ka atskaitījumu summas ir lielas, tās nesedz iedzīvotājiem kompensējamos izdevumus. Piemēram, par augstskolas maksu kompensē tikai Ls 150 gadā, lai gan mācību maksa gadā pārsniedz Ls 600–1200. Kompensācijas summas ir jāpārskata palielināšanas virzienā.

Pēc sociālās grupas atvieglojumu atskaitīšanas no iedzīvotāju ienākumiem vēl atskaita ar iedzīvotāju ienākuma nodokli neapliekamo daļu (2008. gadā Ls 80 mēnesī darba ņēmējam un Ls 56 par katru apgādājamo personu), un no atlikušās

summas aprēķina iedzīvotāju ienākuma nodokli 25% apmērā. Praktiski nodokļiem tie noteikti pēc vienotas shēmas:

kopējie iedzīvotāju ienākumi – sociālais nodoklis un sociālie atbrīvojumi – ar iedzīvotāju nodokli neapliekamie ienākumi = ar iedzīvotāju nodokli apliekamie ienākumi.

Analizējot šo vienkāršo shēmu un ievērojot, ka Latvijā sociālo nodokli izmanto dažādiem mērķiem, tikai ne sociālai nodrošināšanai, vajadzētu arī vienkāršot nodokļu aprēķināšanas un iemaksas sistēmu – iedzīvotāju un sociālo nodokli aprēķināt un iemaksāt budžetā kā vienotu summu – iedzīvotāju nodokli. Pēc tam Valsts ieņēmumu dienests iemaksāto summu procentuāli sadalītu sociāliem mērķiem, vietējam budžetam un valsts budžetam. Izpaliktu nodokļu maksātājiem papildu darbs, aprēķinot un pārskaitot nodokļus dažādos kontos. Arī Valsts ieņēmumu dienestam būtu lielākas kontroles iespējas.

Pēdējais laiks, kaut arī jau nokavēts, pārskatīt pensijas un sociālā nodokļa likmes samazināšanas virzienā. Pensiju fonda ietaupījumus ir racionāli jāizmanto, līdz to nav „noēdusi” inflācija. Ja sociālā nodokļa pārpalikums 2008. gadā sasniegs 1 miljardu latu jeb ap Ls 2000 uz katru pensionāru, tad, izmantojot šo nodokļa pārpalikumu, pensijas varētu palielināt Latvijā vidēji uz 20 mēnešiem par Ls 100 mēnesī vai arī uz 2 gadiem par 80 latiem, vai par 55 latiem uz 3 gadiem. Turklāt vēl pensijas varētu palielināt no tekošā gada sociālā nodokļa maksājumiem, īpaši augstās inflācijas apstākļos. 12 mēnešu periodā pensiju vērtība inflācijā samazinātos par 15%, bet 24 mēnešu variantā – par vairāk nekā 20–25%. Šāda pensiju paaugstināšana būtu sociāli taisnīga apstākļos, kad vidējās pensijas vairāk nekā par 25% atpaliek no iztikas minimuma. Var jautāt – vai sociālais budžets palielināsies? Jā, palielināsies, jo inflācija to „nodrošina”. 2008. gadā celsies elektrības cena, gāzes cena, naftas produktu cenas un vienlaikus apkures cenas, maizes cena un citas cenas. Līdz ar to palielināsies arī algas un nodokļi. Var jautāt – vai vajadzīga tik jūtama paaugstināšana – bet tas ir cits temats. Viennozīmīgi, ka šis cenu kāpums monopolorganizācijās jāierobežo. Kāpēc jāļauj šīm monopolorganizācijām uz iedzīvotāju rēķina devīgi maksāt dažādiem fondiem un palielināt savās organizācijās algas krietni virs valsts vidējā līmeņa? Diemžēl, ierobežojot cenu kāpumu, bremzētos nodokļu maksājumi, un tas valdībai nebūtu izdevīgi. Arī pašreizējā situācijā var samazināt sociālā nodokļa likmes pat 2% apmērā, vispirms jau piedēkļa 0,09% apmērā. Sociālā nodokļa samazināšana kaut daļēji palielinātu iedzīvotāju ticību sociālā budžeta lietderīgai izmantošanai.

Dažādos saziņas līdzekļos tiek debatēts arī par iedzīvotāju ienākuma diferencēšanu atkarībā no ienākuma lieluma, kā tas ir bijis Latvijā visos laikos līdz 1995. gadam. Diemžēl politiķiem ir liels „arguments”, ka to Latvijā nevar realizēt, jo: „Progresīvās iedzīvotāju ienākuma nodokļa (PIIN) sistēmas atcelšanu Latvijā veicināja komplicētā un laikietilpīgā nodokļu administrēšana, kas bija nepieciešama, lai nodrošinātu PIIN sistēmas funkcionēšanu” [6, 116]. Tiešām oriģināls arguments! Līdz 1995. gadam Latvijā un visās pasaules attīstītās valstīs var realizēt progresīvo nodokļu sistēmu, bet Latvijā nevar. Ar skaitāmiem kauliņiem varēja, bet ar datoriem vairs nevar – jāatgriežas pie skaitāmkauliņiem. Tikai jautājums, kur tad norakstīt daudzos miljonus, kurus iztērēja Valsts ieņēmumu dienesta datorizācijai. Nebūsim vientiesīgi. Iemesls progresīvās nodokļu sistēmas neieviešanai ir nevēlēšanās lielo ieņēmumu guvējiem maksāt nodokļus vairāk. Tomēr, raksturojot pašreizējās regresīvās nodokļu politikas lietošanas lietderību, minētās publikācijas autori min

vairākus piemērus progresīvās nodokļa politikas ieviešanai [6, 179–190], jo tomēr nespēj noliegt progresīvās nodokļus sistēmas priekšrocības, lai gan, iztopot valdības viedoklim, atklāti to nevar atzīt.

Daļēja progresīvā nodokļa aizvietošana iedzīvotāju ienākuma nodoklim un sociālajam nodoklim var būt neapliekamā ienākuma sliekšņa palielināšanai. Tā, piemēram, palielinot iedzīvotāju neapliekamo summu no Ls 50 līdz 100, varam samazināt nodokļus par 12,5 latiem, kas līdz ar to ir algas palielinājums. Paaugstinot neapliekamo ienākumu līmeni līdz Ls 140, tas ir, par Ls 90, ienākumu palielinājums uz nodokļu samazinājuma rēķina būtu Ls 22,50. Kopā valstī tas gadā dotu 150 vai 270 miljonus latu.

Vienlaikus ar neapliekamā minimuma paaugstināšanu jāapsver iespējas un nepieciešamība palielināt ar nodokli neapliekamos izdevumus un to kopsumu. Kā jau minēts, nepieciešams pacelt ar nodokli neapliekamo summu izglītībai un medicīnas pakalpojumiem. Jācenšas, lai būtu kā Zviedrijā: gandrīz visas zāles, ko ārsts izraksta nepieciešamai ārstēšanai, izsniegtu bez maksas. Arī neatliekamajai palīdzībai slimnīcās jābūt bezmaksas. Vispirms tas pilnībā jārealizē bērniem un pakāpeniski – visiem iedzīvotājiem.

Pasaules attīstītās valstīs ir samazināts vai pat nav pievienotās vērtības nodokļa pārtikai. Latvijā pārtikai pievienotās vērtības nodoklis ir tāds pats kā tabakas izstrādājumiem un alkoholiskiem dzērieniem. Pārtikai pievienotās vērtības nodoklis nevar būt augstāks par 5% un nepārstrādātai pārtikai (kartupeļi, saknes, ogas u. c.) pat 0%. Ja ievērojam, ka lauksaimniecība dod tikai ap 2,5% no iekšzemes kopprodukta, pievienotās vērtības nodokļa samazināšana pārtikai (un varbūt palielināšana tabakas izstrādājumiem un alkoholiskiem dzērieniem) būtisku iespaidu uz nodokļu samazinājumu neatstātu. Jāņem vērā arī fakts, ka pārtiku lauku iedzīvotāji patērē, pārsvarā nemaksājot pievienotās vērtības nodokli. Nodokli mazā mērā maksā arī no tirgos pārdotās lauksaimniecības produkcijas. Līdz ar to pārtikas daļēja vai pilnīga atbrīvošana (kā tas daļēji ir Lielbritānijā un Luksemburgā) no pievienotās vērtības nodokļa viedokļa budžetam ir maznozīmīga. Pasaules attīstītās valstīs nodokļu īpatsvarā nozīmīgs ir arī uzņēmumu ienākuma (peļņas, korporācijas, akciju u. c.) nodoklis. Attīstītās valstīs tas pat pārsniedz vienu trešdaļu no nodokļu kopsummām. Arī padomju sistēmā uzņēmumu ienākumu nodoklis dažus gadus Latvijā pārsniedza pat 46% no nodokļu kopsummām. Diemžēl pēdējos gados uzņēmumu ienākuma nodoklis Latvijā nodokļu kopsummā tikai nedaudz pārsniedz 5%. Piedevām tas ir situācijā, kad šī nodokļu likme Latvijā ir tikai 15%. Attīstītās valstīs uzņēmumu ienākumu nodokļu likme ir vidēji ap 35% un svārstās atkarībā no ienākumu lieluma – 5–55%. No mazās uzņēmumu ienākumu nodokļu likmes Latvijā iegūst galvenokārt tikai monopolorganizācijas. Tātad vājajai uzņēmumu attīstībai Latvijā ir kādi īpaši bremzējoši faktori? Galvenie no tiem – lielais nodokļu slogs, birokrātiskie žņaugi uzņēmējdarbībā (atskaites, saskaņošana, birokrātisms u. c.), nākotnes neskaidrība, to skaitā arī lata attiecība pret citām valūtām.

Daudzās pasaules attīstītās valstīs maziem uzņēmumiem piemēro tā sauktās cietās nodokļu likmes vai arī nodokļu apmēru nosaka procentuāli ienākumu masai – bez sarežģītajām nodokļu atskaitēm. Diemžēl tāda kārtība nav izdevīga Valsts ieņēmumu dienestam, jo darba būtu mazāk un mazākas būtu arī soda naudas, kas nepavisam nav izdevīgi kontrolētājiem.

Lai analizētu nodokļu struktūru un tās izmaiņu pamatotību un lietderību, nozīmīgi salīdzināt nodokļu izmaiņas laika gaitā. Uzņēmumu ienākuma nodoklis no 1995. līdz 2007. gadam bija nedaudz virs 5% no nodokļu kopsummām, bet citos

periodos tas sastādīja lielāku īpatsvaru. 1931./1932. gadā uzņēmuma ienākuma nodoklis nodokļu struktūrā bija 9,5%, 1939./1940. gadā – 13,5%, 1950. gadā – 40,5%, 1960. gadā – 44,5%, 1970. gadā – 46,8%, 1980. gadā – 39,0%, 1990. gadā – 32,1% un 1993. gadā – 22,3%. Turpretī iedzīvotāju ienākuma nodoklis līdz ar sociālo nodokli no 1931. gada līdz 1990. gadam svārstījās no 6,1 līdz 13,6%, un no 39,2% 1993. gadā tas pieaudzis līdz 48% 2005. gadā. Tātad nodokļu slogs no uzņēmumiem pārņests tiešā veidā uz iedzīvotājiem (2. tabula). To valdība veica ar nodokļu procenta likmes samazināšanu uzņēmumiem no 25% uz 15% [8, 151].

Analizējot nodokļu struktūru, rodas pamatots jautājums: kāpēc no 1980. un 1990. gada tik būtiski struktūrā palielinājies sociālais nodoklis un iedzīvotāju ienākuma nodoklis, bet samazinājies struktūrā uzņēmuma ienākuma nodoklis. Sociālo nodokli savā laikā 90. gados paaugstināja, solot būtiski palielināt sociālo nodrošināšanu. Tagad varam secināt, ka tā ir bijusi klaja apmānīšana, jo pensijas ir zemas, bet ievākto sociālo nodokli vai nu iztērē citiem mērķiem, vai vienkārši inflācijas rezultātā pazaudē. Savukārt, palielinot iedzīvotāju ienākuma nodokli, ir samazināts uzņēmumu ienākuma nodoklis. Ar ko pamatojamas šīs izmaiņas? Valdība minējusi, ka uzņēmuma ienākuma nodoklis samazināts, lai palielinātu uzņēmējdarbību, bet, kāpēc palielināts iedzīvotāju ienākuma nodoklis, par to tiek klusēts. Izskaidrojums laikam ir tas, ka lielle uzņēmumu īpašnieki vienkārši nevēlējās maksāt tik daudz nodokļos un panāca uzņēmuma nodokļa samazināšanu. Savukārt iedzīvotāju ienākuma nodokli palielināja, lai visi maksā, bet ienākumus lielo uzņēmumu īpašnieki saņems no uzņēmumu peļņas ar dividendēm. Tātad nodokļu slogu novirzīja uz iedzīvotāju pleciem, atbrīvojot lielo uzņēmumu īpašniekus.

2. tabula

Konsolidētais kopbudžets un nodokļi uz 1 Latvijas iedzīvotāju [1; 2; 8, 163; 9]
The consolidated budget and taxes per inhabitant

Gads	Kopbudžets Latvijā			Kopbudžeta avoti,%				
	kopā, miljonos, lati	uz 1 iedzīvotāju, lati	uz 1 strādājošo, lati	sociālās iemaksas	PVN	iedzīv. ienāk. nodoklis	uzņēm. ienāk. nodoklis	pārējie ienākumi
1980	1788	713	1200	<5,0	41,4	8,1*	39,0	6,5
1990	3400	1270	2400	<15,00**	31,78**	8,33**	24,89**	>20,00**
1993	503	193	405	33,7***	27,3***	8,1***	11,9***	19,0***
1995	1016	382	796	32,90	25,03	15,15	5,41	21,51
2000	1773	746	1547	28,73	20,82	16,09	4,54	29,82
2003	2214	950	1714	26,66	21,79	17,42	5,80	28,33
2004	2659	1147	2044	25,42	19,31	17,26	5,06	32,95
2005	3224	1397	2446	24,15	21,49	16,01	5,61	32,74
2006	4029	1756	2921	24,83	23,1	16,31	6,3	29,46
2007	5377	2357	3802	25,61	22,37	16,51	7,44	28,07

* 1980. gadā kopā ar sociālo nodokli

** 1991. gads

*** 1994. gads

Īpaši krasi nodokļa sloga pārbīde uz nelielo ienākumu guvējiem redzama, ja summējam iedzīvotāju ienākuma nodokli un sociālo nodokli. 1980. gadā sociālais

nodoklis un iedzīvotāju nodoklis nodokļu struktūrā kopā sastādīja 13,1%, 1990. gadā –23,33, bet jau 2000. gadā tas sasniedza 44,82%. Regress tiešām iespaidīgs. Tagad nodokļu slogu vissmagāk izjūt tie iedzīvotāji, kuriem atalgojums gadā nepārsniedz 29 600 latu, jo lielo ienākumu guvēji vairs sociālo nodokli nemaksā un saņem peļņu no uzņēmējdarbības, maksājot ievērojami mazāku nodokli (vairs ne iedzīvotāju ienākuma nodokli – 25%, bet uzņēmuma – 15%). Ietaupījums nodokļos diezgan būtisks, tāpēc arī saprotams, ka Latvijā lieliem uzņēmumu īpašniekiem ir iespēja apiet nodokļu maksājumus un tie var attīstīties, bet mazie uzņēmumi nerodas un esošie nīkuļo. Skaidrs, ka ilgstoši tāda situācija valstī nevarēs pastāvēt. Agrāk vai vēlāk šāda nodokļu politika ir jāmaina un jāpārņem Eiropas Savienības veco valstu nodokļu politika.

Pirms iestāšanās Eiropas Savienībā vadošo partiju pārstāvji jau solīja, ka Eiropas Savienības līmeni Latvija sasniegs tuvākos gados, diemžēl nereāli solījumi nevar piepildīties. Iedzīvotāju aptaujā lielākais iedzīvotāju īpatsvars nav apmierināts ar esošo situāciju. Diemžēl vadošās partijas tagad par to klusē un nodokļu sistēmu nevēlas uzlabot mazāk apgādāto iedzīvotāju apstākļu uzlabošanai.

Tomēr, par spīti visam, Latvijā jāievieš progresīvā nodokļu sistēma, un tā tiks ieviesta. Progresīvās nodokļu politikas ieviešanas novilcināšana var radīt neprognozējamās sekas, vienlaikus attālinot Latvijas cerības sasniegt Eiropas Savienības veco valstu labklājības līmeni.

3. tabula

**Iekšzemes kopprodukts un mājsaimniecības rīcības ienākums Latvijā [1; 8, 163; 2]
*Gross domestic product and household income in Latvia***

Gads	IKP 2000. gada cenās, latos			Mājsaimniecības rīcības ienākums uz vienu iedzīvotāju mēnesī	
	kopā Latvijā, milj. Ls	uz 1 iedzīvotāju	uz 1 strādājošo	latos	Procentos no IKP
1980	4205	~1600	~3000	~100*	~50*
1990	6319	~2300	~4484	>100*	~55*
1991	5523	~2078	~4100	<100*	~55*
1995	3649	1469	2800	~53	60
2000	5469	2002	5081	69	41
2003	5858	2519	5832	89	39
2004	6366	2753	6273	101	38
2005	7041	3061	6815	122	37
2006	7902	3454	7287	155*	38
2007	8717	3831	7810

1980. gadā – rubļos

Secinājumi un priekšlikumi

- Latvijas nodokļu politika ir daudzkārt mainījies, piemērojoties politiskajai varai, un arī pašreizējā periodā tā ir nepārtrauktā izmaiņu procesā.

- Pašreizējā periodā Latvijas netiešie nodokļi ir tuvināti Eiropas Savienības nodokļu politikai, bet tiešie gluži pretēji – attālināti no Eiropas Savienības nodokļu politikas.
- Latvijas sociālais nodoklis (sociālās apdrošināšanas iemaksas) pārveidots par regresīvo nodokli, jo lielo ieņēmumu guvējiem pēc noteiktas summas iemaksas sociālais nodoklis vairs nav jāmaksā.
- Pēdējos gados vislielāko nodokļu īpatsvaru veido sociālās iemaksas (ap 25%), pievienotās vērtības nodoklis (ap 22%), iedzīvotāju ienākuma nodoklis (ap 16%) un uzņēmumu ienākuma nodoklis (ap 7%).
- Konsolidētais kopbudžets Latvijā 2007. gadā bija 5,38 miljardi latu, kas no Latvijas iekšzemes kopprodukta 13,98 miljardiem latu sastāda 38,5%. Kopējā nodokļu (4,47 miljardu latu) attiecība pret iekšzemes kopproduktu pēdējos gados ir ap 31%.
- Salīdzinājumā ar iepriekšējā gadsimta padomju sistēmu nodokļu struktūrā būtiski palielinājies iedzīvotāju ienākuma nodoklis un sociālais nodoklis, bet samazinājies uzņēmuma ienākuma nodoklis. Arī pašreizējā periodā nepieciešams palielināt uzņēmuma ienākuma nodokļa īpatsvaru un samazināt sociālo un iedzīvotāju ienākuma nodokļa īpatsvaru. Nodokļu samazinājumu kompensēt, aplikot ar nodokli dividendes un kapitāla pieaugumu.
- Nepieciešams samazināt pievienotās vērtības nodokli Latvijā ražotai pārtikai līdz 5% vai pat 0% apmēram, samazinājumu kompensējot ar nodokļa palielinājumu alkoholiskiem dzērieniem un tabakas izstrādājumiem.
- Darbietilpīgā nodokļu pārskatu sastādīšanas darba likvidēšana arī Latvijā, tāpat kā daudzās attīstītās valstīs, maziem uzņēmumiem atļautu pāriet uz nodokļu aprēķināšanu un maksāšanu pēc konstanta, iepriekš noteikta lieluma.
- Latvijā, tāpat kā visās attīstītās valstīs, ieviest progresīvo nodokļu politiku un atbrīvot no nodokļu maksāšanas personas, kuru ienākumi nepārsniedz iztikas minimumu.
- Progresīvās nodokļu likmes, līdzīgi kā Zviedrijā, arī Latvijā varētu būt no 10% līdz 50% no apliekamā ienākuma – atkarībā no tā lieluma.
- Sakarā ar lielo sociālā nodokļa pārpalikumu un lielo inflāciju, kuras dēļ iekrājumi zūd, palielināt par pārpalikuma apjomu pensijas, lai vidēji tās vismaz pārsniegtu iztikas minimuma līmeni. Vienlaikus samazināt sociālā nodokļa lielumu no 33,09% līdz 30–31%.

LITERATŪRA

1. Centrālā statistikas pārvalde. Pieejams: www.csb.gov.lv
2. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2007*. R. : LR CSP, 2007. 564 lpp.
3. Briede, Z. Cik pelna sociālā budžeta atlikums? *Latvijas Avīze*, 2008, 11. marts.
4. Biķis, J. Latvijas uzņēmumu konkurētspēja. Averss un Reverss: *Latvijas Bankas konference 2007. gada 10. oktobrī*.
5. Mia, I. Latvijas konkurētspējas vērtējums: globālās konkurētspējas 2006. un 2007. Ziņojuma dati. Averss un Reverss: *Latvijas Bankas biļetena speciālzilaidums 2007. gada 10. oktobra konferencei*. 13. lpp.
6. *Optimāla, nodarbinātību veicinoša nodokļu un pabalstu sistēma*. R. : LR Labklājības ministrija, 2007. 231 lpp.
7. Paiders, I. Nepazaudēt nodokļus. *Neatkarīgā*, 2008, 18. janv.

8. *Tautsaimniecības attīstības problēmas Latvijā*. R. : Tautsaimniecības attīstības institūts, 2007, Nr. 5. 228 lpp.
9. Par tautsaimniecības attīstību un kopbudžeta izpildes gaitu 2007. gadā. Pieejams: www.fm.gov.lv

Summary

Tax policy in Latvia has seen changes many times. Up to 1995, Latvia's tax system was progressive, but since 1995, the tax system is regressive – different from the old European Union countries. Notably, the majority of old and some of the new European Union member states apply the progressive rate of the personal income tax. Among the new European Union member states that apply the progressive rate, the increase in its differentiation is smaller than in the majority of the old EU member states. The Baltic states apply a uniform tax rate.

Keywords: taxes, tax policy, load of taxes, improvement of the system of taxes.

Развитие маркетинга Литвы

Tirgzinības attīstība Lietuvā

Development of Marketing in Lithuania

Антанас Светикас

Вильнюсский педагогический университет

Вильнюс, ул. Студенту, 39

Тел. +370 523 32 954

E-mail: ekonomikat@vpu.lt

Цель статьи – анализ маркетинга, способов совершенствования его деятельности и формулировка выводов для принятия решений о его развитии в Литве. Маркетинг всегда связан с жизнью каждого члена общества и поэтому часто подвергается острой общественной критике. Но самое главное, что маркетинг помогает найти самые эффективные решения, найти способы, как применять основные его критерии в жизни и удовлетворять потребности общества.

Ключевые слова: маркетинг, потребители маркетинга, товары, услуги, реклама, стратегическое планирование, конкуренция, бизнес.

Введение

В статье представляется характеристика маркетинга на основе определения, предложенного Ассоциацией маркетинга Америки: *„Маркетинг – это процесс планирования и выполнения заданий бизнеса, это постановка задач, это реклама идей, это система обмена товаров и услуг, цель которых – удовлетворение потребностей отдельных индивидов и общества. Маркетинг надо воспринимать как свободный и живой процесс; иначе невозможно найти связь между теорией и практикой. Только тогда появляются возможности, чтобы убедить и других, что только наши идеи маркетинга самые полезные, самые эффективные”* (5).

В статье анализируется история маркетинга. Такое название возникло на Западе, в бизнес сообществе. Понятие „маркетинг” начали употреблять в начале XX века в США, когда начинала развиваться промышленность, когда появилась конкуренция в производстве. Эти условия заставили искать новые виды и методы организации деятельности рынка. Это стало также причиной того, что маркетинг был востребован бизнесом во всех областях: при анализе потребностей рынка, сфере, занимающейся дизайном продуктов, при выработке стратегии продаж изделий, и в системе обслуживания покупателей.

В Литве маркетинг стал особенно актуальным после восстановления независимости Литвы, когда предприятия начали работать в условиях рыночной экономики.

Маркетинг – это малопонятная пока обществу деятельность. Но когда есть стремление к сотрудничеству с другими демократическими странами, где развита рыночная экономика, многим организациям приходится работать с учетом законов маркетинга. Кроме того, самые ответственные должности можно доверить тем, кто и раньше работал в области маркетинга, или у них уже есть опыт при решении проблем бизнеса. Это особенно относится к области продаж и поставок продуктов, распределения товаров, а также к области исследования маркетинга. Это значит, что каждая организация должна иметь команду, работающую эффективно в области маркетинга. Сейчас перед специалистами маркетинга, формирующими бизнес в организациях, возникают задачи по совершенствованию маркетинга и организации его на предприятиях таким образом, чтобы можно было производить продукты и реализовывать их в своей стране или за рубежом с прибылью. Задача специалистов – смоделировать и оценить развивающийся рынок. Это значит – видеть рынок, учитывать интересы отдельных людей и их потребности. Маркетологи должны акцентировать внимание на развитии производства изделий, продуктов, имеющих большой спрос, на развитии рыночных услуг. Основные задачи маркетинга в этом случае – предложить предприятиям и организациям производить нужные изделия и продукты в нужном месте, в нужное время, получая необходимое финансирование. Специалисты маркетинга должны выполнять эти работы, соблюдая некоторые основные принципы: удовлетворять все интересы потребителей, удовлетворять запросы бизнесменов, выполнять социальные обязательства.

1. Развитие и расширение маркетинга

После вступления Литвы в Евросоюз, находясь в условиях свободного рынка, самое важное – понять, что такое маркетинг, какова его роль в обществе. Сначала необходимо проанализировать, для чего нужен маркетинг в нашем обществе, и почему он так важен, прежде всего, для трех слоев общества: для отдельных индивидов, организаций и общества в целом.

1. Влияние маркетинга на культуру общества можно оценить, отмечая появление новых продуктов и изделий в нашей жизни: это и микроволновые печи, и персональные компьютеры, и электронная система банков, и кредитные карточки, и компактные диски, и спортивные автомобили. Для общества маркетинг важен потому, что достаточно много людей занимается работой, связанной с маркетингом. Маркетинг оказывает на общество не только экономическое, но и культурное воздействие и, как явление культуры, обычно предвосхищает возникающие новые потребности.

2. Маркетинг очень важен организациям, потому что он помогает создавать удачные отношения с потенциальными покупателями. Для этого надо производить качественные продукты, изделия и целенаправленно их распределять, оценивать, рекламировать. Такие задачи непосредственно связаны с основной характеристикой маркетинга.

В маркетинге самое главное – потребитель. Организации, использующие в своей деятельности возможности маркетинга, изучают, в первую очередь, спрос и запросы потребителей, стараются узнать, какие предметы и изделия для потребителя – самые необходимые. Только тогда появляются возможности для организации деятельности, которая помогает потребителям приобрести желаемые и нужные предметы и изделия.

3. Маркетинг и индивиды. Маркетинг создает условия для специализации экономической деятельности. Чтобы оценить это, необходимо вспомнить далекие времена, когда каждый член общества сам готовил себе пищу, шил одежду, строил крышу над головой, вручную изготовлял приборы и инструменты. Но не каждый член общества мог создавать необходимые предметы. Если бы самый лучший охотник концентрировался только на охоте, а самый лучший мастер – на изготовлении приборов и инструментов, то такое общество предоставляло бы услуги самого высокого уровня. Но такая система могла действовать только в условиях, когда каждый член общества обменивался с другими своими изделиями и продуктами. Маркетинг важен и потому, что он может сделать ценным каждый продукт. Только система продуктов создает прибыль, доходы. Это возникает тогда, когда отдельные элементы соединяются, когда получается конкретный продукт, и когда он становится более ценным, чем его отдельные части. Например, если соединить медь, пластик и другие материалы, можно получить другой, более высокого качества, продукт. Маркетинг, если появляется обмен, создает условия и право разнообразить формы использования продуктов. Оптовая и розничная торговля дает возможность сделать договор законным, торговать и помогает людям приобрести продукты на условиях аренды или кредита.

Маркетинг важен для индивида и тем, что помогает ему стать самым лучшим покупателем. Покупка, как и продажа, является частью процесса маркетинга. Если учить людей быть подготовленными покупателями, то воспринимать их надо как партнеров или клиентов, помогающих создавать прибыль. И такая прибыль имеет тенденцию к увеличению.

Маркетинг – очень важная область, представляющая возможности для профессиональной деятельности и карьеры в области рекламы, продаж, исследований маркетинга, оптовой и розничной торговли, международного маркетинга, общественных отношений, транспортировки и распределения товаров. Маркетинговая деятельность возможна и необходима в области промышленности, в системе банков, в страховании, в системе здравоохранения, в некоммерческих сферах, таких, как музеи, искусство, музыка, в торговле и в других областях.

1.1. Комплексное расширение маркетинга

Каждое предприятие должно выяснить, как потребители выбирают тех, кому они отдают первенство. Предполагаемая комбинация приоритетов каждого потребителя может быть представлена как самый главный элемент какой-нибудь схемы. Тогда каждый продавец может начертить схему отношений продавца и потребителя, которая покажет, кому они отдают первенство. Все элементы этой схемы можно соединить в единый график. Чтобы достичь цели, обязательны два условия. Во-первых, предприятие должно производить такой продукт, чтобы покупатели видели его

превосходство. Во-вторых, предприятие должно предложить продукты по более низкой цене.

Чтобы привлечь клиента, надо производить конкурентоспособные продукты. Очень важно при организации маркетинга найти подходящее место для торговли. Более привлекательное торговое место для предприятия играет важную роль, особенно в условиях конкуренции, что предоставляет так называемую ренту удобства. Поэтому предприятие, которое находится в более удобном месте, достигает лучших экономических результатов даже тогда, когда условия деятельности предприятий одинаковы.

Организация, которая уже сформировала свою позицию и выработала стратегию, обычно готова начинать детальное планирование комплексного маркетинга. Комплексный маркетинг – одна из основных частей современного маркетинга. Он состоит из контрольных переменных маркетинга, с помощью которых предприятие достигает осуществления цели всей организации. Комплекс маркетинга состоит из всего, чем предприятие может воздействовать на спрос своей продукции. Все возможности могут быть распределены на 4 группы: – продукт, цена, место, продвижение (рис. 1).

Продукт обычно отражает комбинацию товара и услуги, которую предприятие может предложить рынку. Цена характеризует сумму денег, которую потребитель должен заплатить, желая приобрести продукт. Цена должна быть согласована со стоимостью предложения. В других случаях покупатели будут покупать лишь продукцию конкурентов.

Правильно выбранное место для предприятия торговли показывает, что продукт доступен потребителю. Проблема выбора места появляется, когда существует несколько альтернатив, и необходимо выбрать самую подходящую (6).

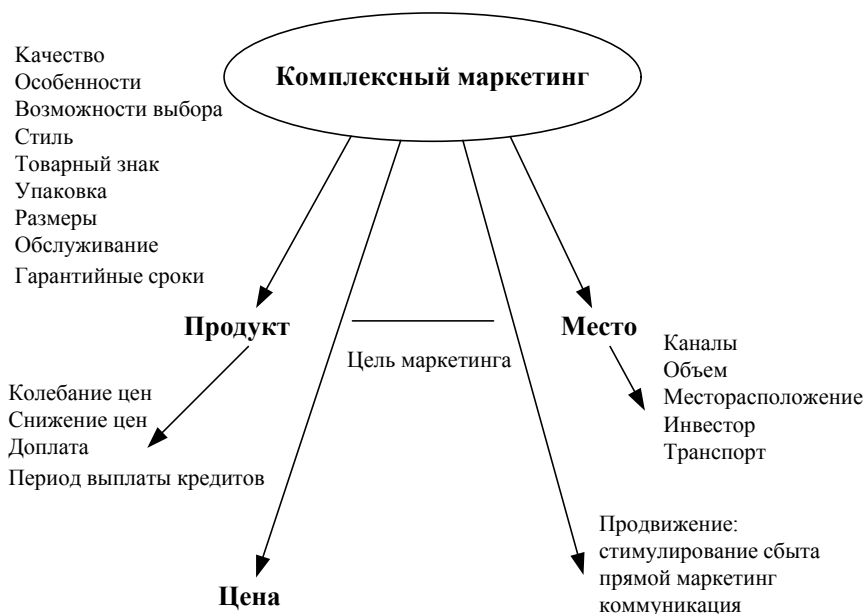

Рис. 1. Комплексный маркетинг. (6)

Решение проблемы включает следующие этапы:

- 1) установление зоны влияния планируемого предприятия торговли;
- 2) исследование зоны влияния планируемого объекта и расчет потенциала оборота;
- 3) прогноз потенциала индивидуального расчета планируемого объекта;
- 4) прогноз финансовых результатов деятельности планируемого объекта.

При выборе места, в первую очередь, необходимо установить зону влияния торговли. Когда эта зона известна, можно анализировать отдельные факторы этого места или пробовать рассчитать индивидуальный потенциал планируемого предприятия.

Зона влияния (обслуживания) предприятия торговли – это территория, на которой находятся его потенциальные покупатели, и территория, на которой работает это предприятие. Назначение рекламы – достичь посредством различных способов коммуникации того, чтобы продукт был покупаемым.

1.2. Стратегии конкурентного маркетинга

Чтобы предприятия Литвы работали успешно, они должны организовать свою деятельность более эффективно, чем конкуренты, чтобы удовлетворять все потребности покупателей. Таким образом, стратегия маркетинга должна быть соотнесена со стратегией конкурентов. Учитывая свои масштабы, и осуществляя целенаправленную деятельность, предприятие должно найти свою стратегию, которая будет иметь много преимуществ по сравнению со стратегией конкурентов. Если конкурент достаточно сильный, то начинать с ним борьбу можно, если стратегия предприятия достаточно стабильна. Слабые конкуренты могут бороться с сильными только в том случае, если им удастся сконцентрировать весь свой потенциал. Можно бороться также, если удастся активизировать свои производственные резервы. Очень важно начать производить новые продукты, внедрять новую систему торговли или применять новые технологии.

Некоторые малоизвестные западные предприятия почти не участвуют в конкуренции. Они в большей степени наблюдают за деятельностью лидеров, используют их опыт. Наблюдение можно осуществлять вблизи или издалека. Цель этих предприятий торговли – не применять никакой противоречивой стратегии, направленной против лидеров торговли, со своими конкурентами надо стараться поддерживать сложившиеся отношения. Значит, предприятие должно выбирать стратегию более эффективную, ориентированную на некоторые отрасли промышленности. При некоторых условиях можно менять выбранную стратегию только на конкурентную стратегию (рис.2).

Каждое предприятие должно эффективно контролировать факторы своего маркетинга. Предприятию необходимо уметь создавать систему услуг маркетинга, анализировать возможности рынка, формировать эффективные связи маркетинга (продукт, цена, место, реклама). Эти действия составляют процесс управления маркетинга.

Процесс маркетинга начинается со стратегического планирования. Его надо сосредоточить на сильных предприятиях, деятельность которых включает несколько видов коммерческой деятельности. Надо выделять общий стратегический план предприятия и долгосрочные годовые планы маркетинга. В таких планах должна отражаться конкретная деятельность

каждого подразделения в виде производства продуктов, этикета и т. д. Таким образом появляется возможность для осуществления задач, предусмотренных в стратегическом плане. Информационные системы маркетинга предоставляют информацию, необходимую для эффективного планирования и организации процесса маркетинга.

Рис. 2. Факторы, влияющие на стратегию маркетинга предприятия.

Опираясь на общий план организации, менеджеры должны планировать маркетинг, финансы, производство, персонал и готовить другие функциональные планы для каждого продукта и сортов продуктов.

Многие организации работают, не имея официальных планов. Менеджеры новых организаций так заняты, что у них обычно не остается времени для планирования. Менеджеры, имеющие опыт, утверждают, что они могут прекрасно работать и без официальных планов. По их мнению, рынок так быстро меняется, что планы в этих условиях не будут полезны. Но все-таки официальное планирование важно по следующим причинам:

- Поощряет менеджеров систематически размышлять о будущем.
- Помогает организации правильно направлять свои усилия.
- Проявляет основные цели и стратегию организации.
- Помогает лучше подготовиться к неожиданным событиям.
- Развивает чувство общей ответственности менеджеров.

Очень важен анализ того, как происходит планирование в организациях. Только в очень редких случаях организации умеют создавать прогрессивную

систему планирования деятельности. Эта система обычно имеет поэтапную тенденцию к совершенствованию и проходит следующие стадии:

Бесплатный этап. Когда организация только что основана, менеджеры заняты поисками средств, покупателей, оборудования, материалов. Для планирования времени не остается. Руководство в это время озабочено решением ежедневным дел организации, чтобы ее сохранить.

Этап бюджетной системы. Организация, наконец, вводит бюджетную систему, чтобы усилить контроль циркуляции наличных денег. Руководство оценивает общую продажу будущего года, издержки и циркуляцию наличных денег. Менеджеры отделов составляют бюджет. Очень важно не путать бюджет с исчерпывающим планом.

Этап годового планирования. Наконец управление понимает, что годовой план обязателен, и начинает использовать один из трех способов планирования. Первый способ – это „сверху–вниз”. Управление в это время ставит цели и составляет планы для категорий менеджеров нижнего уровня. Этот метод применяется, когда работники не хотят ответственности, и предпочитают, чтобы ими руководили.

Второй способ – „снизу–вверх”. Разные элементы организации в зависимости от способностей составляют планы и предоставляют их руководству на утверждение. Такая схема заставляет работников быть более ответственными, более творческими и больше отдаваться работе.

Третий способ – „цель–вниз, план–вверх”. Тогда управление организации анализирует возможности коллектива, потребности, определяет цели на будущий год. Разные элементы организации должны быть ответственны за составление плана, такого, который помогает предприятию достичь установленных целей. Эти планы, утвержденные руководством, становятся официальными годовыми планами.

Четвертый способ – этап долговременного планирования. Руководство уже понимает, что сначала надо подготовить долговременный план и на его основе, годовой план – как часть долговременного плана. Пятилетний план обычно корректируется каждый год. Такой план нужен из-за изменений конъюнктуры рынка и часто называется колеблющимся планом.

Пятый способ – этап стратегического планирования. Наконец, менеджеры предприятия понимают, что большинство составляющих их плана связано с данной деятельностью и ее осуществлением. Они начинают создавать новые планы для продолжительной деятельности. Стратегическое планирование основано и связано с постоянно меняющимся окружением и использованием всех возможностей.

1.3. Условия применения и использования принципов и методов маркетинга в Литве

Знание маркетинга очень необходимо и важно. Но на этом этапе возникают некоторые специфические особенности:

Во-первых, это то, что в Литве пришлось создавать новые отношения и новые структуры рынка и частного бизнеса. Поэтому очень важно, чтобы люди независимого государства Литвы были знакомы с особенностями маркетинга, руководствовались его законами, создавая новые бизнес структуры.

Во-вторых, очень важно, чтобы рынок Литвы был интегрирован в международный рынок, где деятельность базируется на принципах маркетинга.

В-третьих, знание законов маркетинга очень необходимо предпринимателям, осуществляющим собственный бизнес на местном рынке в условиях конкуренции.

Маркетинг помогает решать проблемы в предпринимательской деятельности. Он показывает, какие основные этапы проходит каждое хозяйство в условиях рынка, дает понятие о структурах рынка, о содержании, механизме деятельности отношений в рыночном хозяйстве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пранулис, В., Паиодис, А., Урбонавичюс, С., Вирвилайте, Р. *Маркетинг*. Вильнюс, 1999, с. 95.
2. Урбонавичюс, С. *Основы маркетинга*. Вильнюс, 1990.
3. Жвирблис, А. *Современный маркетинг: принципы и методы*. Вильнюс, 2000, с. 39.
4. Светикас, А. Совершенствуем кооперацию потребителей и опираемся на основы маркетинга. *Хозяйство Литвы*, 2001, № 12, с. 42.
5. Porter, Michael E. *Competitive strategy: Terminuses for Analyzing Industries and Competitors*. New York: Free Press, 1980.
6. Kotler, P. *Marketing, Management*. 2004, p. 495.
7. Aaker, A. D. *Strategies. Market. Management*. Wiesbaden, 1989.
8. Large, R. *Strategisches Beshaffungsmanagement Eine praxisorientiere Enfahrung*. Wiesbaden: Gabler 2000.
9. Degutis, M. *Lietuvos rinkodaros metai*, 2004.

Kopsavilkums

Zinātniskajā rakstā analizējamā tirgzinība (mārketing) ir jēdziens, kas ienācis no Rietumu biznesa pasaules. To sāka lietot ASV XX gs. sākumā, kad attīstījās rūpniecība un radās ražošanas konkurence.

Lietuvā tirgzinība kļuva aktuāla pēc neatkarības atjaunošanas, kad uzņēmumi sāka strādāt tirgus apstākļos. Tirgzinības sistēma tika izveidota, lai cilvēki varētu specializēties. Tirgzinība ir svarīga arī tāpēc, ka padara produktu vērtīgu.

Tirgzinība ir nozare, kurā ir iespējams veidot iespaidīgu profesionālo karjeru. Var veidot karjeru rūpniecības nozarē, kurā ir tai raksturīgais preču sortiments: no tehniski rafinētiem priekšmetiem, t. i., datoriem, līdz saspraudēm un skrūvēm. Karjeru var veidot arī banku un apdrošināšanas uzņēmumos, veselības aizsardzības iestādēs un nekomerciālajās organizācijās, piemēram, mākslas iestādes, muzeji vai tirdzniecības palātas.

Lai uzņēmums varētu veiksmīgi strādāt, tam savs darbs, lai apmierinātu patērētāju vajadzības, ir jāorganizē labāk, nekā to dara tā konkurenti.

Daži mazāk zināmi Rietumu valstu uzņēmumi vairāk izseko (novēro) tirdzniecības līderus nekā konkurē ar tiem. Izsekot var tuvumā vai no attāluma. Tirdzniecības izsekotāja mērķis ir saglabāt esošos konkurentus un cīnīties ar jauniem, nepiemērojot nekādas stratēģijas pret tirdzniecības līderi vai citiem konkurentiem. Katram uzņēmumam ir efektīvi jākontrolē savas tirgzinības darbības. Precīzāk, uzņēmumam ir jāprot izveidot tirgzinības pakalpojumu sistēmu, analizēt tirgus iespējas, izvēlēties mērķim atbilstošus tirgus, noformēt efektīvu tirgzinības

savienojumu (produkts, cena, reklāma). Šīs darbības veido tirgzinības vadības procesu.

Tirgzinības informatīvās sistēmas sniedz informāciju, kas nepieciešama, lai efektīvi plānotu un organizētu tirgzinības procesu. Balstoties uz organizācijas kopējo plānu, menedžeri sagatavo tirgzinības, finanšu, ražošanas, personāla un citus funkcionālos plānus katram produktam vai produktu grupai.

Atslēgvārdi: tirgzinība, patērētāji, preces, pakalpojumi, reklāma, stratēģiskā plānošana, konkurence, bizness.

Summary

The term 'marketing', analysed in the article, originates from the western trade world and at first was used in the USA when industry started to develop and competition in production emerged.

In Lithuania marketing became relevant after the restoration of independence, when companies started working under the market conditions. The system of marketing was set up to give the opportunity of specialization. Marketing is also important because it gives value to a product.

Marketing is an important field of opportunities for career growth. The products by the help of which it is possible to make a marketing career range from computers to paperclips. It is also possible to make a career in insurance companies, health care organizations, and non-commercial organizations, e.g. museums, chambers of commerce etc.

For a company to work successfully, it is necessary to organize the work of the company better than the competitors to meet consumer needs.

Some less known companies in the western world observe trade leaders rather than compete with them, from a shorter or longer distance. The aim of the observer is to maintain the present competitors and compete with new ones without applying any strategy against the trade leader or other competitors. Every company must control the activities of its marketing effectively. Namely, the company must know how to create the service system of marketing, analyse market possibilities, select an appropriate product, price, advertisement. These factors constitute the management of marketing. Marketing information systems provide the necessary information to plan and organize the marketing process effectively. Relying on a general company plan, managers prepare the plans of marketing, finance, staff, etc, for every product.

Keywords: marketing, consumers, goods, services, advertisement, strategy planning, competition, business.

Inflācijas ietekmes novērtēšana uz studiju maksas lielumu

Estimation of Influence of Inflation on Tuition Fees

Ieva Šnīdere

Ekonomikas ministrija

Brīvības iela 55, Rīga, LV-1519

E-pasts: *Ieva.Snidere@em.gov.lv*

Inflācija ir nopietna problēma, kas ietekmē tautsaimniecību, kā arī iedzīvotāju dzīves līmeni. Inflācijas lielums ir daudz ekonomisko lēmumu pamatā, līdz ar to valsts seko inflācijas procesiem. Darba mērķis – analizēt inflācijas ietekmi uz studiju maksas lielumu pašreizējā situācijā Latvijā, parādīt inflāciju ietekmējošos faktoros un studiju maksas palielināšanās iemeslus, valsts politiku izglītības finansēšanā, kā arī analizēt sakarību starp gada vidējo inflāciju un studiju maksu uz vienu studentu gadā. Lai izpētītu inflācijas ietekmi uz studiju maksu, izmantotas matemātiskās statistikas metodes (lineārās regresijas un korelācijas analīze).

Autore secina, ka starp inflāciju un studiju maksu eksistē ciešas sakarības un studiju maksas kāpumu būtiski ietekmē pakalpojumu cenu kāpums, tomēr studiju maksa palielinās arī citu nozīmīgāku faktoru dēļ, jo pie analogiem apstākļiem studiju maksas apjoma pieaugums pārsniedz inflācijas pieaugumu vairāk nekā divas reizes. Tā kā vērojama studentu skaita pieauguma apstāšanās, studiju maksa var kļūt par nozīmīgu faktoru gan studiju virziena, gan augstskolas izvēlē, gan arī studējošo izvēlei par labu studijām ārvalstīs.

Ņemot vērā nākotnes attīstības iespējas, autore uzskata, ka īpaša nozīme jāpievērš augstākas pievienotās vērtības nozaru attīstības stimulēšanai; lielā mērā tas saistīts arī ar zinātnes un izglītības pilnveidošanu. Lai to īstenotu, jānodrošina kvalitatīva un finansiāli iespējama zināšanu apgūšana.

Atslēgvārdi: inflācija, studiju maksa, augstākā izglītība.

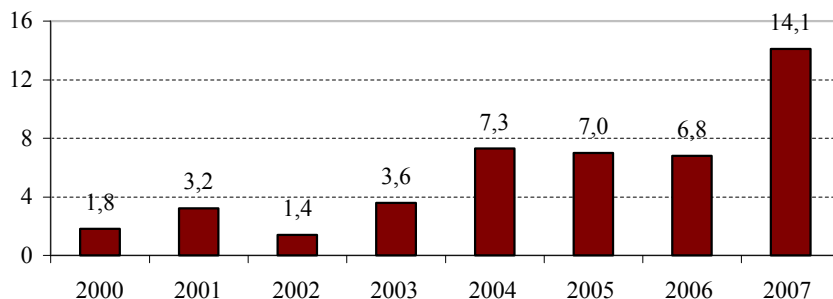
Esošās situācijas analīze

No 1998. līdz 2003. gadam patēriņa cenu pieaugums Latvijā bija tuvs attīstīto valstu inflācijas līmenim, un tas bija viens no zemākajiem Centrāleiropas un Austrumeiropas valstu vidū.

Savukārt 2004.–2006. gadā Latvijā bija strauji cenu palielinājuma tempi, kas bija vieni no augstākajiem Eiropas Savienības dalībvalstīs. 2007. gadā cenu pieauguma temps vēl straujāk palielinājās: tas bija divas reizes augstāks nekā iepriekšējā gadā. Inflāciju ietekmējošie faktori ir gan ārējās nesabalansētības (augsts tekošā konta deficīts), gan arī nozaru nesabalansētas attīstības (zems lauksaimniecības, rūpniecības un būvniecības nozaru īpatsvars) pamatā [5].

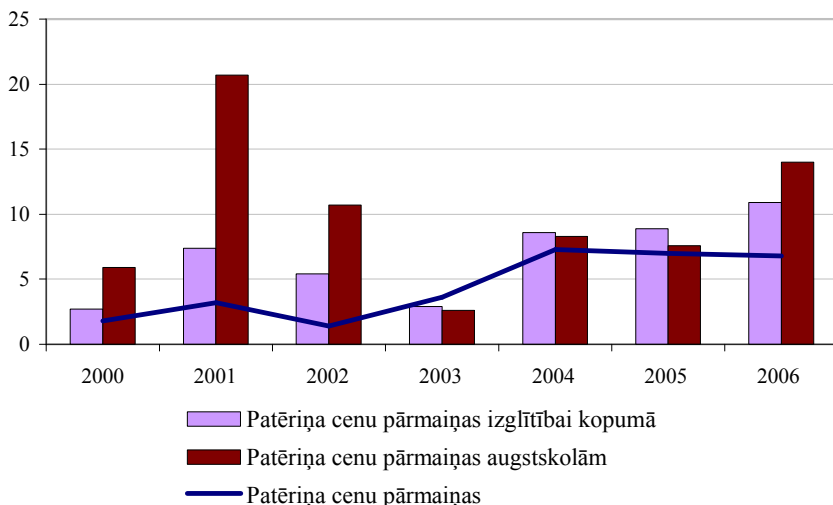
Latvijas inflācijas līmeni nosaka daudzi faktori, dažkārt savstarpēji nesaistīti, t. sk. gan strukturālās izmaiņas saistībā ar dalību ES, gan pasaules cenu kāpums

energoresursiem, gan administratīvi regulējamo cenu izmaiņas u. c. Būtiskākais faktors tomēr ir strauji augošais iekšējais pieprasījums, ko stimulē gan strādājošo straujais algu pieaugums, gan pieaugošais kreditēšanās apjoms. Pēdējos gados visbūtiskāk inflāciju veicina pārtikas produktu un administratīvi regulēto cenu palielinājums, spēcīgais iekšējais pieprasījums un inflācijas gaidas [5].

Avots: Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību

1. att. Patēriņa cenu pārmaiņas Latvijā no 2000. līdz 2007. gadam (12 mēnešu inflācija, procentos)
Consumer price changes in Latvia in the period of 2000–2007 (12-month inflation, percentage)

Avots: Centrālās statistikas pārvaldes dati

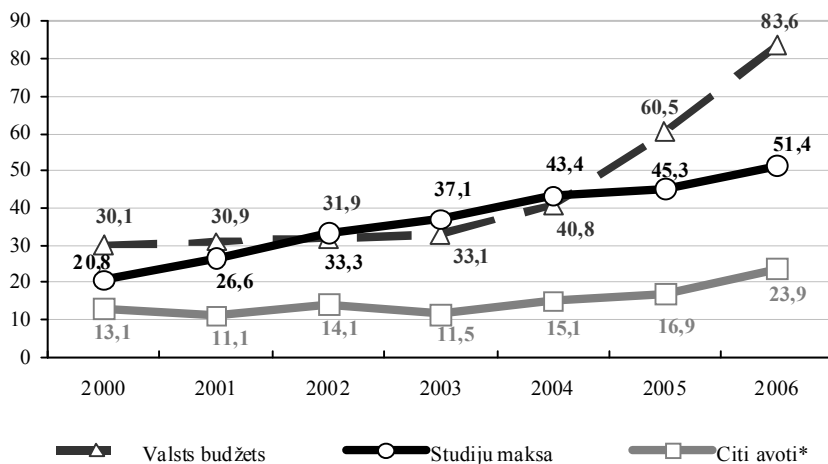
2. att. Patēriņa cenu pārmaiņas izglītībā Latvijā no 2000. līdz 2006. gadam (12 mēnešu inflācija, procentos)
Consumer price changes in education in Latvia in the period of 2000–2006 (12-month inflation, percentage)

Centrālās statistikas pārvaldes dati liecina, ka 2000.–2002. gadā, kā arī pēdējos divos gados, augstskolas strauji palielina studiju maksu. Augstskolu pārstāvji

lielākajā studiju maksas kāpuma cēlonī vaino inflāciju, lai gan tās straujais kāpums sācies tikai kopš 2004. gada. Lai arī studiju maksas kāpumu ietekmē pakalpojumu cenu kāpums, tomēr tas pieaug arī citu daudz nozīmīgāku faktoru dēļ: personāla atalgojuma palielināšanās, nepietiekamais valsts budžeta finansējums valsts augstskolām, maksas studijās studējošo skaita pieaugums, iedzīvotāju maksātspējas palielināšanās, kā arī pieaugošās studiju un studējošo kreditēšanās iespējas, apjoms u. c., jo pie analogiem apstākļiem studiju maksas apjoma pieaugums pārsniedz inflācijas apjoma pieaugumu vairāk nekā 2 reizes [2, 3, 7].

Lai gan augstākās izglītības valsts budžeta finansējumam ir tendence palielināties, palielinājums spēj nosegt tikai ikgadējo inflācijas koeficientu. Tas nozīmē, ka reālais augstskolu finansējums no valsts budžeta pēdējos 4–5 gados nav mainījies, bet tā vērtība pret iekšzemes kopproduktu šajā laika periodā ir stabili samazinājusies, izņemot pēdējos trīs gadus. Var uzskatīt, ka 2004. gads ir bijis pavērsiena gads augstākās izglītības finansēšanā. Var diezgan droši prognozēt, ka līdz ar plānotajiem ES struktūrfondu līdzekļiem 2007.–2013. gadam augšupejoša tendence saglabāsies arī turpmākos gados [4].

Pieaugot finansējumam no ārpusbudžeta avotiem, it īpaši no valsts budžeta un ES struktūrfondiem, ir palielinājies arī augstākās izglītības kopējā finansējuma īpatsvars iekšzemes kopproduktā, kas praktiski atbilst ES valstu attiecīgajam vidējam rādītājam [4].

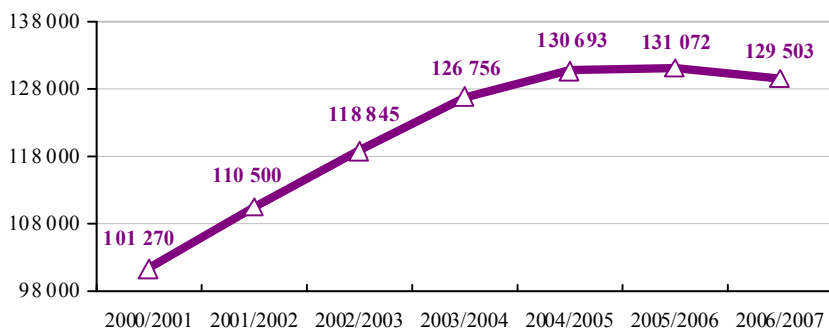

Avots: Izglītības un zinātnes ministrijas dati

* Citi avoti: ieņēmumi no augstskolu saimnieciskās darbības, ārvalstu ieguldījums, zinātnes finansējums, kura avots nav valsts budžets

3. att. Augstākās izglītības finansējums no valsts budžeta un citiem avotiem (milj. LVL)
Funding of higher education from the state budget and other sources in Latvia in the period of 2000–2006 (million LVL)

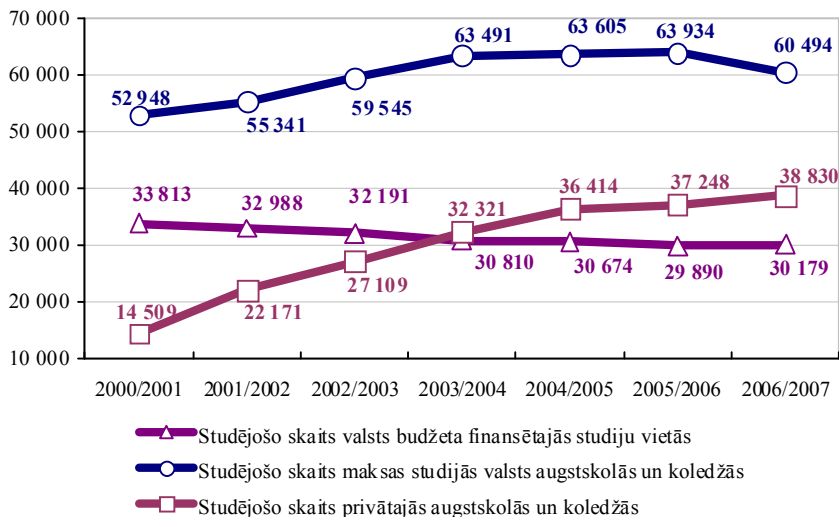
Viens no faktoriem, kas var ietekmēt studiju maksas turpmāko noteikšanu, ir studējošo skaits, kura pieaugums ir apstājies. 2006./2007. akadēmiskajā gadā pirmo reizi pēc vairāk nekā 10 gadu nepārtraukta studējošo skaita palielinājuma ir noticis tā samazinājums [4].

Avots: Izglītības un zinātnes ministrijas dati

4. att. Studējošo skaita dinamika Latvijā no 2000./2001. līdz 2006./2007. akadēmiskajam gadam
Dynamics of the number of students in Latvia in academic years 2000/2001–2006/2007

2006./2007. akadēmiskajā gadā nedaudz palielinājies valsts budžeta finansēto studentu skaits – 30 179 (palielinājums par 1%). Šī skaita īpatsvars pēdējos trijos gados ir konsekventi stabils, un tas veido tikai 23% no studējošo kopskaita salīdzinājumā ar 33% 2000./2001. akadēmiskajā gadā [4].

Avots: Izglītības un zinātnes ministrijas dati

5. att. Studējošo skaits valsts budžeta finansētajās studiju vietās un maksas studijās Latvijā no 2000./2001. līdz 2006./2007. akadēmiskajam gadam
The number of students in state-funded study places and in privately funded study places in Latvia in academic years 2000/2001–2006/2007

Studējošo kopskaita samazinājums ir noticis uz studējošo skaita samazinājuma rēķina maksas studijās valsts augstskolās (–5,4%). Studējošo skaits privātajās augstskolās un koledžās ir palielinājies par 4,2%. Studiju maksa dažādās augstskolās un dažā-

dās studiju programmās mainās ļoti plašās robežās – no 200 līdz 9972 latiem gadā valsts augstskolās un no 288 līdz 4100 latiem juridisko personu dibinātajās augstskolās [4].

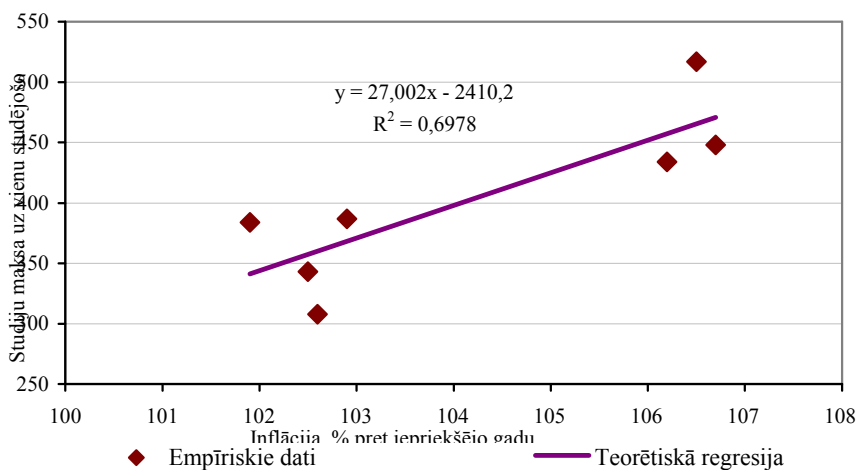
Pamatojoties uz augšminētajām problēmām, kas saistītas gan ar ekonomisko situāciju valstī kopumā, gan inflācijas stabila pieaugumu, kam ir negatīva ietekme tieši nākotnes nenoteiktības ziņā un kas apgrūtina racionālu lēmumu pieņemšanu gan par mācību nepieciešamību un profesijas izvēli, gan studentu skaita samazinājumu, pēc autores domām, augstskolām būtu jāpārskata turpmākā studiju maksas palielināšana, jo turpmākajos gados iespējams studentu skaita atbirums tieši finansiālo problēmu dēļ. Studentu atbiruma samazināšana no resursu taupības viedokļa ir ļoti svarīga problēma, un augstskolām kopā ar attiecīgām valsts institūcijām tai ir jāvelta pienācīga uzmanība. It sevišķi pašlaik, kad ir ieviesta studentu un studiju kredīšanas sistēma un kredīšanas līdzekļu apmērs ir visai ierobežots [1, 4].

Inflācijas ietekme uz studiju maksu, tās analīze

Lai noskaidrotu inflācijas ietekmi uz studiju maksu no 2000. gada līdz 2006. gadam, izmantotas matemātiskās statistikas metodes (lineārās regresijas un korelācijas analīze). Kā empīriskie dati tiek izmantoti: gada vidējā inflācija un studiju maksa uz vienu studējošo gadā. Aprēķinātie regresijas vienādojuma parametri ir: $b = 27,002$; $a = -2410,2$. Tātad regresijas vienādojums ir

$$\hat{Y}_i = 27,002x_i - 2410,2.$$

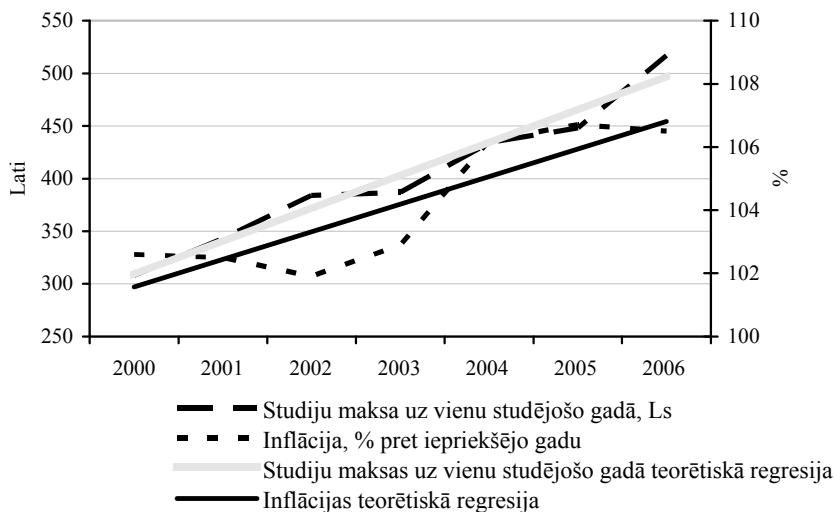
Regresijas koeficients (b) atspoguļo faktora robežtieksmi jeb robežefektivitāti un izsaka rezultatīvās pazīmes papildu pieaugumu, kurš saistīts ar faktoriālās pazīmes pieaugumu par 1 vienību. Tā kā $b = 27,002$, tas nozīmē, ka, inflācijai pieaugot par 1% attiecībā pret iepriekšējo gadu, studiju maksa uz vienu studējošo gadā vidēji palielināsies par 27 latiem.

Avots: Centrālās statistikas pārvaldes dati, Izglītības un zinātnes ministrijas dati

6. att. Inflācijas un studiju maksas uz vienu studējošo gadā empīriskā un teorētiskā regresija Latvijā no 2000. līdz 2006. gadam
Empirical and theoretical regression of inflation and tuition fee per student per year in Latvia in the period of 2000–2006

Aprēķinātais determinācijas koeficients $R^2 = 0,6978$, kā arī tas, ka empīriskās regresijas līnija visā tās garumā ir samērā tuvu teorētiskās regresijas līknei, norāda, ka starp inflāciju un studiju maksu eksistē ciešas sakarības.

Avots: Centrālās statistikas pārvaldes dati, Izglītības un zinātnes ministrijas dati

7. att. Studiju maksas uz vienu studējošo gadā un inflācijas attiecība Latvijā no 2000. līdz 2006. gadam
Correlation of Tuition Fee per Student a Year and Inflation in Latvia in the Period of 2000–2006

Teorētiskās regresijas līkne ir augoša, tas nozīmē, ka sakarība starp studiju maksu un inflāciju ir pozitīva – pieaugot inflācijai (faktoriālai pazīmei), studiju maksa uz vienu studējošo gadā palielinās. Minēto sakarību laika periodā no 2000. līdz 2006. gadam uzskatāmi ilustrē 7. attēls.

Secinājumi

- Inflācija ir daudzu ekonomisko risku rašanās faktors un arī nozīmīgs tautsaimniecības risks, jo tā ietekme uz ekonomiku ir daudzveidīga, ko nosaka inflācijas īpašā loma iekšējā ekonomiskā līdzsvara nodrošināšanā.
- Statistikas metožu lietošana sakarību ciešuma noteikšanai starp inflāciju kā vienu no tautsaimniecības riskiem un studiju maksu uz vienu studējošo gadā norāda uz ciešu sakarību ($R^2 = 0,6978$) starp inflāciju un studiju maksu kā atkarīgiem lielumiem.
- Lai arī studiju maksas kāpumu būtiski ietekmē pakalpojumu cenu kāpums, tomēr tas pieaug arī citu nozīmīgāku faktoru dēļ, jo pie analogiem apstākļiem studiju maksas apjoma pieaugums pārsniedz inflācijas pieaugumu vairāk nekā 2 reizes.
- Studējošo maksas kāpums vienlaikus ar studējošo skaita pieaugumu liecina, ka līdz šim studiju maksa nav noteicošais faktors studējošo piesaistei

augstākās izglītības iestādēs; joprojām augstskolas ir pievilcīgas un saglabā savu konkurētspēju. Tajā pašā laikā, ņemot vērā studentu skaita pieauguma apstāšanos un sagaidāmo vidusskolu absolventu skaita samazināšanos demogrāfisko problēmu dēļ, studiju maksa var kļūt par nozīmīgu faktoru gan studiju virziena, gan augstskolas izvēlē, gan arī studējošo izvēlei par labu studijām ārvalstīs.

LITERATŪRA

1. Olson, Josephine E., Frieze, Irene H. a. o. Economic Influences on Ideals About Future Jobs in Young Adults in Formerly Socialist Countries and the United States. SAGE Publications, *Cross-Cultural Research*, № 40, 2006, p. 352–376.
2. Vincevs, A. Studēšana var kļūt nepieejama. *Izglītība, Karjera*, 2007, 10. sept.
3. Kavalieris, A. Maksa aug pārāk strauji. *Izglītība, Karjera*, 2007, 17. sept.
4. Reģistri un statistika. Statistika par augstāko izglītību. Pārskats par augstskolu darbu 2006. gadā. Pieejams: <http://www.izm.gov.lv> (06.12.2007).
5. Ekonomikas ministrijas neregulētie materiāli. R.: LR EM, 2007.
6. Ziņojums par Latvijas Tautsaimniecības attīstību. R.: LR EM, 2007. 172 lpp.
7. Ekonomika un finanses (patēriņa cenu indeksi). Pieejams: <http://data.csb.gov.lv> (06.12.2007).

Summary

Inflation is a serious problem affecting the national economy as well as the living standard of the population. The inflation rate lies at the core of numerous economic solutions; therefore, the government follows the economic processes.

The aim of the article is to analyse the influence of inflation on tuition fees, examining the present situation in Latvia, analysing the factors affecting inflation and the causes of increasing tuition fee, as well as the connection between the average annual inflation and tuition fee per student per year. To explore the influence of inflation on tuition fees, used statistical and econometric research methods are used (the methods of linear regression and correlation).

The author of the paper concludes that a close interconnection exists between inflation and tuition fees and that the increase of tuition fees is substantially affected by the increase of service prices; nevertheless, tuition fees are increasing on account of other important factors too, because in analogous conditions, the increase of tuition fees more than twice exceeds the increase of inflation. Since the growth in the number of students has come to a halt, tuition fees could become an important factor in choosing the course of studies and the higher education institution as well as studies abroad.

Considering the future development possibilities, the author thinks that the growth of sectors of higher value added must be particularly stimulated, which largely involves improvements in science and education. It can be carried out by providing financially viable acquisition of quality knowledge.

Keywords: inflation, tuition fee, higher education.

Latvijas parāda vērtspapīru tirgus: 14 gadu pieredze un nākotnes tendences

Latvia's Debt Market: 14 Years of Experience and Future Development

Natalja Točelovska

Msc. oec., Latvijas Universitātes Ekonomikas
un vadības fakultātes doktorantūras studente

SEB bankas Brokerpakalpojumu un jauno emisiju nodaļas vadītāja

SEB Finanšu centrs, Meistaru iela 1, Valdlauči,

Ķekavas pagasts, Rīgas rajons, LV-1076

E-pasts: natalja.tocelovska@seb.lv

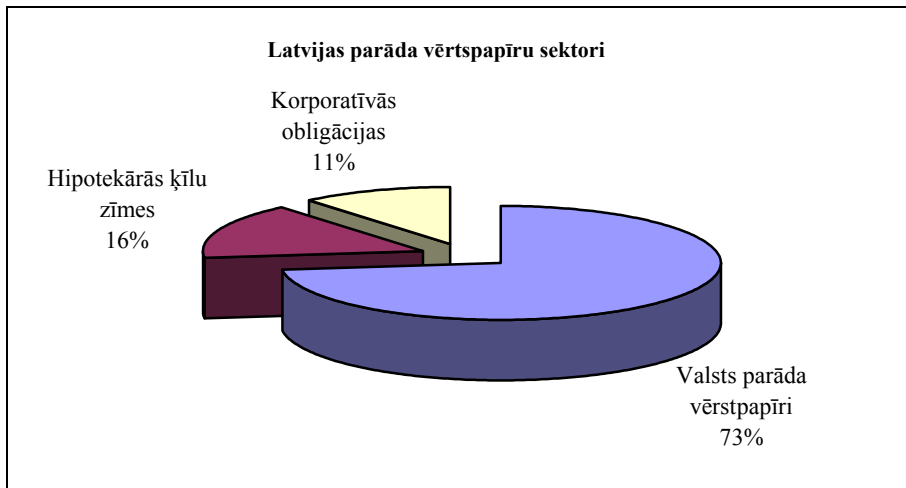
Raksta mērķis – parādīt jaunus attīstības virzienus, balstoties uz uzkrāto Latvijas parāda vērtspapīru tirgus pieredzi. Lai sasniegtu šo mērķi, veikta Latvijas parāda vērtspapīru tirgus segmentācija un analizēts katrs sektors un tā tālākie attīstības virzieni. Pētījumā izmantotas kvalitatīvās un kvantitatīvās pētniecības metodes. Veiktā analīze liecina, ka Latvijas parāda vērtspapīru tirgus attīstība visos trijos vērtspapīru segmentos (valsts parāda vērtspapīru segments, hipotekāro ķīlu zīmju segments, korporatīvo obligāciju segments) notiek lēni, ar valsts obligāciju izteiktu dominanci. Lokālā tirgus 14 gadus uzkrātā pieredze ir svarīga, tomēr šobrīd parāda vērtspapīru tirgu nevar raksturot kā stabilu – gaidāms ilgs attīstības periods, kura pamatā tiks ņemta pasaules, nevis reģiona pieredze.

Atslēgvārdi: parāda vērtspapīri, valsts obligācijas, hipotekārās ķīlu zīmes, korporatīvās obligācijas, emisija, kredīts.

Latvijas parāda vērtspapīru tirgus attīstības 14 gadu pieredze un nākotnes tendences

1993. gadā Latvijā sāka strauji attīstīties parāda vērtspapīru tirgus. Sākumā interese no investoru puses bija neliela, tomēr vēlāk valsts vērtspapīru tirgus apgrozījums pārsniedza vairākus simtus miljonu LVL. Paralēli tam sāka strauji attīstīties banku izlaistās hipotekārās ķīlu zīmes, ko stimulēja kredītu pieejamība; ļoti lēni šiem sektoriem sekoja arī korporatīvās obligācijas.

Šobrīd Latvijas parāda vērtspapīru tirgū ir pārstāvētas trīs vērtspapīru kategorijas: valsts parāda vērtspapīri, vērtspapīri ar nodrošinājumu (hipotekārās ķīlu zīmes), kā arī korporatīvās obligācijas. Kopš vērtspapīru tirgus izveides pārlicinoša līdera pozīcija ir valsts sektora vērtspapīriem ar 73% īpatsvaru no visa pašreizējā emitētā apjoma (1. attēls). Pasaulē parāda vērtspapīru tirgus proporcija ir 40% [7]. Savukārt, pārējie divi sektori savstarpēji dala mazāk par trešdaļu no Latvijas parāda vērtspapīru tirgus.

Avots: Latvijas Centrālā depozitārāja statistiskie dati (28.03.2008)

1. att. Latvijas parāda vērtspapīru sektoru īpatsvars
Debt securities market segmentation in Latvia

Latvijā, kredītiem kļūstot aizvien dārgākiem, bet uzņēmējiem – zinošākiem finanšu jomā, palielinās to uzņēmēju skaits, kuri ir ar mieru izmantot jaunus finanšu instrumentus, lai piesaistītu attīstībai nepieciešamos līdzekļus. Visā pasaulē parādzīmes (dzēšanas termiņš līdz vienam gadam) vai obligācijas (dzēšanas termiņš virs viena gada) ir plaši lietots veids, kā iegūt nepieciešamo naudu. Latvijā to pagaidām ir izmantojuši seši nefinanšu uzņēmumi, un tikai viens no tiem ir sācis savu parāda vērtspapīru kotāciju Rīgas Fondu biržā [8]. Latvijas uzņēmumi kapitāla resursu piesaistei kredītus izmanto 84% apmērā, kapitāla vērtspapīrus – 13% apmērā un parāda vērtspapīrus – 3% apmērā, šādi strādājot, Latvijas uzņēmumi kļūst pilnīgi atkarīgi no kredītu devēju labvēlības, jo banku skaits Latvijā un to iespējas ir ierobežotas [5].

Emitējot parāda vērtspapīrus, emitents apņemas pēc noteikta laika atmaksāt visu aizņemto summu un samaksāt noteiktu atlīdzību (kuponu) procentu veidā par aizdoto līdzekļu izmantošanu [1]. Parāda vērtspapīru tirgus dalībnieki ir valsts un uzņēmumi (piedalās gan kā vērtspapīru emitenti, gan kā emisiju pircēji), kā arī aktīvu pārvaldītāji (tikai pircēji).

Valsts obligācijas

Valsts obligācijas ir valsts aizņēmums, kurš sadalīts starp vairākiem investoriem. Valsts līdzekļu aizņemšanas pamatā ir līdzekļu nepieciešamība valsts attīstībai. Valsts ir arī būtisks investors tautsaimniecībā, tas ir viens no tautsaimniecības virzītājspēkiem. Valsts obligācijām ir liela uzticamība no investoru puses – valsts obligācijas pārsvarā ir drošākas par bankas depozītiem, kā arī tirgus dalībnieku acīs valsts kredītrisks ir salīdzinoši zems – investori reti šaubās, ka valsts varēs neatmaksāt savus parādus. ASV valsts obligācijas pat tiek dēvētas par “risk free” jeb bezriskā obligācijām.

Latvijas finanšu tirgū valsts parāda vērtspapīru īpatsvars ir būtisks – iekšējā aizņēmuma aktīvu vērtspapīru apjoms šobrīd ir 388 miljonu LVL [13]. Valsts vērtspapīri faktiski ir viens no būtiskākajiem Latvijas valsts budžeta finansēšanas avotiem, kas paredzēti valsts deficīta segšanai un attīstībai.

Latvijas valsts aizņēmums iedalās iekšējā un ārējā aizņēmumā. Latvijas valsts iekšējā aizņēmuma vērtspapīru izlaišanas mērķis ir nodrošināt valsts budžeta deficīta finansēšanu, valsts parāda pārfinansēšanu un valdības finanšu likviditāti. Kaut gan valsts var emitēt savu parādu arī citās valūtās, Latvijas valsts iekšējais aizņēmums ir nominēts LVL.

Vietējo investoru iecienītākā iekšējā valsts aizņēmuma straujākais aktivitātes kāpums notika 2004.–2005. gadā, kad tika prognozēts, ka Latvija pievienosies eiro zonai 2008. gadā. Vairāki investori salīdzināja Vācijas un Latvijas valsts obligācijas un uzskatīja par ļoti pievilcīgu toreiz 4% ienesīgumu (starpība starp Latvijas valsts LVL nominēto un Vācijas valsts EUR nominēto obligāciju ienesīgumu samazinājās, sasniedzot pat 30 bāzes punktus). Tomēr situācija lēni mainījās 2005.–2006. gadā, kad parādījās bažas par valsts nespēju izpildīt Māstrihtas kritērijus, lai pievienotos eiro zonai. LVL pārejas atlikšana uz EUR, inflācijas kāpums, ASV kredītu krīze, baumas par valsts valūtas devalvāciju un LVL stabilitātes trūkums izraisīja strauju iekšējā aizņēmuma ienesīguma kāpumu. Starpība starp Latvijas valsts LVL nominēto un Vācijas valsts EUR nominēto obligāciju ienesīgumu palielinājās līdz 200 bāzes punktiem. Līdz ar to otrreizējais esošo emisiju tirgus pazuda, bet jaunas valsts emisijas kļuva dārgas. Šī situācija krasi atspoguļojās 2007. gada otrā pusgada valsts LVL laidienu atcelšanā – valsts nebija gatava maksāt tās likmes, ko varēja piedāvāt investori. Pēc ilga pārtraukuma laidieni tika atjaunoti 2008. gadā. Valsts bija spiesta piedāvāt 5,9–6% ienesīgumu, t. i., 260 bāzes punktus virs Vācijas valsts obligāciju ienesīguma.

Vienīgais Latvijas parāda vērtspapīru segments, kuru var raksturot kā efektīvu, ir valsts ārējais parāds. Tam piemīt laba likviditāte un izveidots atvasināto instrumentu segments. Atšķirībā no pārējiem segmentiem galvenie ārējā parāda vērtspapīru segmenta dalībnieki ir ārzemju institucionālie investori, kuri veic lielu apjomu darījumus, ātri reaģē uz tirgus izmaiņām un līdz ar to labi atspoguļo Latvijas riskus. Šobrīd ir 3 Latvijas valsts ārējā parāda emisijas ar kopējo apjomu 560 miljonu LVL [9]. Svarīgākā ārējā parāda sastāvdaļa ir Latvijas eiroobligāciju ienesīguma salīdzinājums ar Vācijas obligāciju ienesīgumu (līdzīga dzēšanas struktūra). Atšķirība no iekšējā parāda salīdzinājumā ir tā, ka gan eiroobligācijas, gan Vācijas DBR nominēti EUR, līdz ar to atspoguļojot starpību jeb reģiona risku, ko investori ieceno pie Latvijas valsts vērtspapīru pirkšanas. Maksimālā starpība tika sasniegta 2008. gada martā, ko izraisīja Latvijas kredītu krīze un inflācijas rekordaugstie rādītāji uz kopējā pasaules risku „apetišu” samazināšanas fona. Latvijas valsts ārējam parādam ir izveidoti arī *credit default swap* (CDS) atvasinātie instrumenti, kas ir unikāls vietējā tirgū. CDS atspoguļo tikai valsts kredītriskus, atdalot EUR procentu likmju risku. Jāpiebilst, ka CDS likviditāte ir salīdzinoši neliela, bet tiem ir nozīmīga reprezentatīva loma reģiona notikumos – LVL devalvācijas baumu periodā Latvijas CDS bija vienīgie vērtspapīru tirgū, kuri parādīja Latvijas risku paaugstināšanos, palielinoties vairāk nekā 6 reizes: no 6 bāzes punktiem 2007. gada 18. janvārī līdz 50 bāzes punktiem 2007. gada 2. februārī [9].

Var droši prognozēt stabilu attīstību Latvijas valsts iekšējā un ārējā aizņēmuma parāda vērtspapīru tirgus segmentā. To atbalsta stabils pieprasījuma un piedāvājuma apjoms: valstij ir jāizlaiž obligācijas, lai izpildītu Māstrihtas prasību

par desmitgadīgo obligāciju apgrozību vērtspapīru tirgū. Nevar arī aizmirst par valsts obligācijām kā svarīgu Latvijas Bankas monetārās politikas instrumentu, kas regulē apgrozībā esošo naudas daudzumu. Valsts parāda vērtspapīru pieprasījumu nodrošinās augošais 2. pensiju līmeņa kapitāls, kas šobrīd tikai palielinās un kurš ir jāizvieto, kā arī valsts obligācijas un labvēlīgie nodokļu nosacījumi. Saskaņā ar „Par iedzīvotāju ienākuma nodokli” likuma 9. panta 1. daļas 6. punktu ar iedzīvotāju ienākuma nodokli netiek aplikts fizisko personu ienākums no Latvijas valsts parādzīmēm.

Hipotekārās ķīlu zīmes

No trim fiksēta ienākuma vērtspapīru veidiem kā atsevišķu parāda vērtspapīru kategoriju Latvijas investori iecienījuši ķīlu zīmes, kas ir vienīgie vērtspapīri ar nodrošinājumu, to papildu drošības un nodokļu atvieglojumu dēļ. Vērtspapīri ar nodrošinājumu ir vērtspapīri, kas tiek izlaisti ar nodrošinājumu vai garantijām un to īpašniekiem noder par segumu gadījumam, ja vērtspapīru izlaidējs nav spējīgs izpildīt uzņemtās saistības. Nodrošinājums paredzēts tikai vērtspapīru īpašnieku prasījuma tiesību apmierināšanai un neattiecas uz citu kreditoru prasījuma tiesībām. Parasti nodrošinājums tiek uzskaitīts ārpus nodrošinājuma devēja bilances.

Latvijā hipotekārās ķīlu zīmes emitē bankas, un nodrošinājums šajā gadījumā ir nekustamais īpašums, kas rada papildu drošību šo vērtspapīru īpašniekiem un uzsver šo vērtspapīru kvalitāti salīdzinājumā ar citiem uzņēmumu izlaistajiem vērtspapīriem. Hipotekārās ķīlu zīmes – vienīgos vērtspapīrus ar nodrošinājumu – Latvijā aizsāka ar Latvijas Hipotēku un zemes bankas vērtspapīru laidieniem. Šobrīd šo vērtspapīru segments ir viens no dominējošiem uzņēmumu vērtspapīru tirgus segmentiem ar 86 miljonu LVL vērtspapīru apgrozībā. Hipotekāro ķīlu zīmju darbība ir sarežģīta. Vēl sarežģītāka ir šo vērtspapīru izlaidšanas puse, nodrošinājums un tā uzskaites tehniskā un juridiskā puse. Tās tiek piedāvātas publiskā piedāvājumā un ir reģistrētas regulētā tirgū.

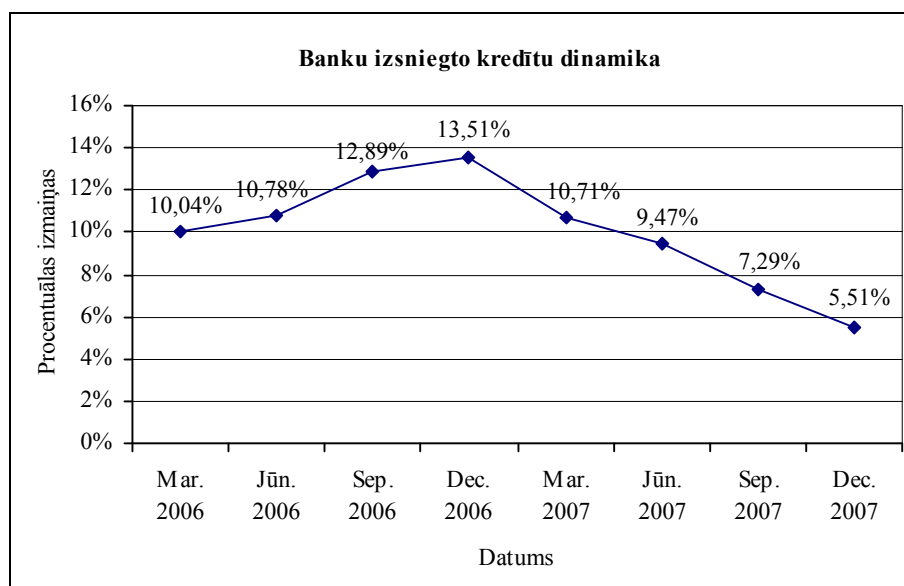
Ir jāatzīmē, ka šī sektora attīstību veicināja ļoti veiksmīgi izstrādātais Hipotekāro ķīlu zīmju likums, kurš tika pieņemts 1998. gadā un stimulēja banku vērtspapīru emisijas, kā arī hipotekāro ķīlu zīmju kupona neaplikšana ar nodokli, kas savukārt stimulēja pieprasījumu. Latvijas likumi nosaka, ka ar iedzīvotāju ienākuma nodokli netiek aplikts fizisko personu ienākums no hipotekārajām ķīlu zīmēm.

Saskaņā ar Hipotekāro ķīlu zīmju likumu hipotekārās ķīlu zīmes drīkst emitēt tikai bankas, līdz ar to jaunu hipotekāro ķīlu zīmju aktivitātei ir stipra pozitīva korelācija ar bankas izsniegto kredītu skaitu. Tirgus situācijā, kad 2004.–2006. gados strauji attīstījās privātpersonu un juridisko personu kreditēšana, bankām it īpaši svarīgi kļuva piesaistīt līdzekļus, izmantojot kā ķīlu jau esošos, ar nekustamo īpašumu saistītos kredītus. Laidienu maksimālā aktivitāte tika sasniegta 2006. gadā, kad vienu vai vairākas hipotekāro ķīlu zīmju emisijas uz 2006. gada beigām paspēja izdarīt 5 Latvijas bankas:

1. Latvijas Hipotēku un zemes banka,
2. Baltic Trust Bank,
3. Privātbanka,
4. Latvijas Krājbanka,
5. Trasta komercbanka.

Komentējot 2006. gada rezultātus, tirgus speciālisti atzīmē, ka ir aktivizējušās un dominē bankas, kas obligāciju, ķīlu zīmju veidā aizņemas naudu sava biznesa attīstībai. Iespējams, šī ir viena no iespējam piesaistīt resursus nekustamo īpašumu attīstītājiem, kuriem dažādu iemeslu dēļ ir grūtības saņemt aizdevumus bankās projektu pabeigšanai vai jaunu sākšanai [4].

Tomēr kopš 2007. gada janvāra tirgus apstājās – no tā brīža nav bijusi neviena emisija. Šī dinamika ir izskaidrojama ar kredītu tirgus dinamiku, kas, saskaņā ar Latvijas komercbanku asociācijas datiem, sāka palēnināties kopš 2007. gada janvāra. 2007. gada laikā jauno izsniegto kredītu apjoms procentuāli samazinājās par 59% (2. attēls).

Avots: Latvijas Komercbanku asociācijas statistiskie dati uz 28.03.2008

2. att. Latvijas komercbanku izsniegto kredītu dinamika
Lending dynamics in commercial banks in Latvia

Hipotekāro ķīlu zīmju pirmreizējo tirgus aktivitāti būtiski ietekmēja arī ASV kredītu krīze, kas notika 2007. gada augustā. Tās rezultātā ar kredītiem piesaistītiem vērtspapīriem lielus zaudējumus norakstīja praktiski visas ASV un Eiropas bankas un investīciju kompānijas.

Latvijas vērtspapīru hipotekāro ķīlu zīmju pircēji pārsvarā ir pensiju fondi un apdrošināšanas kompānijas. Situācijā, kad vairākums no tiem pieder ārzemju finanšu grupām (piem., AS SEB banka ir SEB AB meitas uzņēmums, AS Swedbanka ir Swedbankas AB meitas uzņēmums utt.), pasaules situācija hipotekāro ķīlu zīmju tirgū tūlīt noteica lielu piesardzības pakāpi arī vietēji izlaistām ķīlu zīmēm.

Aplūkojot hipotekāro ķīlu zīmju emisijas, var konstatēt, ka šobrīd šis sektors Latvijas parāda vērtspapīru tirgū vēl joprojām aizņem būtisku vietu, bet ir grūti optimistiski noteikt hipotekāro ķīlu zīmju nozīmīgu attīstību nākamo 1–5 gadu periodā. Šis sektors jau ir piedzīvojis savu straujāko attīstības tempu un šobrīd pārvēršas par nepopulāru vērtspapīru veidu: riska-ienesīguma līdzsvars ir izjaukts ar nozīmīgu riska

dominēšanu. Ar mājokļu kredītu piesaistītu vērtspapīru krīze pasaulē būtiski ietekmēja segmenta dinamiku, parādot, ka segums – papildus nodrošināts ar hipotekāriem kredītiem un nekustamo īpašumu – bieži nav drošs. Tāpēc no drošiem instrumentiem ar būtībā zemu riska pakāpi hipotekārās ķīlu zīmes pārvēršas par augsta riska vērtspapīriem, sasniedzot augstu ienesīgumu, ko nav gatavi maksāt jaunie emitenti.

Korporatīvās obligācijas (uzņēmuma obligācijas)

Trešais Latvijā populārākais parāda vērtspapīru veids ir korporatīvās obligācijas, kas kalpo ilgtermiņa līdzekļu piesaistīšanai uzņēmējdarbībai un ir alternatīva kredītam. Korporatīvo obligāciju īpašnieki ir uzņēmuma kreditori, bet nav tā īpašnieki (tiem nav balsstiesību, un tie nevar piedalīties uzņēmuma pārvaldē), kā tas ir akciju gadījumā. Toties korporatīvo obligāciju īpašnieki regulāri saņem kupona izmaksas un vērtspapīru dzēšanas datumā saņem atpakaļ aizdoto pamatsummu. Atkarībā no dažādu valstu likumdošanas korporatīvo obligāciju īpašniekiem var būt dažādas priekšrocības, no kurām svarīgākā: gadījumā, ja uzņēmums, kas izlaidis vērtspapīru, tiek likvidēts, korporatīvo obligāciju īpašnieku prasības tiek apmierinātas pirms akcionāru prasībām.

Finanšu tirgus praksē korporatīvās obligācijas ir ienesīgāka alternatīva valsts obligācijām, jo pēc riska/ienesīguma pakāpes tie atrodas augstākajā līmenī. Vairākums no pasaules kompānijām izmantojušas korporatīvo obligāciju laidienus kā alternatīvu naudas piesaistīšanas veidu. Tomēr tas neraksturo Latvijas korporatīvo obligāciju tirgu: īss finanšu tirgus pastāvēšanas periods, lētu kredītu pieejamība, orientācija uz īstermiņa risinājumiem un uzņēmēju alternatīvu finansēšanas veidu neizprašana ļoti minimāli izveidoja korporatīvo obligāciju tirgu Latvijā. SEB bankas Lielo uzņēmumu apkalpošanas pārvaldes vadītājs komentē, ka liela kļūda banku tirgū bijusi tā, ka bankas bija aktīvas finansētājas, bet nav rūpējušās, lai attīstītu kapitāla tirgu – obligāciju, akciju [4]. Pašlaik Latvijas vērtspapīru tirgū ir klusums – sākotnējā tirgū piedāvāto emisiju skaits ir mazs, bet otrreizējā tirgū ir tikai 19 laidieni (8 no 19 ir slēgtās emisijas), kuri pārsvarā tiek turēti līdz dzēšanai vai reti tiek tirgoti tieši starp diviem tirgus profesionāliem dalībniekiem.

Analizējot korporatīvo obligāciju nākotnes tendences, jāsaka, ka šiem vērtspapīriem ir lielas attīstības iespējas Latvijā – kredītu pieejamība tiek ierobežota, pārvēršot kredīta devēju orientēšanu uz ilgtermiņa sadarbību ar kompāniju. Pašu uzņēmumu projektu horizonti arī kļūst uz ilgtermiņu orientēti – nekustamo īpašumu bums ir pagātnē, un harmonizācijas procesi ar Eiropas Savienības valstu ekonomiku arī jau ieiet savā nobeigumu stadijā. Korporatīvo finanšu konsultāciju uzņēmuma *Behrens Corporate Finance* partnere Valērija Gaponenko atzīmē, ka straujo attīstību sekmēja Latvijas kļūšana par ES sastāvdaļu (..) patlaban [Latvijas] izaugsme ir tādā līmenī kā Eiropā [2].

Toties korporatīvo obligāciju attīstība Latvijā nebūs ātra un vienkārša, jo šobrīd tirgū ir trīs nozīmīgi kavējošie faktori.

1. Korporatīvās obligācijas nav tik standartizēts instruments kā kredīts – katrs laidiens tiek analizēts atsevišķi un vērtēts atkarībā no tirgus situācijas. Korporatīvo obligāciju emisija nav orientēta un saņemama 2 nedēļu laikā (kredīta devēji, standartizējot kredītu izsniegšanas kārtību, ir panākuši kredīta izsniegšanas termiņa būtisku saīsināšanu), bet 1–3 mēnešu laikā, pie tam nav zināms kapitāla piesaistes rezultāts.

2. Uzņēmēju alternatīvo naudas līdzekļu neizprašana ir otrais būtiskākais šķērslis. Vairākumam uzņēmēju nav dziļākas izpratnes par finanšu tirgu un tajā pastāvošiem instrumentiem, kas ir daļēji saistīts ar salīdzinoši īsu finanšu tirgus pastāvēšanu Latvijā. Atšķirībā no akcijām, kuras Rīgas Fondu birža aktīvi popularizēja pēdējo 3 gadu laikā, investoru, it īpaši emitentu, izglītošana parāda vērtspapīru jomā nenotika.
3. Izlaižot publiskās obligācijas un kotējot tās biržā, uzņēmumam ir publiski jāatklāj visa kompānijas būtiskā informācija: kompānijas struktūra, īpašnieki, būtiskie jaunumi. Tas ir trešais šķērslis šodienas Latvijas ekonomikā, jo dažas vietējas kompānijas negrib būt caurspīdīgas – ofšora kompāniju un nodokļu optimizācijas shēmas tradicionāli ir dziļi integrētas uzņēmumā.

Parex bankas parāda kapitāla piesaistes grupas vadītājs Jānis Dubrovskis vērsa uzmanību uz vairākiem iemesliem, kāpēc Latvijā gaidāmas vairākas obligāciju emisijas, bet ne „obligāciju bums”. Bankas, izsniedzot kredītu, parasti grib kā ķīlu redzēt nekustamo īpašumu. Tomēr, tā kā pēdējos gados nekustamo īpašumu cenas palielinājušās, uzņēmumi nomā nekustamo īpašumu, tādējādi tiem nav aktīvu, ko ieķīlāt. (..) Tāpēc uzņēmumi [izlaižot obligācijas bez ķīlas] bija gatavi dārgāk samaksāt, bet iegūt naudu. J. Dubrovskis atzīst, ka parasti obligācijas ir dārgākas nekā kredīti [4].

Kaut arī parāda vērtspapīri atšķirībā no kredīta kapitāla piesaistītājam šķiet sarežģīts process, uzņēmumam tas ir ļoti izdevīgs ilgtermiņa finansēšana instruments, kas dod iespēju publiski apzināt kapitāla tirgu un noskaidrot izolē piesaistāmo resursu cenu. Parāda vērtspapīri padara kompāniju neatkarīgu no vienas vai vairāku banku diktētiem kredītu nosacījumiem. Tāpat – atšķirībā no kredīta – ar finanšu instrumentiem ir iespējams piesaistīt līdzekļus bez papildu nodrošinājuma, kas ir būtisks arguments tiem par labu.

Korporatīvo obligāciju laidieni dod uzņēmumam vārdu finanšu tirgū, kas savukārt veido uzņēmuma kredītvēsturi un samazina kredītrisku investoru acīs. Tā rezultātā jau nākamajam korporatīvo obligāciju laidienam aizņemšanās izmaksas ir zemākas (pie nosacījuma, ka uzņēmums pildīs savus solījumus un veiks noteiktajos termiņos procentu maksājumus). Veiksmīgs Latvijas Hipotēku un zemes bankas piemērs – bankas ķīlu zīmju aizņēmuma reitings pēc *Moody's* ir A1, bet pašas bankas depozīta reitings ir A2, pierādīja, ka korporatīvo obligāciju laidieni var paaugstināt uzņēmuma reitingu un būtiski samazināt kompānijas naudas piesaistīšanas izdevumus.

Ir skaidrs, ka šobrīd nepieciešams valsts atbalsts un īstermiņa darbības, lai veicinātu korporatīvo obligāciju segmenta attīstību un pastāvēšanu ilgtermiņā. Potenciālie risinājumi var būt šādi: korporatīvo obligāciju kupona neaplūkšana ar nodokli, uzņēmumu attīstības programmas izveide, kā arī speciāls atbalsta fonds, lai palīdzētu daļēji segt emisiju organizēšanas izmaksas dibināšanu. Tas būs īstermiņa stimulējošais faktors, kurš izveidos bāzi ilgtermiņa korporatīvo obligāciju segmenta attīstībai.

Secinājumi

1. Šobrīd Latvijas parāda vērtspapīru tirgū ir pārstāvētas trīs vērtspapīru kategorijas: valsts parāda vērtspapīri, vērtspapīri ar nodrošinājumu (hipotekārās ķīlu zīmes) un korporatīvās obligācijas.

2. Pārliecinoša līdera pozīcija ir valsts sektora vērtspapīriem, kur ārējais valsts parāds ir vienīgais pašreiz efektīvi funkcionējošais segments. Tam piemīt laba likviditāte un ir izveidots atvasināto instrumentu segments.
3. Var droši prognozēt stabilu attīstību Latvijas valsts iekšējā un ārējā aizņēmuma parāda vērtspapīru tirgus segmentā. To atbalsta stabils pieprasījuma un piedāvājuma apjoms: valstij ir jāizlaiž obligācijas, lai izpildītu Māstrihtas prasību par desmitgadīgo obligāciju esamību vērtspapīru tirgū, LVL nominēti instrumenti ir vajadzīgi Latvijas aktīvu pārvaldītājiem, šiem instrumentiem ir labvēlīgi nodokļu nosacījumi.
4. Kā atsevišķu parāda vērtspapīru kategoriju Latvijas investori iecienījuši ķīlu zīmes – vienīgos vērtspapīrus ar nodrošinājumu – to papildu drošības un nodokļu atvieglojumu dēļ. Šī sektora attīstību veicināja ļoti veiksmīgi izstrādātais Hipotekāro ķīlu zīmju likums, kurš tika pieņemts 1998. gadā un stimulēja banku vērtspapīru emisijas, kā arī hipotekāro ķīlu zīmju kupona neaplikšana ar nodokli, kas savukārt stimulēja pieprasījumu.
5. Hipotekāro ķīlu zīmju segments jau ir piedzīvojis savu straujāko attīstības tempu 2006. gadā un šobrīd pārvēršas par nepopulāru vērtspapīru veidu: riska-ienesīguma līdzsvars ir izjaukts ar nozīmīgu riska dominēšanu. Banku kreditēšanas palēninājums būtiski samazinās arī emisiju piedāvājumu.
6. Trešais Latvijā populārākais parāda vērtspapīru veids ir korporatīvās obligācijas, kas paredzētas ilgtermiņa līdzekļu piesaistīšanai uzņēmējdarbībai un ir alternatīva kredītam. Šis vērtspapīru segments ir mazattīstīts, jo uzņēmumi kapitāla resursu piesaistei parāda vērtspapīrus izmanto 3% apmērā. Pašlaik Latvijas korporatīvo obligāciju tirgu raksturo īss finanšu tirgus pastāvēšanas periods, lētu kredītu pieejamība, orientāciju uz īstermiņa risinājumiem un uzņēmēju alternatīvo finansēšanas veidu neizpratne.
7. Korporatīvo obligāciju segmentam ir lielas attīstības iespējas Latvijā – kredītu pieejamība tiek ierobežota, orientējot kredīta devējus ilgtermiņa sadarbībai ar kompāniju. Tam traucēs obligāciju kā instrumenta atšķirība no kredītiem – obligācijas nav standartizēti instrumenti; uzņēmēju alternatīvo naudas līdzekļu neizpratne; kompānijas negrib būt publiskas, t. i., caurspīdīgas.

LITERATŪRA

1. Apsītis, Ģ., Asčuks, I., Cērps, U., Kokarevičs, G., Ozols, Ģ., Sedlinieks, A., Zuļģis, H. *Vērtspapīru tirgus zinības*. Rīga: Jumava, 2003, 61. lpp.
2. Dieziņa, S. Investorus interesēs nelieli. *Dienas Bizness*, 2008, 8. apr., 8. lpp.
3. Hipotekāro ķīlu zīmju likums: LR likums. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 280/281, 1998, 29. sept.
4. Martiņa, I. Lēš alternatīvas kredītiem. *Dienas Bizness*, 2007, 29. okt., 6. lpp.
5. Mežals, A. *Finanšu instrumentu izmantošana uzņēmējdarbības attīstības finansēšanai Latvijā*. Maģistra darbs. Rīga: Biznesa augstskola Turība, 2006, 85. lpp.
6. Par uzņēmumu ienākuma nodokli: LR likums. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 51, 1995, 9. febr.
7. Ukenāble, I. Pētījums: parāds kā brālis. *Lietišķā Diena*, 2007, 12. nov.
8. Uzņēmums: obligāciju emitēšana ļauj radīt atpazīstamību investoru vidū. *BNS*, 2007, 15. nov.
9. *Bloomberg*. Available: www.bloomberg.com (skatīts 12.03.2008.)

10. FKTK. Pieejams: www.fktk.lv (skatīts 14.03.2008.)
11. Latvijas Banka. Pieejams: www.bank.lv (skatīts 05.03.2008.)
12. Latvijas Komercbanku asociācija. Pieejams: www.bankasoc.lv (skatīts 28.03.2008.)
13. Rīgas Fondu birža un Latvijas Centrālais deponitārijs. Pieejams: www.rfb.lv (skatīts 03.03.2008.)

Summary

The development of Latvia's debt market started in 1993; yet the number of new issues is small, secondary market activity low, and the majority of local enterprises are not aware of alternative financing sources. Latvia's debt market is currently represented by three types of securities: governmental bonds, mortgage bonds, and corporate bonds. The first group strongly dominates, being the oldest and the most active in primary and secondary market. The development of this segment can be characterized as "stable", with no major changes forecasted before the realistic terms of euro introduction are settled. Mortgage bond market, which has attracted most of the corporate issuers so far, has rather modest development opportunities because of the negative mortgage lending dynamics and the global dissemination of the results of USA mortgage crisis. The most promising segment – corporate bonds – has not developed so far. Nevertheless, the shift to long-term business orientation, credit lending restrictions, and the increasing necessity of alternative lending will accelerate Latvian corporate bond expansion. The experience accumulated on the local debt market cannot be used for its future development – the best practice of international financial markets should be introduced and applied.

Keywords: debt securities, governmental bonds, mortgage bonds, corporate bonds, issue, credit.

Latvijas darbaspēka galveno attīstības tendenču analīze

Analysis of the Main Tendencies of Latvia's Labour Force Development

Einārs Ulnicāns

Rēzeknes Augstskola

Atbrīvošanas aleja 90, Rēzekne, LV-4601

E-pasts: ulnicans@navigator.lv

Raksta mērķis – analizēt ekonomiskās aktivitātes kopējās attīstības tendences Latvijā un kopējās relatīvās strukturālās izmaiņas atsevišķās ekonomiski aktīvo iedzīvotāju grupās no 1996. līdz 2006. gadam vai no 2002. gada līdz 2006. gadam, kā arī prognozēt Latvijas darbaspēka iespējamās attīstības tendences 2008.–2012. gadā.

Ekonomiski aktīvo un nodarbināto iedzīvotāju skaits Latvijā samazinās līdz 2000. gadam, palielinās no 2001. gada. Darba meklētāju skaits visā laika periodā pastāvīgi samazinās. Pastāvīgi pieaug nodarbināto īpatsvars ekonomiski aktīvo iedzīvotāju vidū, sasniedzot ES valstīm tipisku līmeni. Nodarbināto struktūra ir pavirzījies no agrāri industriālas uz pakalpojumu un būvniecības pusi. Pastāvīgi pieaudzis nodarbināto īpatsvars ar augstāko un vispārējo izglītību, samazinoties arodizglītības nozīmei. Darba meklētāji ar darba pieredzi aizvien biežāk darbu zaudēja personisku iemeslu dēļ un aizvien retāk tika atlaisti. Šajā pašā laika posmā palielinājies kvalificētu strādnieku, amatnieku un vecāko speciālistu, kā arī kalpotāju īpatsvars nodarbināto profesionālajā struktūrā, samazinoties lauksaimniecības profesiju un vienkāršo profesiju nozīmei. Nodarbinātie aizvien biežāk strādā 40 stundu darba nedēļu, samazinās to strādājošo īpatsvars, kuri nenostādā pilnu darba nedēļu vai strādā virsstundas. Tuvāko 5 gadu laikā ekonomiski aktīvo un nodarbināto iedzīvotāju skaits varētu joprojām palielināties, savukārt darba meklētāju skaits – samazināties un stabilizēties, ar iespējamām cikliskām svārstībām.

Atslēgvārdi: ekonomiski aktīvie iedzīvotāji, nodarbinātie iedzīvotāji, darba meklētāji, relatīvo strukturālo noviržu kvadrātiskais koeficients.

Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits un sastāvs 1996.–2006. gadā

Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits Latvijā no 1996. līdz 2006. gadam attīstījies paraboliski (1. tabula, 02. rinda). Attīstībai ir raksturīgi 2 laika periodi – no 1996. līdz 2000. gadam un no 2001. līdz 2006. gadam. Pirmajā periodā vērojama pastāvīga ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaita samazināšanās, savukārt otrajā periodā šis skaits praktiski tikpat pastāvīgi pieaug. Taču pieauguma tempi otrajā periodā nepārsniedz samazinājuma tempus pirmajā periodā (04. rinda), un ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits 2006. gadā vēl nesasniedz 1996. gada rādītāju. Šādu skaitliskās attīstības tendenci var izskaidrot gan ar ekonomiskiem, gan demogrāfiskiem faktoriem. Kā ekonomisku faktoru var minēt vispārēju valsts ekonomiskā stāvokļa pasliktināšanos 1998.–2000. gadā un uzlabošanos, sākot ar 2001. gadu. Uz to netieši norāda, piemēram, Nodarbinātības valsts aģentūrā (NVA)

reģistrēto bezdarbnieku skaita pieaugums – īpaši 1999. un 2000. gadā, un samazinājums, sākot ar 2001. gadu (3. attēls). Pie demogrāfiskiem faktoriem var minēt pastāvīgu iedzīvotāju kopskaita samazināšanos visā analizējamā laika posmā un iedzīvotāju skaita pieaugumu darbaspējas vecumā, sākot ar 2001. gadu. Samazinoties iedzīvotāju kopējam skaitam, samazinās arī pieprasīto darba vietu skaits atsevišķās teritorijās vai atsevišķos ekonomiskās darbības veidos. Par iedzīvotāju skaita samazinājumu liecina ekonomiski aktīvo iedzīvotāju īpatsvars šajā kopskaitā (1. tabula, 03. rinda). Īpatsvaru izmaiņām arī ir parabolas raksturs, tikai atšķirībā no absolūtā rādītāja ekonomiskās aktivitātes īpatsvars 2006. gadā ir tieši tikpat liels kā 1996. gadā – loks ir noslēdzies. Centrālās statistikas pārvaldes (CSP) statistika par 2007. gadu rāda, ka turpmāk ekonomiskās aktivitātes īpatsvars var iegūt augošas parabolas raksturu – vidējais ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits bija 1191 tūkst., kas par 2,0% pārsniedz 2006. gada rādītāju [5]. Tajā pašā laikā kopējais iedzīvotāju skaits turpina samazināties. Iedzīvotāju skaita pieaugumu darbaspējas vecumā pēdējos gados var izskaidrot ar to, ka 1) darbaspējas vecumu sasnieguši 1986.–1988. gadā dzimušie iedzīvotāji – minētajos gados ir reģistrēts lielākais dzimušo skaits Latvijā laika posmā pēc Otrā pasaules kara; 2) ir paaugstināta pensionēšanās vecuma robeža un līdz ar to – darbaspējas vecuma augšējā robeža.

1. tabula

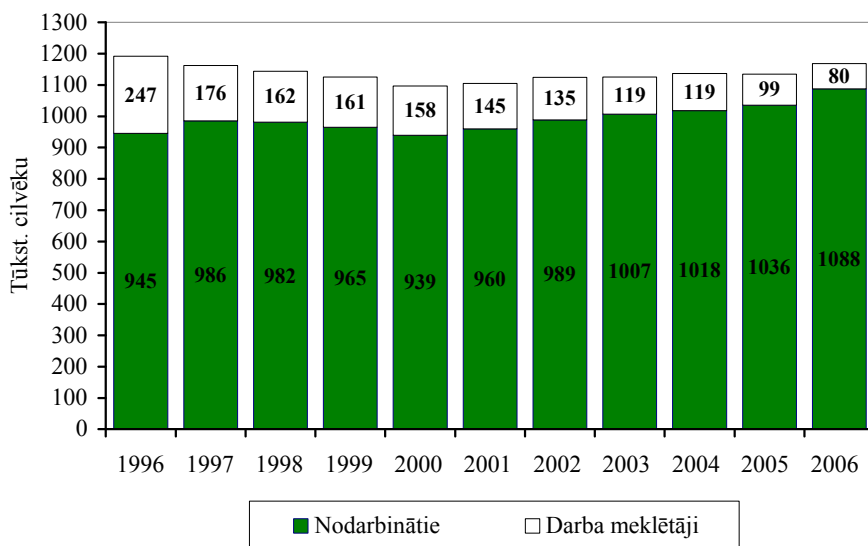
**Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju gada vidējais skaits 15–74 g. v.
un tā pārmaiņas [2, 266 un aprēķini pēc tā]**
Economically active population, aged 15–74, annual average and its changes

Gads	Ekonomiski aktīvie iedzīvotāji, tūkst. cilvēku		
	Pavisam	% no iedzīvotāju kopskaita	ķēdes pieauguma temps, %
01.	02.	03.	04.
1996.	1192	64,5	–
1997.	1162	63,2	–2,5
1998.	1144	62,4	–1,5
1999.	1127	61,6	–1,5
2000.	1097	60,1	–2,7
2001.	1105	60,7	0,7
2002.	1124	61,8	1,7
2003.	1126	62,0	0,2
2004.	1136	62,6	0,9
2005.	1135	62,6	–0,1
2006.	1168	64,5	2,9

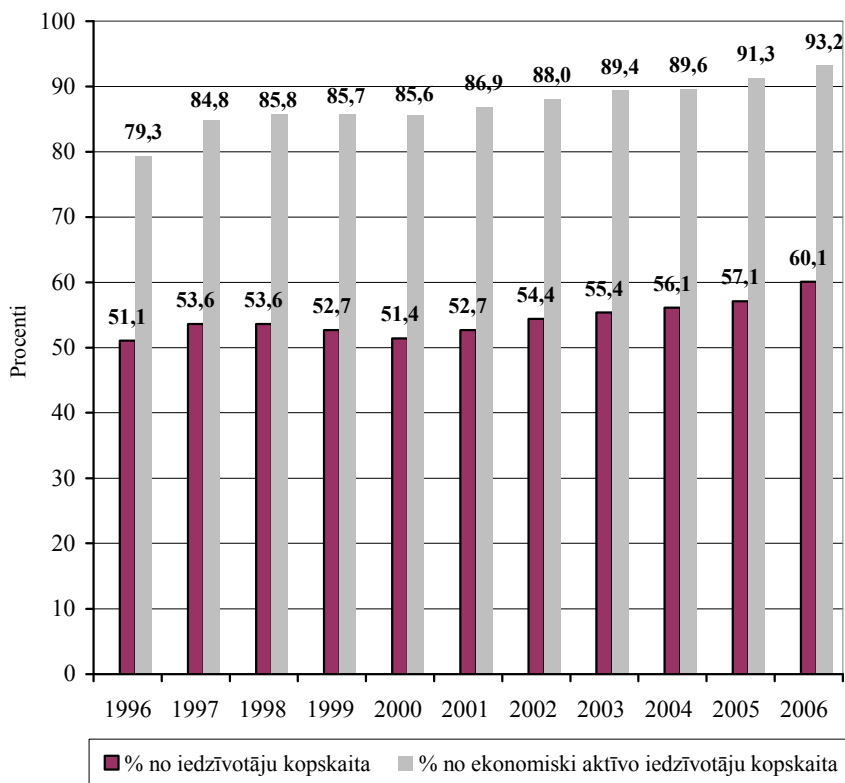
Tas ir uzlabojis iedzīvotāju ekonomisko aktivitāti arī saistībā ar Latvijas pievienošanos Eiropas Savienībai (ES) un atsevišķu ES valstu darba tirgu atvēršanu jauno ES dalībvalstu pilsoņiem.

Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaita izmaiņu raksturu var izskaidrot arī ar darba meklētāju skaita pastāvīgu un būtisku samazināšanos visā analizējamā laika posmā (1. attēls). Kā jau minēts, CSP dati par 2007. gadu liecina, ka ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits turpināja pieaugt.

Atšķirībā no ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaita nodarbināto iedzīvotāju skaita attīstību var raksturot kā pastāvīgi augošu (1. attēls). Tiesa, arī šajā gadījumā skaitliskajai attīstībai jāizdala 2 posmi – līdz 2000. gadam, kad attīstība vērtējama kā svārstīga, un no 2001. gada, kad ir nepārtraukts pieaugums. Tāpat kā ekonomisko aktivitāti kopumā, arī nodarbināto skaitu pēdējos gados ir ietekmējusi ekonomiskā stāvokļa uzlabošanās valstī un būtiska iedzīvotāju iespēju paplašināšanās strādāt citās valstīs. Pēdējo faktu noteikti var saistīt ar nodarbināto skaitu kopumā, jo CSP Izlasveida darbaspēka apsekojumu (uz kura balstās dati par nodarbināto skaitu) veic, aptaujājot iedzīvotājus māsaimniecībās. Tātad runa ir par pastāvīgajiem Latvijas iedzīvotājiem, un viņi var būt arī pagaidu prombūtnē – piemēram, strādāt citā valstī. CSP starpvalstu migrācijas statistika rāda, ka absolūtais vairums izceļotāju uz citām valstīm darba nolūkos ir nedeklarētie izceļotāji jeb izceļotāji uz laiku, saglabājot Latvijas pastāvīgā iedzīvotāja statusu. Piemēram, Īrija – valsts, kurā, pēc dažādām aplēsēm un novērojumiem, strādā 30–50 tūkstoši Latvijas iedzīvotāju. CSP dati tajā pašā laikā liecina, ka, piemēram, 2000. gadā uz Īriju dzīvesvietas maiņas nolūkā vai ilgāk nekā uz vienu gadu oficiāli izbraukuši tikai 10 Latvijas iedzīvotāji, 2006. gadā – 189. Uz citu Latvijas darbaspēka iecienītu valsti – Lielbritāniju minētajos gados oficiāli pārcēlušies dzīvot vai ilglaicīgi izbraukuši attiecīgi 86 un 381 Latvijas iedzīvotājs [2, 189]. Šie skaitļi ir dziļā pretrunā ar pieņemtajiem uzskatiem un aplēsēm par Latvijas iedzīvotāju izceļošanu un, visticamāk, liecina par augsto nedeklarētās izceļošanas līmeni un līdz ar to – formālu šī ārzemēs esošā darbaspēka piederību Latvijai un tās augošajai nodarbinātības statistikai. Ārvalstīs masveidā nonākušais Latvijas darbaspēks noteikti ir sekmējis nodarbināto skaita pieaugumu arī tādā veidā, ka atbrīvojis daudzas darba vietas palikušajiem darba meklētājiem vai samazinājis konkurenci uz tām. Darba pieprasījums Latvijā turpina pieaugt, un valstī palielinās ne tikai nodarbināto pastāvīgo iedzīvotāju skaits, bet arī viesstrādnieku skaits. Viesstrādnieku skaita precīza izpēte un analīze gan vēl ir tuvākās nākotnes jautājums.

1. att. Nodarbināto un darba meklētāju skaits 15–74 g. v., vidēji gadā [sastādīts pēc 2, 266]
The employed and unemployed, aged 15–74, annual average

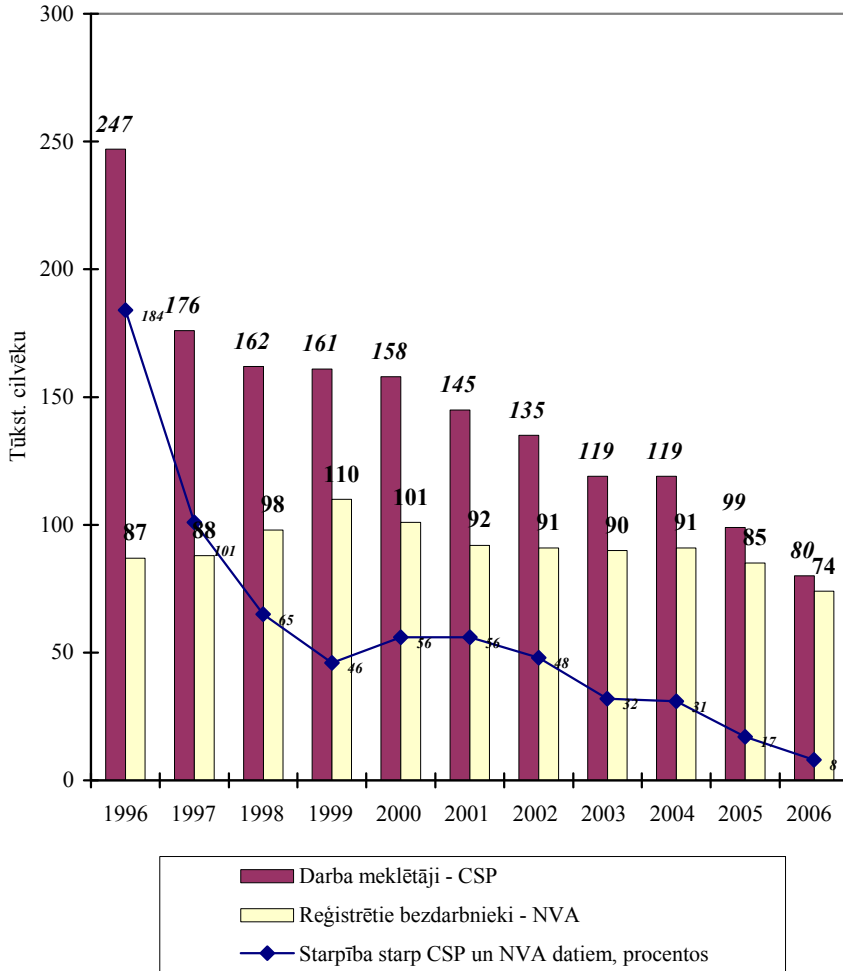

2. att. Nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars [aprēķini pēc 2, 117, 266]
Percentage of employed population

Sākot ar 2001. gadu, stabili pieaug ne tikai nodarbināto skaits, bet arī to īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā (2. attēls). Tāpat pastāvīgi palielinās nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars ekonomiski aktīvo iedzīvotāju vidū. Tā ir vērtējama kā pozitīva un loģiska tendence, jo nodarbināto īpatsvars Latvijā vispirms pakāpeniski ir sasniedzis attīstītāko ES valstu līmeni un pēdējo divu trīs gadu laikā būtiski neatšķiras no citu ES valstu rādītājiem – 2006. gadā nodarbināto īpatsvars ekonomiski aktīvo iedzīvotāju vidū svārstījās no 90,2% Vācijā līdz 96,1% Nīderlandē. Tikai Slovākijā un Polijā šis rādītājs bija mazāks nekā 90% [2, 542].

Analizējamā laika posmā strauji samazinājusies starpība starp CSP uzskaitītajiem darba meklētājiem (tie var būt gan reģistrēti, gan neregistrēti) un NVA reģistrētajiem bezdarbniekiem (3. attēls). Var novērot, ka CSP uzskaitīto darba meklētāju skaits pastāvīgi samazinās, toties NVA reģistrēto bezdarbnieku skaits, lai arī kopumā samazinājies, vairāk ir pakļauts ekonomiskās situācijas izmaiņām valstī un līdz ar to – cikliskām svārstībām. Rādītāju starpības samazināšanās liecina ne tikai par nodarbinātības uzlabošanu valstī, bet arī par to, ka iedzīvotāji aktīvāk reģistrē savu statusu – gan nodarbinātības, gan darba meklēšanas gadījumā. Tāpat palielinās uzticība valsts institūcijām. Turklāt nelielās starpības dēļ gan CSP, gan NVA rādītāju var izmantot vienādi reprezentabli. Vienmēr gan būs noteikts iedzīvotāju skaits, kuri darba meklējumos neizmantos valsts institūciju starpniecību.

To apliecina arī CSP un NVA operatīvie dati par 2007. gadu, kuri rāda, ka ir samazinājies gan CSP darba meklētāju skaits, gan NVA bezdarbnieku skaits un starpība būtiski nav samazinājusies.

3. att. Darba meklētāju un reģistrēto bezdarbnieku skaits [sastādīts un aprēķini pēc 2, 266, 272]
Job seekers and registered unemployed persons

Ekonomiskās aktivitātes kopējās strukturālās izmaiņas

Līdztekus kopējiem ekonomiskās aktivitātes rādītājiem var novērtēt atsevišķu ekonomiski aktīvo iedzīvotāju grupu kopējās strukturālās izmaiņas sadalījumā pa dažādām variējošām pazīmēm. Visvieglāk novērtēt, protams, pēc tām pazīmēm, pēc kurām darbaspēku uzskaita CSP. Uzskatāmāku ainu sniedz kopējie relatīvo izmaiņu rādītāji – relatīvo strukturālo noviržu kvadrātiskie koeficienti. Tie kopumā parāda,

par cik procentiem pētāmajā laika posmā (parasti gadā, arī šajā rakstā) mainījies (novirzījies) noteikta struktūra. Koeficientus aprēķina pēc formulas:

$$\sigma_{\frac{d_i}{d_{i-1}}} = \sqrt{\sum \frac{(d_i - d_{i-1})^2}{d_{i-1}}} \cdot 100 \quad [3, 285],$$

kur d_i, d_{i-1} – sadalījuma rindas atsevišķas grupas īpatsvari attiecīgi pārskata periodā un bāzes periodā (parasti – iepriekšējais laika periods).

2. tabula

Relatīvo strukturālo noviržu kvadrātiskie koeficienti atsevišķiem ekonomiski aktīvo iedzīvotāju sadalījumiem vidēji 1996.–2006. gadā, procentos pret iepriekšējo gadu
Coefficients of relative structural deviation in selected groups of economically active population, average in 1996–2006, percentage of the previous year

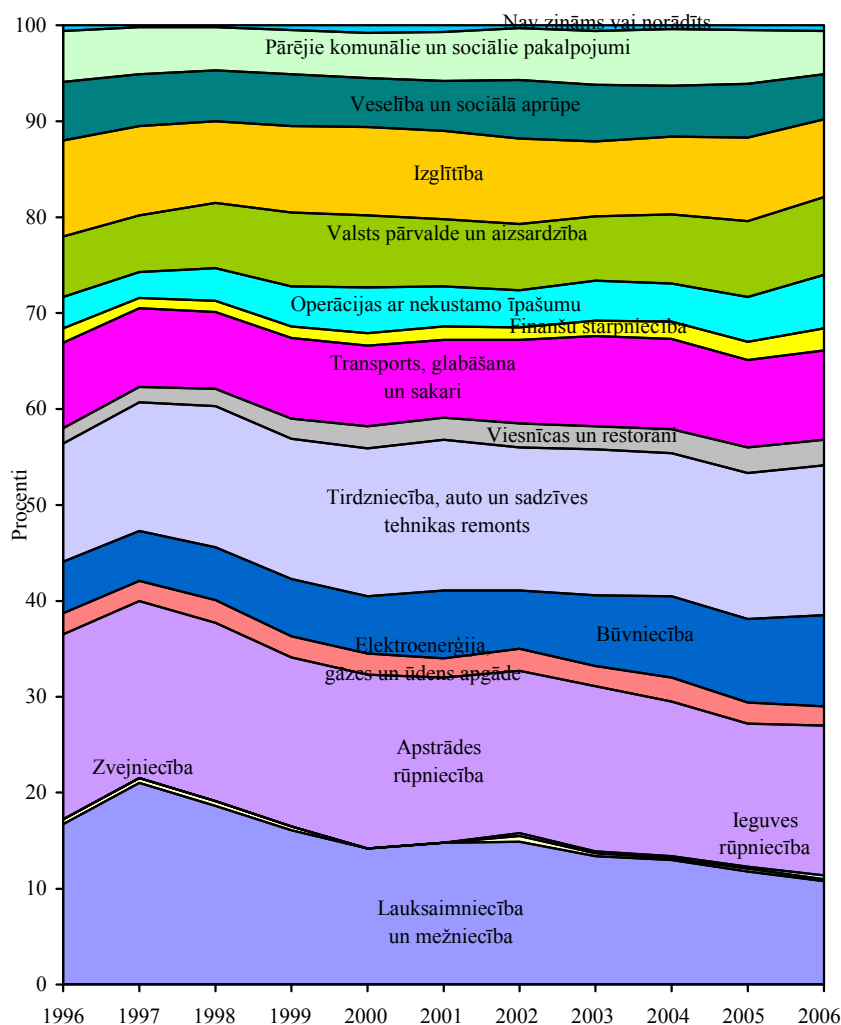
Gads	Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju sadalījums pēc statusa	Pamatdarbā nodarbināto iedzīvotāju sadalījums pa darbības veidiem	Pamatdarbā nodarbināto iedzīvotāju sadalījums pa izglītības līmeņiem
01.	02.	03.	04.
1996	–	–	–
1997	13,58	13,93	7,90
1998	2,79	9,60	6,90
1999	0,28	9,66	3,30
2000	0,28	7,90	4,15
2001	3,70	7,36	13,91
2002	3,26	14,69	6,76
2003	4,31	9,73	4,93
2004	0,65	7,25	6,90
2005	5,57	7,72	3,85
2006	6,74	10,59	0,71

Autors šos koeficientus aprēķinājis tādām ekonomiskās aktivitātes variējošām pazīmēm, kurās vērojamas salīdzinoši nozīmīgas relatīvās strukturālās izmaiņas. Tādām pazīmēm, kā, piemēram, ekonomiski aktīvo vai nodarbināto iedzīvotāju reģions, dzimums, vecums, netipiska darba veids, pilns/nepilns darba laiks, darba alga u. tml. analizējamā laika posmā vērojamas nebūtiskas strukturālas izmaiņas un ir raksturīga stabilitāte. Šo variējošo pazīmju struktūru būtiski neietekmē ekonomiskās situācijas pasliktināšanās vai uzlabošanās valstī. Arī demogrāfiskās situācijas attīstība šādu rādītāju kontekstā valstī vērtējama kā stabila un prognozējama. Variējošās pazīmes, kurām atsevišķos laika posmos var novērot arī lielākus strukturālo izmaiņu tempus, savukārt var iedalīt divās grupās: 1) pazīmes, kurām ir tieši salīdzināmi vai pieejami dati par 1996.–2006. gadu; 2) pazīmes, kurām ir tieši salīdzināmi vai pieejami dati par 2002.–2006. gadu. Dažādos laika posmos un rādītāju salīdzināmības problēmas pamatā nosaka tas, ka līdz 2001. gadam CSP uzskaitīja ekonomisko aktivitāti 15 gadus veco un vecāku iedzīvotāju vidū, savukārt no 2002. gada – 15–74 gadus veco iedzīvotāju vidū. Ekonomiskās aktivitātes kopējie rādītāji ir

pieejami arī pārrēķinātā veidā – 15–74 gadu vecuma grupai visā analizējamā laika posmā (arī 1. tabulā un 1.–3. attēlā redzami). Savukārt ekonomiskās aktivitātes rādītāji pa variējošām pazīmēm pamatā pieejami nepārrēķināti. Atsevišķos gadījumos tie ir salīdzināmi. Piemēram, nodarbināto sadalījums pa darbības veidiem un pa izglītības līmeņiem (2. tabula, 03. un 04. rinda). Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju sadalījums pēc statusa (nodarbinātie vai darba meklētāji, 2. tabula, 02. rinda) savukārt visā laika periodā attiecas uz 15–74 g. v. iedzīvotāju grupu. Var novērot, ka būtiskākās statusa strukturālās izmaiņas vērojamas 1997., 2005. un 2006. gadā – šajos gados vērojama vienlaikus salīdzinoši augsta nodarbinātības skaitliska izaugsme un darba meklēšanas kritums, kas nenoliedzami ietekmē ekonomiskās aktivitātes struktūru.

Salīdzinoši lielākas strukturālās izmaiņas piedzīvojis nodarbināto sadalījums pa darbības veidiem (atbilstoši NACE – turpmāk autors izmantos darbības veidu saīsinātos nosaukumus) [1, 6]. Nozīmīgākās izmaiņas vērojamas 1997., 2002. un 2006. gadā. Piemēram, 1997. gadā vērojams nodarbinātības īpatsvara pieaugums tādos skaitliski svarīgos darbības veidos kā lauksaimniecība un tirdzniecība (4. attēls). 2002. gadā var novērot salīdzinoši lielāku nodarbinātības īpatsvara kritumu būvniecībā un tirdzniecībā, vienlaikus ar kāpumu transporta un veselības aizsardzības nozarē. 2006. gads ievērojams ar īpašu nodarbinātības īpatsvara pieaugumu apstrādes rūpniecībā, būvniecībā un operācijās ar nekustamo īpašumu un lielāku kritumu lauksaimniecībā, veselībā un sociālajā aprūpē un pārējos pakalpojumos. Kopumā visā laika posmā vērojams nodarbināto īpatsvara pieaugums 7 darbības veidos, samazinājums – 6 un vēl 2 darbības veidiem (zvejniecība, ieguves rūpniecība) precīzu tendenci nav iespējams noteikt sakarā ar nepieejamu informāciju par nodarbinātību atsevišķos laika posmos. Lielākais īpatsvara pieaugums vērojams būvniecībā – 1996. gadā šis darbības veids deva 5,4% no nodarbināto kopskaita un ieņēma 8. vietu visu 15 darbības veidu vidū, bet 2006. gadā – jau 9,5% un 4. vieta; īpatsvara gada vidējais pieauguma temps – 5,8%.

Būvniecībā palielinās gan nodarbinātība, gan izstrāde, vienīgi darba ražīguma pieauguma tempi, netiekot līdzīgi nodarbināto skaita pieauguma tempiem, atpaliek no vairākiem citiem darbības veidiem. Nākamās nozares ar augstākajiem nodarbināto īpatsvara vidējā pieauguma tempiem ir viesnīcas un restorāni un operācijas ar nekustamo īpašumu – abās ir 5,4% pieaugums un finanšu starpniecība – 4,4%. To trīs ekonomiskās darbības veidu vidū, kuros īpatsvars regulāri pārsniedz 10% no nodarbināto skaita, tas ir pieaudzis tikai tirdzniecībā – no 12,3% 1996. gadā līdz 15,6% 2006. gadā (maksimums gan bija 15,7% 2001. gadā) jeb vidēji gadā par 2,4%. 1996. gadā tirdzniecība nodarbināto īpatsvara ziņā bija 3. vietā, bet 2006. gadā jau daļa 1. vietu ar apstrādes rūpniecību. Nodarbinātības īpatsvars pieaudzis arī valsts pārvaldē un aizsardzībā un nedaudz – transportā un sakaros. Visstraujākais nodarbinātības īpatsvara samazinājums ir lauksaimniecībā – no 16,7% 1996. gadā līdz 10,8% 2006. gadā jeb vidēji par 4,3% gadā. Perioda sākumā lauksaimniecība stabili ieņēma 2. vietu visu darbības veidu vidū, bet 2006. gadā tā vēl ir 3. vietā, taču arī no tās to var izkonkurēt būvniecība. Nākamais lielākais īpatsvara samazinājums vērojams veselībai un sociālajai aprūpei – vidēji 2,6% gadā, apstrādes rūpniecībai un izglītībai – abām pa 2,1%. Īpatsvars nodarbināto kopskaitā samazinājies arī elektroenerģijas, gāzes un ūdens nozarei un pārējiem pakalpojumiem. Nodarbināto struktūra pa darbības veidiem Latvijā kopumā nav strauji mainījusies, tomēr ir pavisāmies soli no agrāri industriālas uz pakalpojumu – būvniecības pusi. Jāatzīst gan, ka, piemēram, apstrādes rūpniecībā nodarbinātības skaita samazinājumu ar uzviju kompensē nodarbinātības produktivitātes pieaugums.

4. att. Pamatdarbā nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars sadalījumā pa darbības veidiem [sastādīts pēc 1, 6–7 un 2, 269]

Percentage of the employed population in the main job by kinds of activity

Nodarbinātie pēc izglītības līmeņa iedalās 5 grupās: augstākā izglītība, ar dizglītību vai profesionālā vidējā izglītība, vispārējā izglītība, pamatizglītība, zemāka par pamatizglītību [2, 268; 6]. 2. tabulas 04. rindas dati liecina par mēreniem nodarbināto izglītības struktūras izmaiņu tempiem. Izņēmums ir 2001. gads, kad tika novērotas dažas neraksturīgas tendences – gada laikā samazinājās (par 1,9 procentpunktiem) praktiski visos pārējos gados augušais nodarbināto īpatsvars ar vispārējo izglītību, un pēkšņi uzreiz par 4,3 procentpunktiem pieauga nodarbināto īpatsvars ar pamatizglītību (pārējos gados šī īpatsvara pieaugums vai samazinājums nepārsniedz 1,4 procentpunktus). Izglītības līmeņu pozīcijas nodarbināto struktūrā 1996.–2006. gadā nav mainījušās, taču katra izglītības līmeņa, izņemot pamatizglītību, īpatsvara attīstībai var konstatēt izteiktu pamattendenci. Pastāvīgi pieaug nodarbināto īpatsvars ar augstāko izglītību (no 19,3%

1996. gadā līdz 23,3% 2006. gadā) un vispārējo izglītību (no 21,0% līdz 25,9%). Abos izglītības līmeņos minētajā laika posmā ir palielinājies arī nodarbināto skaits (ar augstāko izglītību – par 38,5%, ar vispārējo izglītību – par 41,0%). Uzlabojoties ekonomiskajai situācijai valstī un attīstoties starptautiskajam darba tirgum, paveras plašākas nodarbinātības iespējas gan augsti kvalificētiem speciālistiem, gan kvalificētiem strādniekiem un kalpotājiem. Tajā pašā laikā pastāvīgi samazinājies gan nodarbināto skaits (par 6,2%), gan īpatsvars (no 45,6% līdz 37,3%) ar arodizglītību vai profesionālo vidējo izglītību. Šī izglītības grupa nodarbināto vidū joprojām gan ir skaitliski vislielākā (405,3 tūkst. 2006. gadā) [2, 268], taču, ja minētās tendences turpināsies, savu vietu ar laiku var zaudēt. Tendenci var izskaidrot ar to, ka pēdējo 15 gadu laikā ir samazinājusies pati šī izglītības līmeņa nozīme un, lai arī ar mainīgām tendencēm, tomēr kopumā sarūk arodskolu un profesionālo skolu absolventu skaits. Nodarbinātie ar profesionālu vidējā līmeņa izglītību tajā pašā laikā vai nu zaudē darbu, vai arī pakāpeniski aiziet pensijā. Pastāvīgi sarūk arī gan nodarbināto skaits (par 64,0%), gan īpatsvars (no 2,5% 1996. gadā līdz 0,8% 2006. gadā) ar izglītību, kura zemāka par pamatizglītību. Jāatzīst, ka šī ir skaitliski vismazākā nodarbināto grupa un tās samazināšanos vairāk var skaidrot ar vispārējā valsts iedzīvotāju izglītības līmeņa palielināšanos, mazāk ar darbaspēka pieprasījuma samazināšanos zemas kvalifikācijas darbiem. Izteiktu pamattendenci nevar novērot nodarbināto vidū ar pamatizglītību. Nodarbināto skaits šajā grupā laika posmā no 1996. līdz 2006. gadam gan ir pieaudzis – par 25,1%. Taču grupas īpatsvars nodarbināto kopskaitā ir svārstīgs: piemēram, 11,6% 1996. gadā, 15,6% 2001. gadā un 12,7% 2006. gadā. Neizteikto tendenci var skaidrot ar to, ka nodarbināto ar pamatizglītību skaits un loma darba tirgū atkarīga no tirgus konjunktūras. Par to netieši liecina nodarbinātības svārstīgās tendences profesijās, kurās, visticamāk, var būt nodarbināti iedzīvotāji ar pamatizglītību – pakalpojumu un tirdzniecības darbinieki, kvalificēti lauksaimniecības un zivsaimniecības darbinieki, vienkāršās profesijas.

3. tabula

Relatīvo strukturālo noviržu kvadrātiskie koeficienti atsevišķiem ekonomiski aktīvo iedzīvotāju sadalījumiem vidēji 2002.–2006. gadā, procentos pret iepriekšējo gadu

Coefficients of relative structural deviation in selected groups of economically active population, average in 2002–2006, percentage of the previous year

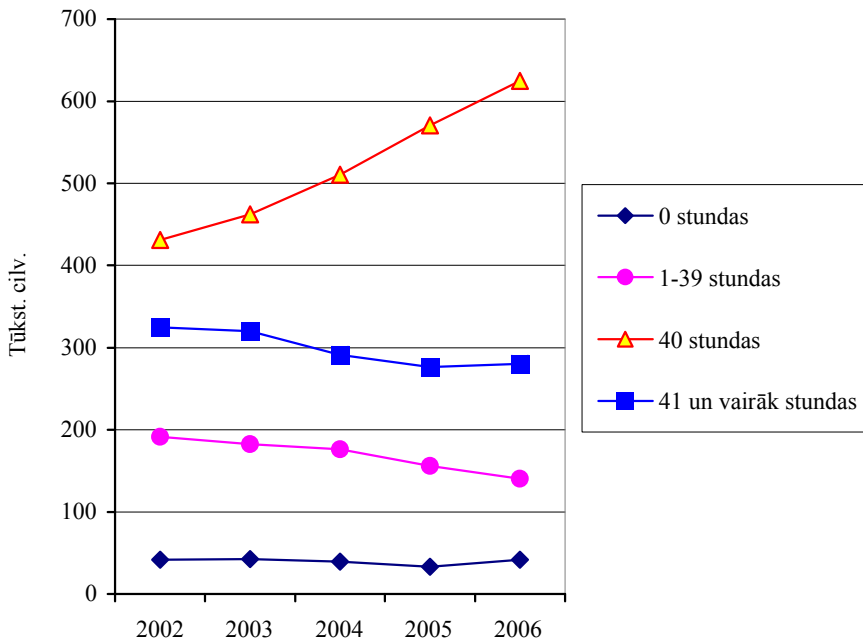
Gads	Nodarbinātie iedzīvotāji sadalījumā pēc profesijas	Nodarbinātie iedzīvotāji sadalījumā pēc nostrādāto stundu skaita nedēļā	Darba meklētāji ar darba pieredzi sadalījumā pēc darba pārtraukšanas iemesla
01.	02.	03.	04.
2002	–	–	–
2003	5,57	4,82	12,47
2004	7,97	8,84	13,34
2005	7,41	10,05	15,64
2006	8,02	7,54	26,17

Analizējot grupas, kurās ir brīvi pieejama vai salīdzināma informācija, kopš 2002. gada (3. tabula) var konstatēt, ka būtiskākās strukturālās izmaiņas gadu no

gada vērojamas darba meklētāju sadalījumā pēc darba pārtraukšanas iemesla (04. rinda). Pavisam tiek klasificēti četri darba pārtraukšanas iemesli [4], un piecu analizējamo gadu laikā mainījies ne tikai darba meklētāju skaits pa iemesliem, bet arī šo iemeslu pozīcijas. Kopējā tendence gan ir acīmredzama – samazinoties kopējam darba meklētāju skaitam, samazinās arī darba meklētāju skaits ar darba pieredzi – no 91,3 tūkst. 2002. gadā līdz 43,2 tūkst. 2006. gadā [4]. Taču ir būtiskas individuālās strukturālas izmaiņas. Pastāvīgi samazinājies tāda iemesla īpatsvars kā atļaišana no darba vai darba zaudēšana štatu samazināšanas dēļ. 2002. gadā tas bija galvenais darba pārtraukšanas iemesls (41,7% no visiem darba meklētājiem), bet jau 2006. gadā šāda iemesla dēļ darbu zaudē vairs tikai 26,1% no darba meklētājiem un pats iemesls ieņem tikai 3. vietu. Toties kā galvenais darba pārtraukšanas iemesls 2006. gadā ir „cits iemesls” – 32,6% (2002. gadā – 27,4% un 2. vieta, 2005. gadā, resp., gadu iepriekš – tikai 22,6% un 3. vieta; tāpat – kopumā vāji izteikta augoša tendence). Nekur nav īsti izskaidrots, kas ir šis „cits iemesls”, taču tā varētu būt, piemēram, pilnīgi brīvpriekšīga aiziešana no darba – bez nopietniem un objektīviem ārējiem apstākļiem. Pastāvīgi pieaug un no 3. vietas 2002. un 2003. gadā uz 2. vietu 2004.–2006. g. pakāpies to darba meklētāju īpatsvars, kuri darbu zaudējuši personīgu vai ģimenes apstākļu dēļ, vai arī slimības vai ievainojuma rezultātā (pie šīs grupas pieder arī darba pārtraukšana grūtniecības vai dzemdību atvaļinājuma dēļ, bērnu pieskatīšana, kopjamu pieaugušo aprūpe u. tml.). 2002. gadā šādu iemeslu dēļ darbu pārtrauca 17,0% no darba meklētājiem, bet 2006. gadā – 26,5%. Salīdzinoši mazāka grupa un ar neizteiktu pamattendenci ir darba meklētāji, kuriem darbs bija uz laiku – piemēram, 13,9% no visiem darba meklētājiem 2002. gadā, 18,7% 2005. gadā un 14,9% 2006. gadā. Kopumā tāpat darba meklētāji aizvien retāk ir tādi, kuri atļaiesti no darba, biežāk – pametuši darbu labprātīgi vai ģimenes apstākļu dēļ. Ja skatās tikai no statistiskā viedokļa, tā ir pozitīva tendence. Taču šajā grupā situācija var mainīties gadu no gada.

Nodarbināto skaita sadalījums pēc profesijas, kura kopējās strukturālās izmaiņu tendences aplūkojamas 3. tabulas 02. rindā, balstās uz nodarbinātības uzskaiti 9 profesiju pamatgrupās atbilstoši Profesiju klasifikatoram [2, 271; 7]. Nodarbināto īpatsvari pa šīm grupām ir sadalījušies salīdzinoši vienmērīgi – piemēram, 2006. gadā tie svārstījās no 5,5% (kalpotāji) līdz 17,1% (kvalificēti strādnieki un amatnieki). Nodarbināto skaits no 2002. līdz 2006. gadam ir izteikti palielinājies tādās profesiju grupās kā kalpotāji (par 28,1%), kvalificēti strādnieki un amatnieki (par 27,2%) un vecākie speciālisti (par 24,0%). Kvalificētajiem strādniekiem un vecākajiem speciālistiem minētajā laika posmā raksturīgs arī pastāvīgs īpatsvara pieaugums nodarbināto kopskaitā – attiecīgi par 2,3 procentpunktiem līdz 17,1% 2006. gadā un par 1,4 procentpunktu līdz 12,9%. Kalpotāju īpatsvars ir palielinājies 2006. gadā salīdzinājumā ar 2002. gadu (no 4,7% līdz 5,5%), taču samazinājies salīdzinājumā ar 2004. gadu (tad bija 6,0%) – tāpat vāji izteikta augoša tendence. Šīs 3 profesiju grupas no statistiskā viedokļa ir vērtējamas kā perspektīvākās. Nodarbinātība ir uzlabojusies arī speciālistu vidū – nodarbināto skaits ir palielinājies par 15,8%. Savukārt, īpatsvaram ir vāji izteikta paraboliska tendence, jo lielākais šīs grupas īpatsvars ir novērojams tieši perioda sākumā (tātad 2002.) un perioda beigās (2006.) – attiecīgi 13,3% un 14,0%. Tas nozīmē, ka šīs profesionālās grupas nozīme darba tirgū atsākusi pieaugt 3 pēdējo gadu laikā. Salīdzinoši neliels nodarbināto skaita pieaugums vērojams pakalpojumu un tirdzniecības darbinieku (par 5,9%), iekārtu un mašīnu operatoru, izstrādājumu montieru (par 4,6%) un likumdevēju, vadītāju un valsts vecāko amatpersonu (par 1,9%) vidū. Kaut arī 5 gadu laikā nodarbināto skaits ir

palielinājies, tomēr šīm grupām raksturīga nepastāvīga, svārstīga nodarbināto skaita attīstība. Nepastāvīgā skaita attīstības tendence atstāj iespaidu arī uz īpatsvaru. Likumdevējiem un iekārtu operatoriem tas pastāvīgi samazinās kopš 2004. gada – attiecīgi no 10,3% līdz 8,8% 2006. gadā un no 11,2% līdz 10,4%, iegūstot parabolisku dilstošu tendenci arī, sākot ar 2002. gadu. Pakalpojumu un tirdzniecības darbinieku īpatsvars ir palielinājies 2002.–2005. gadā (no 13,2% līdz 14,3%), taču pēc tam 2006. gadā piedzīvojis kritumu līdz 12,7%, atīdzan visā periodā iegūstot parabolisku dilstošu tendenci. Kā jau atzīmēts iepriekš, nodarbināto skaits tirdzniecības nozarē pēdējos gados ir palielinājies, taču tādu nodarbināto skaits, kuru profesija ir tieši saistīta ar tirdzniecību, ir samazinājies. Visbeidzot – laika posmā no 2002. līdz 2006. gadam divu profesiju pamatgrupās nodarbināto skaits ir samazinājies – vienkāršajām profesijām (par 4,3%) un kvalificētiem lauksaimniecības un zivsaimniecības darbiniekiem (par 15,7%). Aņ īpatsvars abās profesiju grupās no 2002. gada pakāpeniski samazinās – vienkāršajām profesijām par 1,7 procentpunktiem līdz 11,9% 2006. gadā un lauksaimniecības un zivsaimniecības darbiniekiem – par 2,0 procentpunktiem līdz 6,4% procentpunktiem. Abās profesiju grupās nodarbināto skaits atsevišķos gados var būt arī pakļauts dažādām svārstībām. Kopumā jāsecina, ka nodarbinātība stabili pieaug tādās profesionālajās grupās, kuras vairāk atbilst 21. gadsimta prasībām ar tā inovācijām un tehnoloģijām – ir vai nu zinošas, vai arī ar augsta līmeņa praktiskām iemaņām.

5. att. Nodarbināto iedzīvotāju sadalījums pēc faktiski nostrādāto stundu skaita nedēļā [sastādīts pēc 2, 271]

The employed population by hours actually worked per week

Pakāpeniski mainās arī nodarbināto iedzīvotāju sadalījums pēc faktiski nostrādāto stundu skaita nedēļā (3. tabula, 03. rinda). Praktiski visām nostrādāto

stundu skaita grupām 2002.–2006. gadā var novērot izteiktas pamattendences (5. attēls). Proti, pastāvīgi palielinās to nodarbināto skaits, kuri strādā „normālu” darba nedēļu – 40 stundas. Pastāvīgi pieaug arī šādi nodarbināto īpatsvars nodarbināto kopskaitā – no 43,6% 2002. gadā līdz 57,5% 2006. gadā. Tajā pašā laikā nepārtraukti samazinās cilvēku skaits, kuri nenostādā pilnu darba nedēļu vai arī strādā virsstundas. Attiecīgi samazinās arī īpatsvari: nepilnu darba nedēļu nodarbinātajiem – no 19,3% 2002. gadā līdz 12,9% 2006. gadā, virsstundas strādājošajiem – no 32,9% līdz 25,8% [2, 271]. Tas nozīmē, ka iedzīvotāju darba laiks optimizējas un viņi, no vienas puses, ir aizvien pilnvērtīgāk nodarbināti un, no otras puses, iegūst aizvien pilnvērtīgāku brīvo laiku.

Iespējamās darbaspēka attīstības tendences 2008.–2012. gadā

Analizējot darbaspēka attīstības tendences 1996.–2006. gadā, kopumā var secināt, ka nodarbināto skaits Latvijā pastāvīgi pieaug, nodarbinātie aizvien biežāk strādā būvniecībā un pakalpojumu jomā, kļūst aizvien izglītotāki, palielinās vecāko speciālistu un kvalificētu strādnieku un amatnieku nozīme, strādājošie aizvien biežāk strādā pilnu darba nedēļu bez virsstundām, darba meklētāji darbu aizvien biežāk zaudē personisku iemeslu dēļ, nevis tiek atlaisti. Uz šo secinājumu pamata var izdarīt arī dažas empīriskas darba tirgus attīstības prognozes turpmākajiem 5 gadiem: 2008.–2012. gadam.

- 1) Paredzams, ka ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits tuvāko gadu laikā turpinās palielināties, pārsniedzot 1200 tūkst. cilvēku robežu. Šādu pieņēmumu ļauj izdarīt tādi fakti: a) tuvāko gadu laikā turpinās pieaugt iedzīvotāju skaits darbspējas vecumā, resp., potenciālais darbaspēks; b) lai gan ir inflācija un dažas citas ekonomiskās problēmas 2007.–2008. gadā, darba tirgus turpinās attīstīties – pieaug darbavietu skaits, un aizvien intensīvāk tiek runāts par viesstrādnieku piesaistīšanu darbam Latvijā; c) ja arī iedzīvotājus neapmierina ekonomiskās situācijas pasliktināšanās, palielinās viņu darba iespējas ārvalstīs, jo bez Lielbritānijas un Īrijas savu darba tirgu jauno ES dalībvalstu pilsoņiem tuvākajā laikā plāno atvērt arī dažas citas ES valstis. Turklāt darba tirgus attīstās arī globālā mērogā. Papildu stimulu jaunu darba tirgu apgūšanai (līdz ar to – ekonomiskajai aktivitātei) var radīt tādi notikumi kā, piemēram, bezvīzu režīma ieviešana ar ASV, kura pašlaik tiek apspriesta. Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaitu starptautiskā darba tirgus attīstības kontekstā var ietekmēt šādi rādītāji: a) uz ārvalstīm strādāt izbraukušo Latvijas iedzīvotāju statuss (pastāvīgais Latvijas iedzīvotājs vai šī statusa maiņa); b) Latvijā nodarbināto iedzīvotāju statuss (pastāvīgais Latvijas iedzīvotājs vai arī tās valsts iedzīvotājs, no kurienes ieradies). Taču, kā jau rakstā minēts, faktiskie ārvalstu ilgtermiņa migrācijas rādītāji ir salīdzinoši nelieli. Latvija, par spīti atsevišķām problēmām (korupcija u. tml.), tomēr ir demokrātiska valsts, kurā pakāpeniski uzlabojas iedzīvotāju labklājība. Līdz ar to nav pamata uzskatīt, ka tuvāko gadu laikā varētu būtiski samazināties Latvijas iedzīvotāju skaits iedzīvotāju mehāniskās kustības dēļ. Masveida iedzīvotāju pārcelšanos uz dzīvi citās valstīs pašlaik varētu izraisīt vienīgi kādi ārkārtēji, iepriekš neparedzami notikumi. Iedzīvotāju ekonomisko aktivitāti nenoliedzami var ietekmēt arī ekonomiskās situācijas izmaiņas,

- resp., tas var piedzīvot cikliskas svārstības. Tikai, atšķirībā no 20. gs. 90. gadu beigām, Latvija tagad ir ES sastāvdaļa, tādā ekonomiskā situācija (un līdz ar to arī darba tirgus) valstī lielākā mērā nekā agrāk atkarīga no situācijas visā ES.
- 2) Tā kā pēdējā laikā pastāvīgi tiek diskutēts par darbaspēka trūkumu un viesstrādnieku nepieciešamību, ir pamats pieņemt, ka nodarbināto Latvijas iedzīvotāju skaits tuvāko gadu laikā turpinās pieaugt, pārsniedzot 1100 tūkst. iedzīvotāju robežu. Cita veida tendences var radīt vienīgi ekonomiska rakstura satricinājumi visā ES, jo šīs valstu savienības kopējā politika vērsta uz visu valstu līdzvērtīgu attīstību un kohēziju. Cikliskas nodarbināto skaita izmaiņas var ierosināt arī ekonomiskas krīzes citos pasaules reģionos vai pasaules mērogā. Tāpat kā ekonomiski aktīvo iedzīvotāju gadījumā, arī nodarbināto iedzīvotāju skaitu var ietekmēt arī ārvalstīs esošo Latvijas iedzīvotāju un Latvijā esošo citu valstu viesstrādnieku statusa izmaiņas. Lai arī Latvijas darba tirgus kopumā nav un tuvākajos gados nebūs tik atvērts, kā jau minētie Lielbritānijas un Īrijas tirgi, viesstrādnieku skaits un īpatsvars nodarbināto kopējā skaitā pakāpeniski pieaugs.
 - 3) Tuvāko gadu laikā varētu saglabāties neliela (5–10%) CSP uzskaitīto darba meklētāju un NVA reģistrēto bezdarbnieku skaita starpība. Reģistrēto bezdarbnieku skaits varētu nedaudz samazināties – zem 70 tūkst. iedzīvotāju atzīmes un tālāk ieiet stabilizējošā fāzē (t. i., turpmāk būtiski nesamazinās un pieaug, tikai pasliktinoties ekonomiskajai situācijai), jo, lai cik labi arī neattīstītos starptautiskais darba tirgus un ekonomiskā situācija valstī, pilnīga nodarbinātība tirgus ekonomikas apstākļos nepastāv. Atšķirībā no nodarbināto skaita bezdarbnieku skaitam arī tuvākajos gados ir iespējamās cikliskas svārstības (visticamāk 60–80 tūkst. iedzīvotāju robežās), kuras var izraisīt nodarbinātības ekonomisko veidu struktūras izmaiņas un fakts, ka iedzīvotāji pēdējos gados aizvien biežāk aiziet no darba un maina to labprātīgi.
 - 4) Prognozējot nodarbinātību tieši Latvijas teritorijā, jāņem vērā, ka joprojām samazinās kopējais iedzīvotāju skaits valstī, toties palielinās to labklājība. Tas nozīmē, ka Latvijā turpmākajos gados varētu pieaugt nodarbinātības pieprasījums viesnīcu un restorānu nozarē, transporta un sakaru pakalpojumos, tirdzniecībā un sadzīves priekšmetu remontā, kultūras un sporta pakalpojumos. Nodarbinātība joprojām pieaug arī būvniecībā, finanšu starpniecībā, darījumos ar nekustamo īpašumu un valsts pārvaldē. Taču jāatzīmē, ka šajos darbības veidos nodarbinātības pieaugums iet kopsolī ar darba ražīguma samazināšanos – īpaši jau laika posmā no 2004. līdz 2007. gadam un īpaši jau finanšu starpniecībā. Šādai tendencei turpinoties, tuvāko gadu laikā nodarbinātība šajos darbības veidos var arī samazināties. Nodarbinātība, visticamāk, samazināsies arī tajos saimniecisko darbību veidos, kuros tā ir tieši saistīta ar demogrāfisko situāciju valstī, un to nevar ietekmēt iedzīvotāju dzīves kvalitātes izmaiņas – piemēram, izglītībā, veselības aizsardzībā. Nodarbināto skaita tālāka samazināšanās iespējama arī apstrādes rūpniecībā, lauksaimniecībā un zvejniecībā – darbības veidos, kuros gadu no gada lielāks uzsvars tiek likts uz nodarbināto produktivitātes, nevis skaita palielinājumu. Šajās jomās strādājošie darbinieki, laicīgi nepārkvalificējoties, var īslaicīgi papildināt bezdarbnieku rindas.

Tātad Latvijas darba tirgus tuvāko piecu gadu laikā, visticamāk, aizvien biežāk funkcionēs ar viesstrādnieku palīdzību un turpinās virzību no agrāri industriālas struktūras pakalpojumu un būvniecības virzienā. Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju un nodarbināto iedzīvotāju skaits turpinās pieaugt. Bezdarbnieku skaits samazināsies un stabilizēsies, taču iespējamās cikliskas tā svārstības. Iedzīvotāju ekonomiskās aktivitātes un nodarbinātības attīstības tendences lielākā mērā nekā pirms 5–15 gadiem būs atkarīgas no ekonomiskās situācijas izmaiņām visā Eiropas Savienībā.

LITERATŪRA

1. *Darbaspēka apsekojuma galvenie rādītāji 1996.–2005. gadā*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 2006. 12 lpp.
2. *Latvijas Statistikas gadagrāmata 2007*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 2007. 564 lpp.
3. Шмойлова, Р. И., Минашкин, В. Г., Садовникова, Н. А. *Практикум по теории статистики*. Москва: Финансы и статистика, 2004. 415 с.
4. *Darba meklētāji ar darba pieredzi pēc darba pārtraukšanas iemesla un dzimuma (2002.–2006.)*. Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp> (atsauce 2008.08.02.)
5. *Iedzīvotāji pēc dzimuma un ekonomiskās aktivitātes (2007. gads)*. Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp> (atsauce 2008.29.09.)
6. *Iedzīvotāji pēc ekonomiskās aktivitātes statusa sadalījumā pēc izglītības līmeņiem un dzimuma (procentos, 1996.–2006.)*. Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp> (atsauce 2008.07.02.)
7. *Nodarbinātie iedzīvotāji pēc profesijas un dzimuma (procentos, 2002.–2006.)*. Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp> (atsauce 2008.07.02.)

Summary

Up to 2000, the economically active population in Latvia decreased. Since 2001 it has been increasing; nevertheless, in 2006 the level of 1996 was not yet achieved. Up to 2000, various tendencies were also observed in the employed population: it constantly had increased since 2001 and in 2006 considerably exceeded the index of 1996. The number of unemployed persons has decreased all the time. The percentage of the employed in the economically active population has constantly increased, reaching the common level of the European Union countries. The structure of employment has changed from agrarian to industrial and service-oriented. The percentage of persons with higher education and general education in the employed population has constantly increased, the importance of vocational education has simultaneously decreased. Unemployed persons with work experience increasingly lost the job because of personal reasons, not because they were fired. At the same time, the percentage of skilled workers, senior experts, and craftsmen has increased constantly in the structure of occupations of the employed, but the importance of skilled agriculture and fishery workers as well as of menial workers has decreased. Employed persons increasingly work 40 hours per week in the main job, the percentage of employees who work overtime or part-time has decreased. Most probably, in the next 5 years, the economically active population and the employed population will continue to increase and the unemployed population to decrease, with stabilization and cyclic fluctuations.

Keywords: economically active population, employed population, unemployed persons, coefficients of relative structural deviation.

Inflācijas reālekonomiskie aspekti Latvijā

The Real Economic View of the Inflation in Latvia

Gunārs Vaskis, *Dr. oec.*

Latvijas Universitāte

Starptautisko ekonomisko attiecību katedra

Mārstaļu iela 28/30, Rīga

E-pasts: gvaskis@lanet.lv

Darbā skaidrota inflācijas dinamika Latvijā no reālekonomikas procesu viedokļa. Analīze liecina, ka inflācija Latvijā galvenokārt saistāma ar ekonomikas konverģences procesu izraisīto izmaksu pieaugumu. Atvērtā ekonomikā pieprasījuma palielināšanos kompensē adekvāts piedāvājums. Nav pamata uzskatīt, ka konkurences līmeni nozarē mazina tirdzniecības koncentrācijas līmenis. Iedzīvotāju ienākumu palielināšana pie esošā to bāzes līmeņa nav būtisks pieprasījuma inflācijas avots. Tēzei par kreditēšanas negatīvo ietekmi uz patēriņa cenu pieaugumu nav loģiska pamata un empīrisku pierādījumu. Darba algas pieaugums var būt ne tikai viens no svarīgākajiem faktoriem produktivitātes stimulēšanai un darba samaksas un darba ražīguma efektīvu proporciju nodrošināšanā, bet arī ekonomikas ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanā.

Atslēgvārdi: algas, iedzīvotāju ienākumi, inflācija, produktivitāte, ražotāju izmaksas.

Ievads

Straujais patēriņa cenu pieaugums Latvijā pēdējos gados ir izraisījis diskusiju par tās cēloņiem, iespējamiem attīstības scenārijiem un ekonomikas pārvaldes institūciju vēlamo rīcību. Lai gan valdība ieviesusi inflācijas ierobežošanas pasākumu plānu, patēriņa cenas turpina augt. Par vienu no galvenajiem inflāciju generējošiem faktoriem tiek uzskatīts iedzīvotāju ienākumu palielinājums gan darba algas, gan aizņemto resursu formā.

Latvijas tautsaimniecība pēdējo desmit gadu laikā uzrāda augstus un stabilus pieauguma tempus. No 1997. līdz 2007. gadam iekšzemes kopprodukts (IKP) salīdzināmās cenās Latvijā ir pieaudzis 2,12 reizes jeb vidējais gada pieaugums ir bijis 7,78%, bet no 2005. līdz 2007. gadam vidēji par 11,08%. Augstāko pieauguma tempu tas sasniedza 2006. gadā, kad IKP palielinājās par 11,9% salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu. [26] Iekšzemes kopprodukta apjoms 2007. gadā salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu pieaudzis par 10,2%. [11]

Vienlaikus ir augušas arī strādājošo nominālās darba algas. Oficiālā statistika parāda vidējās bruto darba algas pieaugumu laika posmā no 1997. gada līdz 2007. gadam vidēji 12,38% apmērā, bet neto par 12,51%. Īpaši straujās darba algas pieaugums tika novērots 2007. gadā. Centrālās statistikas pārvaldes dati liecina, ka mēneša vidējā bruto darba samaksa 2007. gadā salīdzinājumā ar 2006. gadu pieaugusi no 302 līdz 398 latiem jeb par 31,5%. Sabiedriskajā sektorā pieaugums bija 35,8% (no 351 līdz 477 latiem), bet privātajā sektorā – 30,4% (no 277 līdz 362 latiem). 2007. gadā salīdzinājumā ar 2006. gadu mēneša vidējā neto darba samaksa valstī palielinājās par 32,0% un sasniedza 286 latus. [18]

Šajā pašā periodā patēriņu cenas ir augušas par 63,7% jeb 5,01% vidēji gadā. Tā rezultātā palielinājusies algotā darba strādājošo reālā darba alga. Tomēr pēdējos gados patēriņa cenu indekss (PCI) ir pieaudzis ievērojami. 2006. gadā gada vidējais PCI bija 6,8%, bet 2007. gadā tas sasniedza maksimumu un bija 14,1%. Relatīvi augstais inflācijas līmenis Latvijā ir bijis par pamatu gan publiskai diskusijai, gan valdības 2007. gadā pieņemtajam „Inflācijas ierobežošanas plānam” (turpmāk tekstā: „valdības plāns”). [24] Gan valdības plānā, gan publiskajās diskusijās inflācijas cēloņu izskaidrošana pamatā balstās uz monetārās ekonomikas teorijas atziņām, bet gandrīz pilnīgi ir ignorēta reāleconomikas analīze. Tomēr pamatotu tautsaimniecības politiku nav iespējams izstrādāt un īstenot bez pietiekamas inflācijas cēloņu analīzes reālajā ekonomikā. Nenoliedzot pretinflācijas plāna pasākumu zināmu pozitīvu ietekmi tautsaimniecības negatīvo strukturālo problēmu risināšanā, kopumā var secināt, ka valdības ieteiktā patēriņa ierobežošana nav devusi pietiekamus rezultātus inflācijas samazināšanā, bet ekonomikas efektivitātes paaugstināšana, kas ir viens no stabilas izaugsmes pamatiem, ir atstāta bez pietiekamas ievērošanas. Tādējādi 2007. gada februārī gada inflācijas līmenis ir sasniedzis 16,7% [26], bet valdība, saskaroties ar ekonomikas attīstības tempu palēnināšanos, iestājas par pretinflācijas plāna pasākumu mīkstināšanu un vienlaikus pasākumu realizēšanu ekonomikas stimulēšanai.

Inflācijas fundamentālo cēloņu teorētiskai analīzei ekonomikas teorijā ir veltīta liela uzmanība. Inflācijas cēloņi slēpjas gan monetārajā politikā, gan ekonomikas reālajos procesos. Šai rakstā netiks analizētas inflācijas teorētiskās koncepcijas, bet tiks mēģināts skaidrot inflāciju nosakošos faktorus pašreizējā Latvijas ekonomikas situācijā un novērtēt iespējamās politikas lēmumus.

1. Inflācijas līmenis un tendences Latvijā

Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes dati liecina, ka no 1998. gada līdz 2008. gadam vidējais patēriņa cenu līmenis Latvijā ir palielinājies par 63,7%. Patēriņa cenas Latvijā 2007. gadā pieauga par 14,1%, to skaitā precēm – par 13,2%, pakalpojumiem – par 16,4%.

Patēriņa cenu pieaugums 2006. gada atsevišķos mēnešos parāda vienmērīgu tempu, pieskaņotu iepriekšējā gada dinamikai. Savukārt 2007. gadā cenu pieauguma temps visām precēm un pakalpojumiem, sākot ar gada otro pusi, uzrāda stabilu akcelerāciju.

1. tabula

**Patēriņa cenu pārmaiņas Latvijā, procentos
pret iepriekšējā gada atbilstošo periodu [26]**
*Consumer price changes as percentage of the previous year
(% of the corresponding period of the previous year)*

	Mēneši												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
2006													
Visas preces un pakalpojumi	7,5	6,9	6,5	6,1	6,6	6,3	6,9	6,8	5,9	5,6	6,4	6,8	
– Visas preces	7,8	6,9	6,5	6,4	7,0	6,2	7,1	6,9	5,8	5,3	6,0	6,4	
– Pārtika, alkoholiskie dzērieni un tabaka	9,5	8,4	7,3	7,3	7,1	6,1	9,0	8,7	8,3	8,6	8,9	9,2	
– Nepārtikas preces	6,4	5,6	5,7	5,5	7,0	6,2	5,4	5,3	3,6	2,4	3,5	4,1	
– Pakalpojumi	6,6	6,8	6,8	5,3	5,6	6,7	6,6	6,7	6,4	6,7	7,5	7,9	

	Mēneši											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2007												
Visas preces un pakalpojumi	7,1	7,3	8,5	8,9	8,2	8,8	9,5	10,1	11,4	13,2	13,7	14,1
– Visas preces	6,4	6,0	7,3	7,5	6,5	7,5	8,2	8,7	10,1	12,2	12,8	13,2
– Pārtika, alkoholiskie dzērieni un tabaka	9,3	8,9	10,8	11,4	10,3	12,0	12,7	14,0	15,8	17,8	19,1	20,1
– Nepārtikas preces	3,9	3,6	4,5	4,2	3,4	3,9	4,6	4,5	5,5	7,7	7,8	7,7
– Pakalpojumi	9,3	10,9	11,8	12,7	12,7	12,4	13,	13,9	14,9	16,0	16,0	16,4
2008												
Visas preces un pakalpojumi	15,8	16,7
– Visas preces	15,1	16,7
– Pārtika, alkoholiskie dzērieni un tabaka	24,8	26,6
– Nepārtikas preces	7,8	9,3
– Pakalpojumi	17,5	16,5

Patēriņa produktu cenas turpināja pieaugt arī 2008. gada februārī salīdzinājumā ar iepriekšējā gada februāri, patēriņa cenas pieauga par 16,7%, to skaitā precēm – par 16,7%, bet pakalpojumiem – par 16,5%.

2. tabula

Patēriņa cenu pārmaiņas Latvijā 2008. gada februārī salīdzinājumā ar 2007. gada februāri, %
Consumer price changes in Latvia in February 2008, compared to February 2007

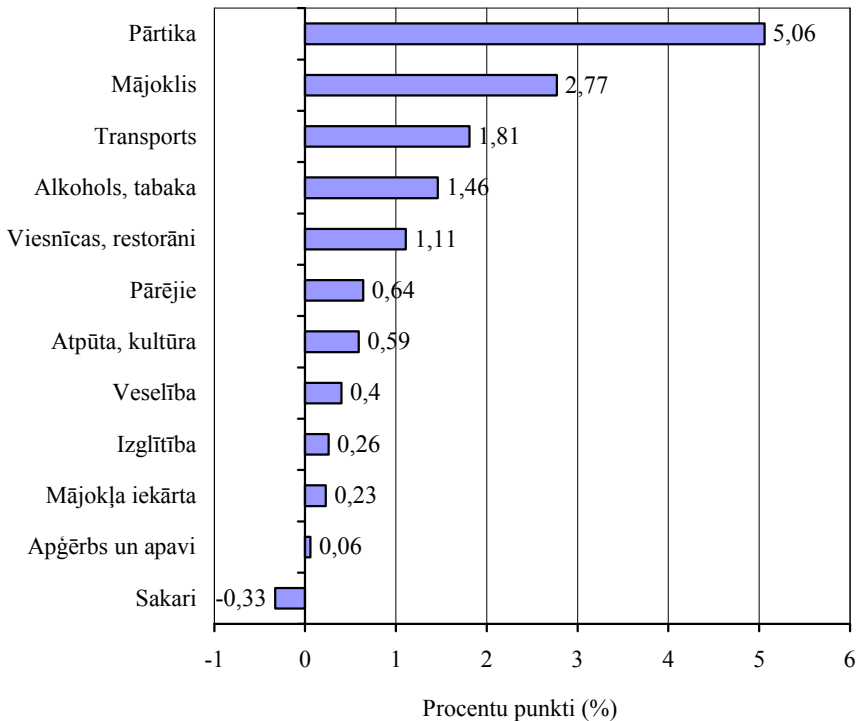
Grupas	Cenu pārmaiņas (%)
Kopā	16,7
Pārtika	21,3
Alkohols, tabaka	44,8
Apģērbs, apavi	3,7
Mājoklis	23,5
Mājokļa iekārta	5,0
Veselība	12,4
Transports	14,1
Sakari	–8,4
Atpūta, kultūra	8,0
Izglītība	19,7
Viesnīcas, restorāni	23,0
Pārējie	13,5

Iedzīvotājiem īpaši jutīgs bija pārtikas (21,3%) un mājokļa izmaksu (23,5%) pieaugums, kurš saistīts ar fizioloģisko vajadzību apmierināšanas līmeni un savukārt samazina iespējas apmaksāt augstāka vajadzību līmeņa maksas pakalpojumus. Izglītības izmaksu pieaugums par 19,7% līdz ar augšminēto pārtikas un mājokļu izmaksu pieaugumu ne tikai būtiski ietekmē lielākas daļas iedzīvotāju dzīves līmeni,

bet ir viens no ilgtspējīgu attīstību kavējošiem faktoriem. Arī ilgākā periodā šo izdevumu pozīciju izmaksu pieaugums ir nepārprotams. No 2000. gada līdz 2007. gadam visu preču cena pieauga par 42,8%, pakalpojumu – par 43,2%, bet pārtikas cenas palielinājās par 63,3%, mājokļa izdevumi – par 64,4%, bet izglītības izmaksas – par 65,9%. [26]

Ja salīdzinām atsevišķu patēriņa cenu indeksa pozīciju īpatsvaru, redzam, ka pārtika, mājoklis un transporta izdevumi dod vislielāko īpatsvaru cenu pieaugumā, tas ir cēlonis zemāko ienākumu kategoriju iedzīvotāju dzīves kvalitātes pazemināšanai.

Pasaules valstu prakse liecina, ka inflācija ir neizbēgams tirgus ekonomikas atribūts. ES 2007. gada decembrī gada inflācijas līmenis bija 3,2%, bet pirms gada – 2,2%.

1. att. Patēriņa grupu ietekme uz kopējo PCI Latvijā 2007. gadā (% punkti)

Impact of selected commodity groups to general CPI in Latvia in 2007 (percentage points)

Zemākais ikgadējās inflācijas rādītājs bija Nīderlandē (1,6%), Somijā (1,9%) un Apvienotajā Karalistē (2,1%), bet augstākais Latvijā (14,0%), Bulgārijā (11,6%) un Igaunijā (9,7%). Salīdzinājumā ar 2007. gada novembri ikgadējā inflācija palielinājās septiņās dalībvalstīs, stabila bija trijās, bet samazinājās sešs dalībvalstīs. 2007. gada decembrī 12 mēnešu vidējais inflācijas rādītājs tika reģistrēts Maltā (0,7%), Francijā, Nīderlandē un Somijā (1,6% katrā), bet augstākais Latvijā (10,1%), Ungārijā (7,9%) un Bulgārijā (7,6%). [8]

ASV gada vidējā inflācija 2008. gada janvārī bija 4,3%, bet pēdējos trīs mēnešos vidēji uz to pašu novērtējuma brīdi – 6,8%. Neņemot vērā enerģijas un pārtikas ietekmi, kas bija pamatā augstajai kopējai inflācijai, gada vidējā inflācija uz attiecīgo novērtējuma brīdi bija 2,5%. Savukārt enerģijas cenu pieaugums ASV bija 19,6% vidēji gadā, bet pēdējos trīs mēnešos 43,6%. [6, 1]

Saskaņā ar „Goldman Sachs” publicēto indeksu globālā gada inflācija 2007. gada novembrī bija 4,8%. Inflācija tika novērota 80% no valstīm, kuras ietvertas „Goldman Sachs” indeksa aprēķinā. [1]

Ilgstoša perioda analīze liecina, ka eiro zonas valstīs inflācijas līmenis, sākot ar 2000. gadu, atrodas nedaudz virs 2% līmeņa, izņemot 2007. gadu, kad tas sasniedza 3,1%, pie tam rādītāja svārstības šajā periodā nav būtiskas. Savukārt jaunajās ES valstīs inflācija bijusi ievērojama, pie tam atsevišķos periodos tā uzrādījusi augstu vērtību. Tā, piemēram, 1998. gadā Bulgārijā tā sasniedza 18,7%, 1997. gadā Lietuvā – 10,3%, Ungārijā – 18,5%, Polijā – 15%, Rumānijā – 154,8%, bet 2000. gadā Slovākijā – 12,2%. Pie tam šajās un citās valstīs, kur patēriņa cenu pieaugums pašreiz ir zemāks kā Latvijā, tas bija ievērojami augstāks apskatāmā perioda sākumā. [25]

3. tabula

Harmonizētais patēriņa preču indekss atsevišķās pasaules valstīs
Harmonized consumer price index in selected countries [25]

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
ES	1,7	1,3	1,2	1,9	2,2	2,1	2,0	2,0	2,2	2,2	3,2
Eiro zona	1,6	1,1	1,1	2,1	2,3	2,2	2,1	2,1	2,2	2,2	3,1
ASV	2,3	1,6	2,2	3,4	2,8	1,6	2,3	2,7	3,4	:	:
Japāna	1,8	0,6	-0,3	-0,7	-0,7	-0,9	-0,3	0,0	-0,3	:	:

Izdarāmi vairāki formāli secinājumi. Pirmkārt, dati liecina, ka inflācija, ar retiem izņēmumiem laikā un telpā, notiek visās industriāli attīstītās valstīs, to skaitā eiro zonā un Amerikas Savienotajās Valstīs. Otrkārt, augstāka par vidējo ES-27 inflāciju, ar dažādām laika variācijām, tā bijusi visās jaunajās Austrumeiropas ES dalībvalstīs. Treškārt, tajās Austrumeiropas dalībvalstīs, kurās inflācija pašreiz ir zemāka kā Latvijā, tā ir bijusi augstāka augšminētā perioda sākumā.

Var izdarīt pieņēmumu, ka patēriņa cenu dinamika Latvijā saistīta ar ekonomikas integrācijas procesiem ES un globālajā ekonomikā kopumā un ka notiek kohēzija un konverģence, kas atbilstoši Māstrihtas stratēģijai ir vienādo saimniekošanas nosacījumu mērķis ES un neizbēgami saistīta ar cenu izlīdzināšanos.

2. Inflācijas reāleconomiskie cēloņi

Ekonomiskās politikas lēmumu pamatā ir inflācijas formu, inflācijas ekonomisko pamatu un seku, kā arī ekonomikas politikas lēmumu novērtēšana saistībā ar inflācijas negatīvo seku mazināšanu.

Neiedziļinoties inflācijas seku teorētiskajos pamatojumos, var pietiekami droši apgalvot, ka inflācijas galvenā negatīvā ietekme uz tautsaimniecību ir ekonomiskās attīstības problēmas starptautiskās konkurētspējas samazināšanās dēļ – ar tālejošu ietekmi uz uzņēmējdarbību, nodarbinātību un iedzīvotāju dzīves līmeni. No sociālā

viedokļa, vislielākā ietekme inflācijai var būt arī uz darba ņēmēju un it īpaši pensionāru ienākumiem, kuri parasti atpaliek no inflācijas. Paradokss ir tajā, ka darba ņēmēju ienākumi var palielināties, nepalielinoties inflācijai, var augt straujāk nekā inflācija vai arī būt zemāki pat inflācijas pieaugumu. Tas pats attiecas uz pensionāru ienākumiem, kuru pielāgošana inflācijai ir valsts sociālās politikas rezultāts.

Ekonomikas monetārā teorija uzskata, ka ilgtermiņā inflācija vienmēr un visur ir monetārs fenomens. [9] Tajā pašā laikā tas automātiski nenozīmē, ka naudas apjoma pieaugums automātiski izraisa inflāciju. Nemonetārā inflācijas teorija analizē trīs faktoru ietekmi – izmaksas, pieprasījumu un tirgus spēku. Vienlaikus jāņem vērā teoriju ierobežojumi, proti, ka to secinājumi izdarīti, balstoties uz pieņēmumu, ka tautsaimniecība ir noslēgta sfēra. Ņemot vērā, ka Latvijas tautsaimniecība ir atvērta, valsts monetārā politika nespēj būtiski ietekmēt inflācijas dinamiku. Analizējot inflāciju ietekmējošos piedāvājuma un pieprasījuma faktorus, Finanšu ministrijas ziņojumā konstatēts, ka „Pašlaik ievērojama daļu inflācijas rada no monetārās politikas ietekmes neatkarīgu faktoru tiešā un netiešā ietekme”. [24]

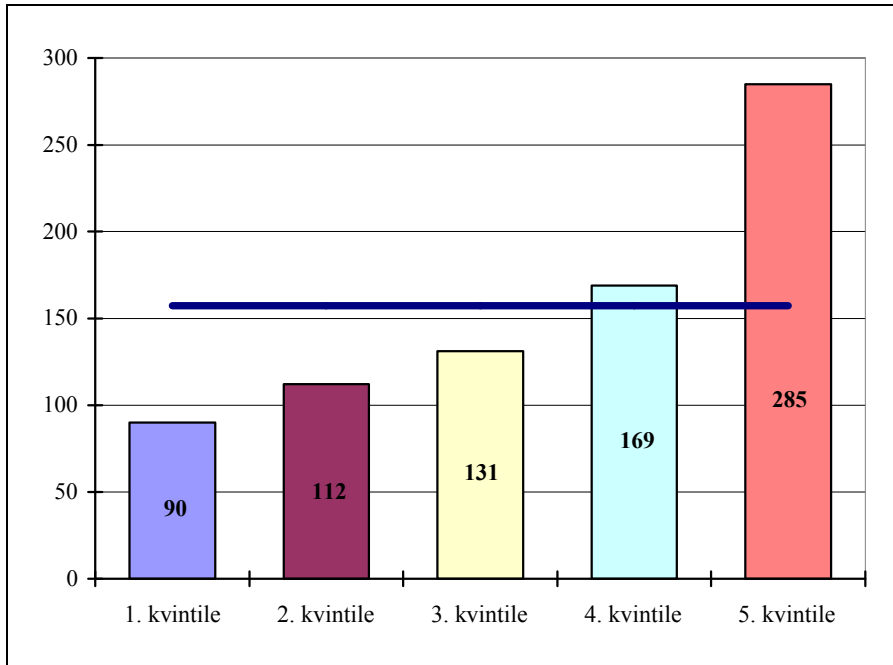
Latvijas Bankas pētnieki jau 2001. gadā konstatēja: „... inflāciju Latvijā īsā laika posmā ietekmē tie paši tradicionālie faktori, kas darbojās ekonomiski attīstītajās valstīs. (...) tomēr īsā laika posmā inflāciju visvairāk ietekmē nacionālās valūtas kurss (...), pirmkārt, to nosaka augstais importa īpatsvars Latvijas tautsaimniecībā (...), otrkārt, aptuveni 28% no importa kopapjoma veido patēriņa preces (...), treškārt, gan rūpnieciskās, gan lauksaimnieciskās ražošanas izmaksu struktūrā, gan privātā patēriņa struktūrā importa preču īpatsvars ir aptuveni 50%. Tādējādi inflāciju vairāk nosaka dažādi ārējie faktori (valūtas kurss, importa cenas) nekā iekšzemes faktori (vienības darba izmaksas, ekonomiskā cikla fāze).” [5, 9] No tā izriet, ka inflācijas problēmas risinājums meklējams nemonetārās teorijas atziņās un praksē.

LR Finanšu ministrija, novērtējot inflācijas cēloņus Latvijā (2007. g.), lielu uzmanību velta ienākumu pieauguma ietekmei uz patēriņa cenu pieaugumu. Tiek konstatēts, ka „pieprasījuma puses inflācijas efekti izpaužas, pieprasījuma apjomam pieaugot straujāk par piedāvājumu, tādējādi radot dabisku tirgus reakciju – cenu augšupejošu korekciju. Iemesli šādai situācijai Latvijā ir saistāmi ar kopējās pirktspējas strauju kāpumu, ko nosaka gan ekonomiskā attīstība (darba samaksas, peļņas pieaugums), gan straujie kreditēšanas tempi”. Tajā pašā laikā, analizējot inflāciju ietekmējošo piedāvājuma un pieprasījuma faktorus, ziņojumā konstatēts, ka „pašlaik ievērojama daļu inflācijas rada virkne faktoru tiešā un netiešā ietekme, tostarp netiešo nodokļu, administratīvo lēmumu, naftas tirgus, ražas, valūtas kursa u. tml. faktoru ietekme”. Analizējot pieprasījumu, ziņojuma autori konstatē, ka „par pieprasījuma puses ietekmi uz kopējās inflācijas rādītājiem liecina faktoru izslēgšanas metode, kas pēc izmaksu, valūtas kursa, galveno tirdzniecības partnervalstu inflācijas, regulējamo cenu u. tml. faktoru ietekmes izslēgšanas uzrāda aptuveni 2–3 procentpunktus lielu neizskaidroto inflācijas daļu, kas vēl, piemēram, 2003. gadā bija negatīva”. Līdz ar to Finanšu ministrija konstatē, ka faktiski pastāv izmaksu inflācija. Vienlaikus LR Finanšu ministrija, analizējot iespējamās inflācijas scenārijus, inflāciju saista ar konkurenci, kreditēšanu un darba algas pieaugumu, pie tam tas tiek saistīts ar produktivitātes dinamiku; tiek arī pieņemts, ka izmaksu kāpums pazeminās uzņēmumu konkurētspēju.

Pieprasījuma ietekme uz inflāciju īstenojas mājsaimniecību ienākumu izlietošanā. Līdz ar to svarīgi novērtēt, no vienas puses, mājsaimniecību ienākumu dinamiku un to absolūto lielumu, bet, no otras puses, ieņēmumu izlietojumu.

2.1. Pieprasījums un inflācija

Ir jāatzīst, ka mājsaimniecību ienākumu līmenis Latvijā ir tik zems, ka pat līdz šim bijušais ienākumu līmeņa pieaugums būtiski ietekmēt inflāciju nevar. LR CSP mājsaimniecību budžetu apsekojumu dati liecina, ka 2006. gadā vidēji valstī patēriņa izdevumi sastādīja Ls 155 uz vienu mājsaimniecības locekli.

2. att. Patēriņa izdevumi kvintīļu grupās (vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī, Ls)
Consumption expenditures by quintile groups (average per capita per month, LVL)

Pie tam pirmajās trīs kvintīlēs (60% iedzīvotāju) ienākumi nesasniedz vidējo patēriņa līmeni, bet ceturtajā to pārsniedz tikai par 9%. Tajā pašā laikā 20% trūcīgāko (1. kvintile) mājsaimniecību patēriņa izdevumi veidoja Ls 90 vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī. 1. kvintiles mājsaimniecību patēriņa izdevumi veidoja 58% no vidējā mājsaimniecību patēriņa līmeņa. 20% trūcīgākajās mājsaimniecībās dzīvo 23,7% no kopējā mājsaimniecībās dzīvojošo personu skaita valstī. Tieši 1. kvintiles mājsaimniecībās dzīvoja viena trešā daļa (34%) no kopējā bērnu skaita mājsaimniecībās” [14].

Fakts, ka ir samazinājies gandrīz visu kategoriju pārtikas produktu patēriņš, ko atspoguļo CSP dati par atsevišķu pārtikas produktu patēriņu 2005. un 2006. gadā, liecina, ka nevis iedzīvotāju ienākumu pieaugums izdara spiedienu uz inflāciju, bet gan inflācija reāli samazina iedzīvotāju patēriņu. Zemā iedzīvotāju ienākumu galvenais iemesls ir relatīvi zemā darba samaksa un pensiju līmenis. Darba samaksa Latvijā ir būtiski zemāka, kā vidēji ES-27. Pieejamie Eurostat dati liecina, ka 2005. gadā vidējā mēneša darba samaksa ES-27 bija 2981 EUR, bet Latvijā – tikai 432 EUR. Tajā pašā laikā ES-15 šis rādītājs bija 3672 EUR. [25] Ja salīdzina darba samaksu Latvijā un Zviedrijā tajā pašā gadā, atšķirība sasniedz 10 reizes.

4. tabula

**Vidējā darba samaksa tautsaimniecībā mēnesī ES
un atsevišķās dalībvalstīs (EURO) [25]**
*Average monthly wages and salaries in the EU
and selected Member States (EURO)*

	2004	2005	2006
ES (27 valstis)	2908,2	2981,0	:
ES (25 valstis)	3102,8	3180,2	:
ES (15 valstis)	3583,7	3672,3	:
Vācija	3758,0	3786,0	3868,0
Francija	4173,8	4296,2	4381,8
Zviedrija	4365,7	4431,5	4517,6
Igaunija	650,3	713,4	840,2
Latvija	388,7	432,6	531,8
Lietuva	508,3	555,8	646,1

Vairāk nekā sešu reižu vidējās algas atšķirība no eiro zonas 15 valstīm Latvijā ir ļoti liela. Protams, mēneša bruto darba samaksas atšķirības salīdzinājums nav pietiekami izsmēlošs, jo neietver nodokļu līmeņa atšķirības, kuru uztveršana nodokļu likumdošanas sarežģītības dēļ ir iespējama ar daudziem nosacījumiem un tieši neattiecas uz šī darba pamatinformāciju. Tomēr jāņem vērā, ka nodokļu ieņēmumi atgriežas pie nodokļu maksātājiem infrastruktūras un sociālo izmaksu un labumu veidā.

Par vienu no patēriņu stimulējošiem faktoriem Latvijā tiek uzskatīta straujā kreditēšanas, it īpaši hipotekārās kreditēšanas, attīstība. Līdz 2007. gada beigām no nebankām izsniegto kredītu kopējā apmēra 87,9% bija saņēmuši rezidenti, t. sk. privātās nefinanšu sabiedrības – 45,6%, mājsaimniecības – 45,4%, savukārt finanšu iestādes – 6,4% (2006. gada 31. decembrī 45,5%, 43,7% un 8,7%). Līdz decembra beigām mājokļa iegādei mājsaimniecībām bija izsniegti kredīti 4 707,9 milj. latu apmērā, savukārt patēriņam 716,4 milj. latu, t. i., attiecīgi 79% un 12% no mājsaimniecībām izsniegtajiem kredītiem (2006. gada 31. decembrī 76,1% un 13,8%). 2007. gada laikā mājsaimniecībām no jauna tika izsniegti kredīti 3 031,4 milj. latu apmērā, t. sk. mājokļa iegādei 2 156,5 milj. latu, bet patēriņam – 364,5 milj. latu. [2]

Tēzei par kreditēšanas negatīvo ietekmi uz patēriņa cenu pieaugumu ir divi fundamentāli iebildumi. Pirmais – un pats būtiskākais – ir tas, ka kredīta izmantošana dzīvokļa iegādei vai dzīvojamās mājas celtniecībai patiesībā samazina pārējo patēriņa izdevumu apjomu, tādējādi samazinot pieprasījumu citu produktu grupās. Pie tam PCI tiešā veidā neuztver būvniecības izmaksu pieaugumu, bet gan mājokļu lietošanas ikmēneša maksājumu formā. Otrais iebildums saistās ar iedzīvotāju ienākumu līmeni. Lielākā daļa Latvijas iedzīvotāju nav spējīgi izmantot kreditēšanas iespējas savu zemo ienākumu dēļ, bet gadījumā, ja izmanto patēriņa kredītu, ko pārsvarā izmanto ilgstošas lietošanas preču iegādei, ir spiesti samazināt savu ikdienas vajadzību apmierināšanas līmeni.

Neapšaubāmi, ienākumu palielināšanās ietekmē iedzīvotāju patēriņu. Lai gan iedzīvotāju ienākumu līmenis ir zems, 2006. gadā vidējais mājsaimniecību patēriņa apjoms nominālā izteiksmē ir pieaudzis par 21% – tas ir vairāk nekā tā perioda

patēriņa cenu pieaugums. [14] Tomēr pieprasījuma ietekme uz produkta apjomu un cenu ir atkarīga no pircēju ienākumiem, vajadzību apmierināšanas līmeņa, motivācijas un kultūras determinantiem. Zināmā vajadzību apmierināšanas līmenī, palielinoties ienākumiem, mainās patēriņa struktūra. Tas nozīmē, ka maksāspējīgā pieprasījuma palielinājums automātiski neizraisa iedzīvotāju gatavību akceptēt augstāku cenu līmeni iepriekšējā perioda patēriņa struktūras produktiem. Pieaugot vidējam mājsaimniecības ienākumam 2006. gadā salīdzinājumā ar 2005. gadu par 21% un vienlaikus attiecīgās patēriņa preču grupas cenu indeksam par 21%, pārtikas īpatsvars ģimenes izdevumos ir samazinājies par 2,9% punktiem, izdevumi apģērbam – par 0,1% punktu. [26]

Ja salīdzina pārtikas izdevumus, ir skaidri redzams tās īpatsvars mājsaimniecību izdevumos atkarībā no ienākumu līmeņa. Tā, atbilstoši LR CSP datiem, „uzņēmēju, pašnodarbināto un algoto darbu strādājošajās mājsaimniecībās patēriņa izdevumi pārtikai veidoja 26% no kopējiem patēriņa izdevumiem. Savukārt pensionāru mājsaimniecības pārtikai tērēja 43% no saviem ieņēmumiem. Analoga situācija redzama, ja salīdzina izdevumus pārtikai pa Latvijas reģionālajām vienībām. Tā, piemēram, Rīgas mājsaimniecības ar augstāko ienākumu līmeni Latvijā pārtikai tērēja tikai 23,9% no saviem ienākumiem, bet Latgalē, kur ienākumu līmenis bija viszemākais, pārtikai tika tērēti 37% no ģimenes budžeta ienākumiem. 20% trūcīgāko Latvijas iedzīvotāju (1. kvintile) uzturam tērēja 35%, bet mājoklim – 13% no saviem patēriņa izdevumiem. Pirmās kvintiles mājsaimniecību patēriņa izdevumi veidoja 58% no vidējā mājsaimniecību patēriņa līmeņa. [14]

5. tabula

Mājsaimniecību izdevumu struktūra atsevišķās valstīs
Structure of consumption expenditures in selected countries

	ES15	Vācija	Latvija	
			1999	2006
Pārtika	13,8	11,0	39,1	28,1
Apģērbi un apavi	6,1	5,7	6,7	7,7
Mājoklis	27,8	31,3	17,7	12,2
Mājokļa iekārtojums	6,8	7,6	5,0	5,8
Veselība	3,1	3,6	3,8	3,7
Transports	13,4	13,3	7,6	13,1
Sakari	2,4	2,4	7,6	6,1
Atpūta un kultūra	9,9	11,9	5,7	7,5
Citi	7,0	5,0	4,4	15,4

Lai novērtētu ienākumu pieauguma ietekmi uz inflācijas procesiem, nav mazsvarīgi novērtēt iespējamā patēriņa apjoma un struktūras izmaiņas, balstoties uz ienākumu pieaugumu un vajadzību apmierināšanas secību. Iedzīvotāju patēriņu – un līdz ar to pieprasījumu – nosaka to vajadzību apmierināšanas līmenis. Vajadzību līmenis kopumā ir fizisku un garīgu faktoru determinēts, kuri līdzīgās kultūrās ir līdzīgi. Katra nākamā vajadzība kļūst par motivatoru tad, kad iepriekšējo vajadzību līmenis fiziskā apjomā ir apmierināts. Motivācijas teoriju atziņu izmantošana iedzīvotāju patēriņa izskaidrošanā ļauj pieņemt, ka ienākumu līmeņa paaugstināšanās, it sevišķi zemu ienākumu grupās, daudz vairāk izraisa patēriņa

struktūras izmaiņas, nevis gatavību maksāt vairāk par patēriņa precēm. Protams, jāņem vērā, ka pie zema ienākumu līmeņa cilvēki fizioloģiskās vajadzības apmierina to fiziski nepieciešamajā līmenī. Palielinoties vajadzību apmierināšanas pieejamo ienākumu apjomam, katrā vajadzību hierarhijas līmenī aktivizējas prestiža vajadzības. Tomēr tas nenozīmē, ka lielākai daļai iedzīvotāju, izņemot daļai no augstākās ienākumu kvintiles pārstāvjiem, prestiža vajadzību apmierināšanas līdzekļu izvēlē nedarbojas fundamentālais „izvēles cenas” princips un ka tie netiek novērtēti pēc „ieguvumu–izmaksu” novērtējuma principa. Pie tam pāreja uz kvalitatīvākiem produktiem automātiski nerada PCI pieaugumu.

Nemot vērā Latvijas kultūrvēsturisko kontekstu, globalizācijas procesus pasaulē, Eiropas integrāciju visās tās plāknēs, var pieņemt, ka kopumā Latvijas iedzīvotāju potenciālā patēriņa kultūra ir analoga Eiropas Savienības valstu tautu kultūrai; līdz ar to var pieņemt, ka vajadzību līmenis ir analogs. Statistika rāda, ka, pieaugot ienākumu līmenim, patēriņa struktūra mainās, samazinoties izdevumiem fizioloģisko vajadzību apmierināšanai. 1999. gadā Latvijā iedzīvotāji pārtikai tērēja 39,1% no saviem ienākumiem, bet 2006. gadā – jau tikai 28,1%. Tajā pašā laikā ES-15 2006. gadā šis rādītājs bija 13,8%, bet Vācijā – 11,0%. [25] Līdz ar to pietiekami droši var pieņemt, ka ienākumu palielināšanās līdz ar zemu to vispārējo līmeni nav būtisks un noturīgs, inflāciju virzošs faktors.

2.2. Piedāvājuma ietekme uz inflāciju

Gan monetārās, gan nemonetārās teorijas inflāciju saista ar diviem pamatnosacījumiem. Pirmkārt, pastāv noslēgta tautsaimniecība, otrkārt, piedāvājums nav elastīgs. Par pirmo nosacījumu komentārs dots jau iepriekš. Jautājums ir par piedāvājuma elastību. Teorētiski spriedumi neļauj pieņemt, ka piedāvājums patēriņa preču un pakalpojumu sektorā Latvijā varētu būt neelastīgs. Pirmkārt, tas balstās jau uz iepriekšminēto Latvijas ekonomikas atvērtības faktu. Piedāvājuma elastība ir saistāma ar ražošanas jaudām un importa iespējām. Neapšaubāmi, ka vietējā piedāvājuma apjoms un kvalitatīvās dimensijas ir ierobežotas. Tomēr Latvijā nepastāv reāli importa ierobežojumi. Latvijā ir atvērta ekonomika. Vietējā piedāvājuma nepietiekamais apjoms, sortiments un kvalitāte iekšzemē tiek kompensēts ar importu.

Otrkārt, to nosaka uzņēmējdarbības vispārējais mērķis un konkurences stratēģiju loģikas nosacīta uzņēmējdarbības prakse. Neatkarīgi no preču piegādātāju ķēdes dalībnieka piedāvājuma cenu–apjoma attiecības nosaka katra dalībnieka izmaksas, konkurences līmenis un stratēģija.

Vēl jo vairāk: patēriņa preču piedāvājumu Latvija nosaka nevis ražošanas, bet gan tirdzniecības iespējas. Katra atsevišķa pārdevēja konkurences (izdzīvošanas) stratēģija balstās uz pietiekami lielu tirgus daļu un apjomu, ko nosaka pastāvīgo izmaksu segšanas nepieciešamība. Līdz ar to pieprasījuma palielinājums, kas ir korelatīvā saistībā ar iedzīvotāju ienākumiem un cenām, nodrošina pārdevējam lielāku apgrozījumu, kas savukārt pazemina tā pārdošanas izmaksas uz pārdoto produktu vienību. Tas nozīmē, ka pieprasījuma palielinājuma loģiskas sekas ir piedāvājuma apjoma palielināšanās. Vēl jo vairāk, tas nozīmē tirdzniecības uzņēmuma konkurētspējas palielināšanos.

Tirdzniecības uzņēmumi, kas apkalpo lielāko iedzīvotāju daļu, savā saimnieciskajā darbībā balstās galvenokārt uz zemu izmaksu stratēģiju, kas katrā preču segmentā cenšas dārgu produktu aizvietot ar lētāku, to skaitā pasaules tirgū

piedāvātiem produktiem. Saimnieciskās darbības efektivitātes loģika lielā mērā saistās ar apjoma efektu, kas arī ir viens no tirdzniecības koncentrācijas faktoriem. Protams, būtisks ir jautājums par tirdzniecības koncentrācijas ietekmi uz konkurences līmeni šajā nozarē.

Nav pamata uzskatīt, ka konkurences līmeni nozarē mazina tirdzniecības koncentrācijas līmenis. Mazo tirdzniecības uzņēmumu skaita un īpatsvara palielināšana nav spējīga paaugstināt cenu konkurenci to darbības relatīvi zemās efektivitātes dēļ. Mazo tirdzniecības uzņēmumu iespējas piedāvāt lētāku produktu par tirgus līderu piedāvāto ir apšaubāma vai pat nereāla; svarīgas ir to sortimenta nodrošināšanas iespējas un mēroga efekts. Tirdzniecības uzņēmumu skaita samazināšanās ir loģisks ekonomiskās attīstības iznākums. Tirdzniecības uzņēmumu skaita (gan lielo, gan mazo) palielināšanās var radīt tikai izmaksu pieaugumu, jo pie noteikta kopējā apgrozījuma apjoma palielināsies pastāvīgo izmaksu īpatsvars pārdošanas izmaksu struktūrā.

Patēriņa cenas tirdzniecībā nosaka ne tikai konkurences faktori, bet arī izmaksas. Tirdzniecības uzņēmumi Latvijā (it īpaši lielie) pēc sava arhitektoniskā, konstruktīvā veidojuma un tehnoloģiskā aprīkojuma pilnībā atbilst ES labākajam līmenim. Tas nozīmē, ka arī to pastāvīgās izmaksas ir līdzīgas. Par to liecina *Eurostat* informācija par celtniecības un iekārtu izmaksām. 2005. gadā civilās celtniecības izmaksas Latvijā bija 87% no ES-27 vidējā līmeņa. Tomēr, ja par piemēru ņem Ziemeļvalstis, kur ģeogrāfisko un klimatisko, kā arī darba apmaksas nosacītu faktoru dēļ šīs izmaksas ir daudz augstākas par ES-27 vidējām, tad celtniecības izmaksas Latvijā atbilst tādu Rietumeiropas valstu līmenim kā Vācija un Itālija (attiecīgi 89% un 72% no ES-27). Arī investīciju izmaksas kopumā, kuras ietver celtniecību, iekārtas, mašīnas un pārējās preces, tajā pašā periodā Latvijā bija 87% no ES-27 vidējā līmeņa. [15, 4]

Līdz ar citiem faktoriem uzņēmumu izmaksas nosaka produktivitātes līmenis, kas ir arī viens no svarīgākajiem efektivitātes rādītājiem. Pēc LR CSP datiem, 2006. gadā tirdzniecības uzņēmumos ar darbinieku skaitu līdz 9 nodarbinātajiem pievienotā vērtība uz vienu strādājošo gadā ir tikai 5,1 tūkst. Ls, bet uzņēmumiem ar strādājošo skaitu no 10–49 līdz 8,8 tūkst. Ls, ar skaitu virs 50 – 8,8 tūkst. Ls. Diemžēl Latvijas statistika neuzrāda minēto rādītāju ES klasifikācijā pieņemtajā uzņēmumu grupā virs 250 strādājošiem, kas labāk parāda lielo uzņēmumu efektivitāti. ES kopumā uzņēmumi ar nodarbināto skaitu virs 250 darbiniekiem uzrāda visaugstāko produktivitātes līmeni nozarē. [12]

Tirgū darbojoties nedaudziem, bet līdzvērtīgi spēcīgiem piedāvātājiem, konkurences līmenis saglabājas augsts; tas var būt pat lielāks nekā daudziem maziem piedāvātājiem. Analogiju var saskatīt sakaru nozarē Latvijā, kurā darbojas neliels piedāvātāju skaits, bet cenu dinamika ir pretēja.

Tirdzniecībā pārdoto preču cenas pamatā ir ražotāju cenas. No 1995. līdz 2007. gadam patēriņa cenas Latvijā ir pieaugušas par 100,6%, bet vietējo ražotāju – par 85,0%. Savukārt cenu dinamikas salīdzinājums pret 2000. gadu liecina par apgrieztu tendenci. Šajā periodā patēriņa cenas ir augušas par 43%, bet ražotāju cenas – par 58,8%. Savukārt importa vienības indekss tajā pašā periodā – par 61,7%. [26] Līdz ar to vispārējā līmenī ir pietiekams pamats uzskatīt, ka patēriņa cenu pieauguma pamatā ir ražotāju cenu un importa cenu pieaugums jeb izmaksu inflācija. Protams, šīs tēzes apstiprināšanai nepieciešami detalizēti pētījumi par vietējā un importa produkcijas proporcijām, cenām, izmaksām un to dinamiku pa atsevišķiem posteņiem konkrētās preču grupās.

Ražotāju cenu paaugstināšanās Latvijā turpinās arī periodā, kas saistās ar vislielāko inflācijas pieaugumu. Centrālās statistikas pārvaldes dati liecina, ka gada laikā (2008. gada janvārī – salīdzinājumā ar 2007. gada janvāri) ražotāju cenas palielinājās par 10,9%. Gada laikā vislielāko ietekmi uz ražotāju cenu kopējo līmeni, palielinot to par 4,5 procentpunktiem, radīja cenu paaugstināšanās pārtikas produktu un dzērienu ražošanā. [26] Raksturīga kopsakarība ir vērojama starp patēriņa grozā lielāko īpatsvaru ieņemošo pārtikas produktu patēriņa cenām un ražotāja cenām. 2007. gadā patēriņa cenas šajā produktu grupā bija pieaugušas par 21,3%, bet ražotāju cenas – par 22,3%.

6. tabula

Cenu indeksi Latvijā
Consumer price indices in Latvia

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Cenu indeksi (1995=100)													
Patēriņa	100,0	117,6	127,6	133,5	136,6	140,3	143,8	146,5	150,8	160,2	171,0	182,2	200,6
Ražotāju rūpniecībā	100,0	113,7	118,4	120,6	115,8	116,5	118,5	119,6	123,4	134,0	144,4	159,3	185,0
Būvniecības	100,0	108,0	116,6	129,5	135,2	132,7	126,1	122,4	120,8	126,7	141,2	170,7	215,3
Eksporta vienības vērtības	100,0	106,2	107,9	107,8	103,8	102,5	105,2	108,1	116,7	132,3	145,9	160,0	181,4
Cenu indeksi (2000=100)													
Patēriņa						100,0	102,5	104,5	107,5	114,2	121,9	129,9	143,0
Ražotāju rūpniecībā						100,0	101,7	102,7	105,9	115,0	124,0	136,8	158,8
Būvniecības izmaksu						100,0	95,0	92,2	91,0	96,8	106,5	128,7	162,4
Eksporta vienības vērtības						100,0	102,6	105,4	113,8	129,1	142,3	156,1	176,9

Ne mazāk būtisku ietekmi uz pārtikas cenu pieaugumu (gan ražošanas, gan patēriņa) ir izraisījis arī lauksaimniecības produktu un pārtikas izstrādājumu imports. Centrālās statistikas pārvaldes dati liecina, ka 2007. gadā salīdzinājumā ar 2006. gadu vienības vērtība eksportētajām precēm kopumā pieauga par 13,3%, bet importētajām precēm – par 5,7%. Vienības vērtība 2007. gada 4. ceturksnī salīdzinājumā ar 2006. gada 4. ceturksni augu valsts produktiem ir pieaugusi par 11%, bet pārtikas rūpniecības ražojumiem par – 10,5%. [19]

Jāņem vērā, ka importa apjoms palielinās, tas liecina par šo preču īpatsvara palielināšanos tirdzniecībā realizēto produktu apjomā. 2007. gadā lauksaimniecības un pārtikas produktu imports faktiskajās cenās veidoja 864,6 milj. latu salīdzinājumā ar 706,6 milj. latu gadu iepriekš. To skaitā pārtikas rūpniecības ražojumu importa vērtība (arī alkoholiskie un bezalkoholiskie dzērieni un tabaka) bija 476,6 milj. latu (2006. gadā – 379,2 milj. latu). Lauksaimniecības un pārtikas preču imports 2007. gadā vērtības izteiksmē faktiskajās cenās salīdzinājumā ar 2006. gadu palielinājās par 22,4% (īpatsvars kopējā preču importa apjomā – 11,2%), to skaitā pārtikas rūpniecības ražojumu, alkoholisko un bezalkoholisko dzērienu un tabakas imports – par 25,7%.

7. tabula

**Importa vienības vērtības indeksi 2007. gadā un vērtības pārmaiņas
2007. gada 4. ceturksnī nozīmīgākajās preču grupās (procentos)
Import unit value indices and changes in the value in the 4th quarter of 2007
by principal commodity groups (percentage)**

	Svari 2005	Vienības vērtības indekss 2007. g. (2005=100)	Vienības vērtības pārmaiņas 2007. gada 4. ceturksnī, salīdzinot ar	
			2007. gada 3. ceturksni	2006. gada 4. ceturksni
Viss imports	100,0	115,6	1,8	6,0
Augu produkti	2,7	125,8	0,7	11,0
Pārtikas rūpniecības ražojumi (ieskaitot dzērienus un tabaku)	6,0	112,9	5,6	10,5
Minerālprodukti	15,4	129,2	2,8	19,3
Ķīmiskās rūpniecības un saskarnozaru ražojumi	8,3	116,3	0,4	9,5
Plastmasas un izstrādājumi no tām	5,1	107,9	0,6	-0,9
Koksne un tās izstrādājumi	2,9	128,5	11,5	24,7
Papīrmasa; papīrs un kartons	2,9	114,8	-1,5	4,7
Tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi	5,1	107,6	1,4	-2,4
Akmens, ģipša, cementa, stikla un keramikas izstrādājumi	2,6	120,3	2,0	9,5
Metāli un to izstrādājumi	9,2	116,5	-1,3	2,3
Mašīnas un mehānismi; elektroiekārtas	20,0	107,8	0,8	-3,9
Satiksmes līdzekļi un to aprīkojums	10,8	113,2	2,5	4,9
Dažādi izstrādājumi	3,0	111,8	4,6	2,5

Pēc LR CSP analīzes „Lielākā daļa – 87,9% lauksaimniecības un pārtikas preču, vērtības izteiksmē faktiskajās cenās, tika importēta no ES valstīm”. [20] Vienlaikus jāņem vērā, ka vairumā gadījumu no ES vecajām dalībvalstīm ievesto produktu cenas atbilst ES vidējām cenām. Līdz ar to ir pietiekams pamats pieņemt, ka, lai gan importa cenām ir zemāks pieaugums kā vietējām ražotāju cenām, tas var atstāt iespaidu uz vidējo cenu konkrētā preču grupā.

Latvijas ekonomikas integrācija starptautiskajos ekonomiskajos procesos, it īpaši Eiropas Savienībā, neizbēgami saistās ar konverģences procesiem; to viena sastāvdaļa ir cenu līmeņa tuvināšanās. Lai gan atsevišķu preču un pakalpojumu cenu līmenis tuvinās vai ir līdzīgs, Eurostat publicētie dati un analīze norāda uz vēl joprojām pastāvošām diezgan būtiskām atšķirībām cenu līmenī. Analīzes autori norāda, ka ir cieša sakarība starp cenu līmeni un IKP apjomu uz vienu iedzīvotāju: valstīs ar augstāku dzīves līmeni arī cenu līmenis ir augstāks. [13, 1]

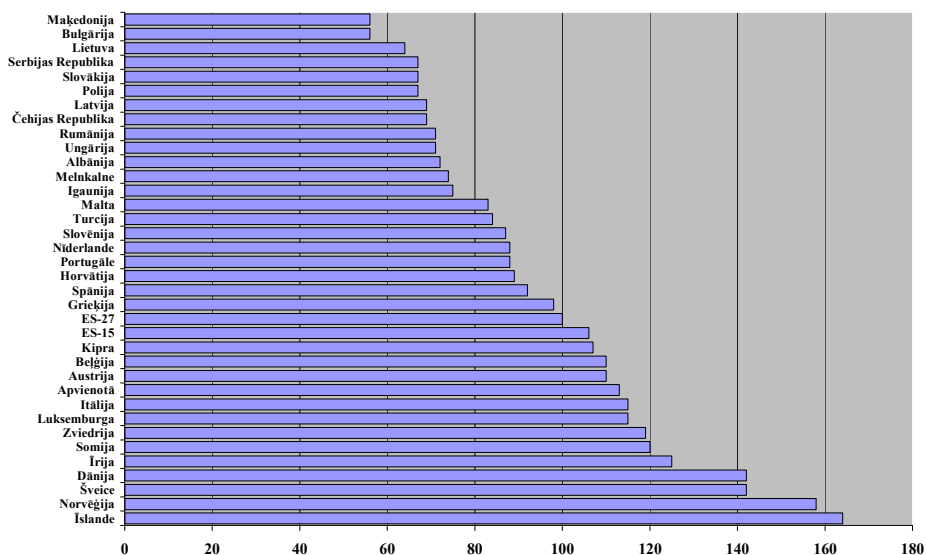
Pēc Eurostat informācijas, novērtējumā izmantojot pirktpējas paritātes standartu, pārtikas produktu patēriņa cenas Latvijā 2006. gadā bija tikai 69% no

ES-27 vidējā līmeņa. [4, 2] Savukārt visu pakalpojumu vidējais cenu līmenis Latvijā 2005. gadā bija 48% no ES-25 valstu vidējā līmeņa.

8. tabula

Svarīgāko pārtikas produktu imports 2007. gadā
Principal food products import in 2007

	Daudzums		Tūkstošos latu	
	pavisam	% (+,-) pret 2006. g.	pavisam	īpatsvars,%
Lauksaimniecības un pārtikas preces – pavisam	X	X	864628	100
Svaiga, atdzesēta vai saldēta cūkgaļa, t	27162	-2,3	29039	3,4
Atdzesēta vai saldēta mājputnu gaļa, t	28578	-10,2	21480	2,5
Svaigas un saldētas zivis, t	33305	+11,3	36076	4,2
Piens, krējums un citi piena produkti, t	61324	-18,0	38285	4,4
Cukurs, t	28321	+68,8	13368	1,5
Šokolāde un citi produkti ar kakao piedevu, t	9853	-18,0	22149	2,6
Bezalkoholiskie dzērieni ar cukura piedevu, tūkst. l	71253	+16,4	21063	2,4
Dabiskie vīnogu vīni, tūkst. l	22071	-17,9	32852	3,8
Alus, tūkst. L	30344	+36,2	8600	1,0
Cigaretetes, milj. gab.	7448	+29,9	53823	6,2

3. att. Cenu līmenis pārtikai un nealkoholiskajiem dzērieniem 2006. g., ES_27=100%
Level of average retail prices of food and non-alcoholic beverages in 2006, EU-27 = 100%

Enerģijas cenas bija 49%, transporta – 43%, sakaru un komunikāciju – 102%, atpūtas un kultūras pakalpojumiem – 47%, bet viesnīcu un restorānu pakalpojumiem – 61%. Daļēji straujo cenu pieaugumu 2007. gadā var izskaidrot ar šo cenu izlīdzināšanās procesiem.

3. Inflācija un ekonomikas politika

Inflācijas kontrole ir jebkuras valsts ekonomiskās politikas sastāvdaļa. Tajā pašā laikā ir divi fundamentāli jautājumi, kas nosaka jebkuras ekonomiskās sistēmas politiku. Pirmkārt, tas attiecas uz ekonomikai pieļaujamu inflācijas līmeni, bet, otrkārt, – vai ir reāla iespēja sabalansēt inflācijas līmeni ar ekonomikas politikas instrumentiem? Prognozējama un mērena inflācija apmierina sabiedrību (politiķus, investorus, patērētājus, firmu vadītājus), un nav pamata ekonomikas problēmu pastāvēšanai. Eiropas Centrālās Bankas padome ir definējusi cenu stabilitāti eiro zonā kā „harmonizētā patēriņa cenu pieaugumu vidējā termiņā 2% robežās”. [7] Nevēlama inflācijas attīstība ir ekonomikas periodisku šoku rezultāts (augsts vai zems pieprasījums, nepietiekams investīciju apjoms, pēkšņa ražošanas jaudu nepietiekamība, straujas energoresursu cenu izmaiņas, neraža, valūtas kursu izmaiņas, produktivitātes izmaiņas utt.). Pašreizējā situācija pasaules primāro energoresursu tirgū ir viena no šādiem šokiem. Līdz ar to pat eiro zonas valstīs, kur inflācijas līmenis ilgstoši atradās 2% robežās, 2007. gadu beidza ar 3,1% PCI lielumu. Pasaules lielākajā ekonomikas valstī – ASV – 2008. gada janvārī gada vidējās inflācijas līmenis pat sasniedza 4,3%. Tomēr industriāli attīstīto valstu valdības inflācijas līmeni novērtē no ekonomikas ilgtspējīgas attīstības viedokļa, un ārpus centrālo banku monetārās politikas speciālus pasākumus neveic.

Augstie inflācijas tempi Latvijā bija par cēloni valdības pasākumu izstrādāšanai inflācijas ierobežošanai. Atzīstot, ka Latvijas Bankai nav pietiekamu instrumentu monetārās situācijas ietekmēšanai, inflācijas ierobežošanas pasākumi tika īstenoti valdības programmas ietvaros. Tomēr jākonstatē, ka, pirmkārt, valdības piedāvātie pasākumi nav balstīti uz pietiekamu inflācijas cēloņu analīzi un, otrkārt, būtiski nespēj ietekmēt inflācijas dinamiku.

Augšminētā inflācijas cēloņu vispārējā analīze liecina, ka Latvijas ekonomikas konverģences procesā, tās pielāgošanās apstākļos pasaules ekonomiskajiem procesiem inflācija ir neizbēgama, un galvenā uzmanība veltāma inflācijas negatīvo ietekmju mīkstināšanai, no vienas puses, un, no otras puses, Latvijas tautsaimniecības ilgtermiņa konkurētspējas nodrošināšanai.

Kaut arī valdības pieņemtais inflācijas ierobežošana plānā teikts, ka „... nav iespējama tūlītēja pretinflācijas pasākumu atdeve, bet to varēs skaidri just jau nākošajos gados, vidējā termiņā inflācijai atgriežoties tautsaimniecības attīstībai ilgtspējīgā līmenī” [24], plāna pasākumi vairāk ir vērsti uz ekonomikas disproporciju likvidēšanu un ilgtermiņa stabilitātes nodrošināšanu. Tam paredzēti plānā ietvertie pasākumi, kas saistīti ar budžeta un nodokļu politiku, kreditēšanu un citām jomām, kas var uzlabot situāciju nekustamo īpašumu tirgū, darba tirgu un produktivitāti, kā arī konkurences politiku. Īstermiņa un vidēja termiņa politiku īstenošana saistīta ar fiskālo, nodokļu, kreditēšanas pieauguma ierobežošanu.

Patēriņa cenu pieauguma ierobežošana Latvijā galvenokārt saistīta ar iedzīvotāju ienākumu līmeņa ierobežošanu, kas ietver darba samaksas pieauguma un kreditēšanas ierobežošanu. Kreditēšanas ierobežojumu ietekme uz inflāciju Latvijā

jau iepriekš tika novērtēta kā neefektīva. Tas pats attiecas uz nodokļu un fiskālo politiku, kuras pasākumiem ir mazs sakars ar inflāciju virzošajiem pieprasījuma un piedāvājuma faktoriem.

Valdības plāna fiskālās politikas sadaļā ir paredzēts „Ierobežot strauju darba algu pieaugumu sabiedriskajā sektorā, stingri ievērojot valdības apstiprinātos, ar sociālajiem partneriem saskaņotos darba algu palielinājuma grafikus” [24]. Darba algas pieauguma kontrole ir nozīmīga arī no inflācijas kontroles viedokļa. Vienlaikus darba algas līmenim un tā dinamikai ir būtiska nozīme no ekonomikas ilgtspējīgas attīstības viedokļa. No ekonomikas konkurētspējas nodrošināšanas viedokļa, darba algas pieaugumam jābūt saistītam ar darba ražīguma pieaugumu, kas paredzēts arī valdības plāna „darba tirgus un produktivitāte” sadaļā. Tomēr, kā tas norādīts iepriekš, konkrētajos Latvijas apstākļos algu pieaugumu nevar uzskatīt par nozīmīgāko inflācijas cēloni. Neapzināti vai ar nodomu tas ir spiediens uz darba ņēmējiem un, lai arī cik paradoksāli tas neskanētu, nav pamats produktivitātes līmeņa paaugstināšanai.

9. tabula

Darba ražīguma līmenis uz vienu nodarbināto (ES-27 = 100)
Productivity per employed person (EU-27 = 100)

	2004	2005	2006	2007	2008
ES-27	100,0	100,0	100,0	100,0 (f)	100,0 (f)
ES-25	104,2	104,0	103,8	103,9 (f)	103,8 (f)
ES-15	111,0	110,7	110,4	110,4 (f)	110,1 (f)
Eiro zona	110,7	110,9	110,5	110,0 (f)	109,5 (f)
Vācija	108,3	107,5	107,0	106,1 (f)	105,4 (f)
Igaunija	56,8	61,7	64,2	67,2 (f)	70,0 (f)
Francija	120,7	123,2	123,4	125,1 (f)	124,0 (f)
Itālija	112,1	111,0	109,1	109,5 (f)	108,1 (f)
Latvija	45,9	49,2	51,3	56,7 (f)	59,0 (f)
Lietuva	53,3	54,7	57,1	61,6 (f)	64,7 (f)
Zviedrija	113,5	113,0	113,8	112,7 (f)	112,8 (f)
Apvienotā Karaliste	112,2	109,7	109,5	112,2 (f)	111,9 (f)
Savienotās Valstis	140,7	143,4	142,9 (f)	138,4 (f)	137,9 (f)

* IKP pēc pirktpējas paritātes standarta.

No ekonomikas konkurētspējas viedokļa, darba ražīgums Latvijā ir kritiski zems. Nepietiekamais produktivitātes līmenis Latvijā liek meklēt tā cēloņus un saprast esošās un iespējamās dinamikas sekas. Darba resursu izmantošanas efektivitāti nosaka ražošanas un darba organizācija konkrētos uzņēmumos. [3, 41] Uzņēmuma līmenī tiek izmantots fiziskais kapitāls, kura potenciālos parametrus nosaka augstāka tautsaimniecības līmeņa vide un uzņēmējdarbības līmeņa specializētie uzņēmumi. Produktivitātes faktoru kombinācija ir uzņēmējdarbības vadības lēmuma priekšmets. Produktivitātes līmeni, kaut arī tā faktoru līmeņa determinētu, nosaka uzņēmuma vadība. Savukārt uzņēmumu vadības lēmumus nosaka apkārtējās vides realitāte, no kurām objektīvās realitātes līmenī svarīgākās ir konkurētspējas faktori, bet subjektīvās realitātes līmenī – uzņēmēja zināšanas un

motivācija. Produktivitātes faktoru līmenī uzņēmēja lēmumus nosaka arī „ieguvumu–izmaksu” attiecība. Zema darba samaksas līmeņa iespaidā uzņēmēji nav ieinteresēti kapitāla faktora intensifikācijā jeb, citiem vārdiem sakot, – zemo darba ražīgumu uzņēmēji kompensē ar zemu darba samaksas līmeni, kas ir pretrunā ar ilgspējīgas attīstības koncepciju. Pretēji vispārpieņemtajai koncepcijai darba algas pieaugums var būt viens no svarīgākajiem faktoriem produktivitātes stimulēšanai un darba samaksas un darba ražīguma efektīvu proporciju nodrošināšanā. Kaut arī darba samaksas līmeni privātajā ekonomikas sektorā galvenokārt nosaka uzņēmēji, valstij ir iespējams šos procesus ietekmēt. Pretēji pašreizējai nostājai un valdības inflācijas ierobežošanas plānā paredzētajam ir lietderīgi paaugstināt darba samaksu valsts pārvaldes personālam, radot nepieciešamos signālus uzņēmējiem un vienlaikus paaugstinot valsts pārvaldes funkciju izpildes kvalitāti.

Secinājumi

Inflācijas cēloņu vispārējā analīze liecina, ka Latvijas ekonomikas konverģences procesā, tās pielāgošanās apstākļos pasaules ekonomiskajiem procesiem inflācija ir neizbēgama. Galvenā uzmanība veltāma inflācijas negatīvo ietekmju mīkstināšanai un Latvijas tautsaimniecības ilgtermiņa konkurētspējas nodrošināšanai.

Nevar iebilst pret monetārās teorijas atziņu, ka ilgtermiņā inflācija ir monetārs fenomens. Vienlaikus jāņem vērā teorijas ierobežojumi, proti, ka to secinājumi ir izdarīti, balstoties uz pieņēmumiem, ka tautsaimniecība noslēgta. Ņemot vērā, ka Latvijas tautsaimniecība ir atvērta, valsts monetārā politika būtiski ietekmēt inflācijas dinamiku nespēj.

Analoga situācija ir arī ekonomikas reālajā sektorā, kurš, konkurences stratēģiju loģikas nosacīts, uz pieprasījuma palielināšanos reaģē ar adekvātu piedāvājumu. Tirdzniecībā konkurences stratēģijas balstās uz pietiekami lielu tirgus daļu un apjomu, ko nosaka pastāvīgo izmaksu segšanas nepieciešamība. Līdz ar to pieprasījuma palielināšanās, kas ir korelatīvā saistībā ar ienākumiem un cenām, nodrošina pārdevējam lielāku apgrozījumu, kas savukārt pazemina tā pārdošanas izmaksas uz pārdoto produktu vienību. Tas nozīmē, ka pieprasījuma palielinājuma loģiskas sekas ir piedāvājuma apjoma palielināšanās.

Nav pamats uzskatīt, ka konkurences līmeni nozarē mazina tirdzniecības koncentrācijas līmenis. Saimnieciskās darbības efektivitātes loģika lielā pakāpē saistās ar apjoma efektu. Tirdzniecības uzņēmumu skaita samazināšanās ir loģisks ekonomiskās attīstības rezultāts. Mazo tirdzniecības uzņēmumu skaita un īpatsvara palielināšana nav spējīga paaugstināt cenu konkurenci, līdz ar to darbības relatīvi zemo efektivitāti. Tirgū darbojoties nedaudz, bet līdzvērtīgi spēcīgiem piedāvātājiem, konkurences līmenis saglabājas augsts, tas var būt pat spēcīgāks nekā tad, ja ir daudzi mazie piedāvātāji.

Tirdzniecībā pārdoto preču cenu pamatā ir iepirkuma cenas. Raksturīga kopsakarība ir vērojama starp patēriņa grozā lielāko īpatsvaru ieņemošo pārtikas produktu patēriņa cenām un ražotāja cenām. Ne mazāk būtiska ietekme uz pārtikas cenu pieaugumu ir bijusi arī lauksaimniecības produktu un pārtikas izstrādājumu importam.

Tēzei par kredītēšanas negatīvo ietekmi uz patēriņa cenu pieaugumu nav loģiska pamata un empīrisku pierādījumu. Kredīta izmantošana nekustamā īpašuma iegādei

samazina pārējo patēriņa izdevumu apjomu, tādējādi samazinot pieprasījumu citu produktu grupās. Pie tam PCI tiešā veidā neuztver būvniecības izmaksu pieaugumu, bet gan mājokļu lietošanas ikmēneša maksājumu formā.

Pretēji pašreizējai nostājai un valdības inflācijas ierobežošanas plānā paredzētajam ir lietderīgi paaugstināt darba samaksu valsts pārvaldes personālam, radot nepieciešamos signālus uzņēmējiem un vienlaikus paaugstinot valsts pārvaldes funkciju izpildes kvalitāti. Darba algas pieaugums var būt viens no svarīgākajiem faktoriem produktivitātes stimulēšanai un darba samaksas un darba ražīguma efektīvu proporciju nodrošināšanā. Zema darba samaksas līmeņa dēļ uzņēmēji nav ieinteresēti kapitāla faktora intensifikācijā.

LITERATŪRA

1. A Delicate Condition. *The Economist*. Jan 17th 2008.
2. Banku darbība Latvijā 2007. gada 4. ceturksnī. FKTK, statistika.
3. Bertschek, I. and Kaiser, U. Productivity Effects of Organizational Change. *Micro Econometric Evidence. Discussion Paper*, № 01–32. Centre for European Economic Research, p. 37.
4. Borchert, E., Reinecke, S. Eating, Drinking, Smoking – Comparative Price Levels in 37 European Countries for 2006. *Economy and Finance*, 90/2007. *Eurostat*.
5. Britāns, M., Šļakota, D., Tillers, I. *Cenu dinamika Latvijā: pieredze un perspektīvas*. Rīga: Latvijas Banka, 2001, 6. lpp.
6. Consumer Price Index: January 2008. United States Department of Labor.
7. Definition of Price Stability. Monetary Policy, Strategy. ECB.
8. Euro Area Annual Inflation Stable at 3.1%. Euro-Indicators, News Release. *Eurostat*, 8/2008 – 16 January 2008.
9. Friedman, M. *The Counter-Revolution in Monetary Theory*. 1970.
10. Koke, J. Corporate Governance, Market Discipline, and Productivity Growth. Centre for European Economic Research. *Discussion Paper*, № 01–55, October 2001, Mannheim, Germany, p. 41.
11. Iekšzemes kopprodukts 2007. gadā pieaudzis par 10,2%. LR CSP preses izlaidums 10.03.2008.
12. Labour Productivity by Sector and Enterprise Size-Class in the EU-27. *Eurostat*, 2004.
13. Leetmaa, P. Comparative Price Levels for Selected Consumer Services in Europe for 2005. Statistics in Focus. *Economy and Finance*. 12/2006. *Eurostat*.
14. Mājsaimniecību patēriņa izdevumi 2006. gadā. LR CSP preses izlaidums. 16.07.2007.
15. Muriel, C. D. Comparative Price Levels for Investment Goods in 33 European Countries for 2005. Statistics in Focus. *Economy and Finance*, 109/2007. *Eurostat*.
16. Muriel, C. D. Comparative Price Levels for Construction in 33 European Countries for 2005. Statistics in Focus. *Economy and Finance*. 108/2007.
17. Patēriņa cenas 2008. gada februārī pieaugušas par 1,3%. LR CSP preses izlaidums, 10.03.2008.
18. Par darba samaksas izmaiņām 2007. gadā un 2007. gada IV ceturksnī. LR CSP preses izlaidums, 29.02.2008.
19. Par ārējās tirdzniecības vienības vērtību pārmaiņām 2007. gadā. LR CSP preses izlaidums.
20. Par Latvijas ārējo tirdzniecību ar pārtikas produktiem un degvielu 2007. gadā. LR CSP preses izlaidums.
21. Par ražotāju cenu pārmaiņām 2008. g. janvārī, LR CSP preses izlaidums, 21.02.2008.
22. Regnard, P. Minimum Wages 2007. Statistics in Focus. *Population and Social Conditions*, 71/2007. *Eurostat*.
23. Svennebye, L. GDP per Capita, Consumption per Capita and Comparative Price Levels in Europe. Statistics in Focus, 3/2008. *Eurostat*.

24. Ziņojums par patēriņa cenu inflācijas attīstību un samazināšanas priekšlikumiem. LR Finanšu ministrija. 06.03.2007.
25. *Eurostat* datubāze.
26. LR CSP datubāze.

Summary

This paper is an attempt at explaining the dynamics of the specifics of inflation in Latvia from the real economics point of view. The analysis shows that inflation in Latvia is the result of the raise of costs in the processes of convergence of the country in the global economy. In the open economy, the increase in demand has to be covered by adequate reaction of supply. There is no reason to believe that the level of competition is diminished by the growth of the level of concentration of retail. The rise of income and purchasing power of the inhabitants in the existing basic level of welfare is not the reason for a relevant demand pull inflation. The thesis of the negative role of the increase of lending is not sustained by logical and empirical evidence. The increase of the compensation (labour costs) of employees could be one of the essential important tools not only for ensuring the raise of labour productivity and for securing adequate relations between wages and productivity but also for sustainable development of economy.

Keywords: inflation, income, labour productivity, labour costs.

Anketēšanas nozīme funkcionālo auditu veikšanā

The Importance of Surveying Functional Audits

Inesa Vorončuka

Latvijas Universitāte
Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050
E-pasts: *inesa.voroncuka@lu.lv*

Iveta Magone

Latvijas Universitāte
Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050
E-pasts: *imag@lanet.lv*

Pēdējo gadu laikā ir palielinājusies Latvijas Republikas valdības interese par valsts iestāžu optimizācijas iespējām. Pirms uzsākt kādus pasākumus, jāveic esošās situācijas izvērtēšana. Viens no veidiem, kā to izdarīt, ir veikt iestādes funkcionālos auditus, ko var uzticēt izdarīt iestāžu iekšējiem auditoriem. Lai sniegtu iestādes vadītājam pārlicību par sistēmas novērtējumu, iekšējam auditoram savā darbā nākas izmantot dažādas audita metodes un paņēmienus.

Pētījuma mērķis ir parādīt, ka iekšējo auditoru darbā nepelnīti aizmirsta viena no audita veikšanas metodēm – anketēšana, kas labi noder kā izzīņas avots daudzu svarīgu jautājumu noskaidrošanā. Tomēr ne vienmēr var balstīties tikai uz anketēšanas rezultātiem, jo anketēšanas laikā atklājās, ka citi audita pierādījumi – skaitliskā informācija, intervijas, speciālā zinātniskā literatūra, matemātiski statistiskie aprēķini, ārzemju pieredze liecināja par pretējo. Tāpēc anketēšanas rezultāti ir jāinterpretē kopā ar citiem audita laikā atklātiem faktiem. Viens no svarīgākajiem anketēšanas rezultātiem ir jautājuma noskaidrošana par informācijas plūsmu iestādē, kas ir cieši saistīts ar iestādes funkciju optimizācijas iespējām. Lai gan anketēšanai ir liela nozīme, pastāv risks, ka speciāli nesagatavotam iekšējam auditoram šāds pasākums nav iespējams.

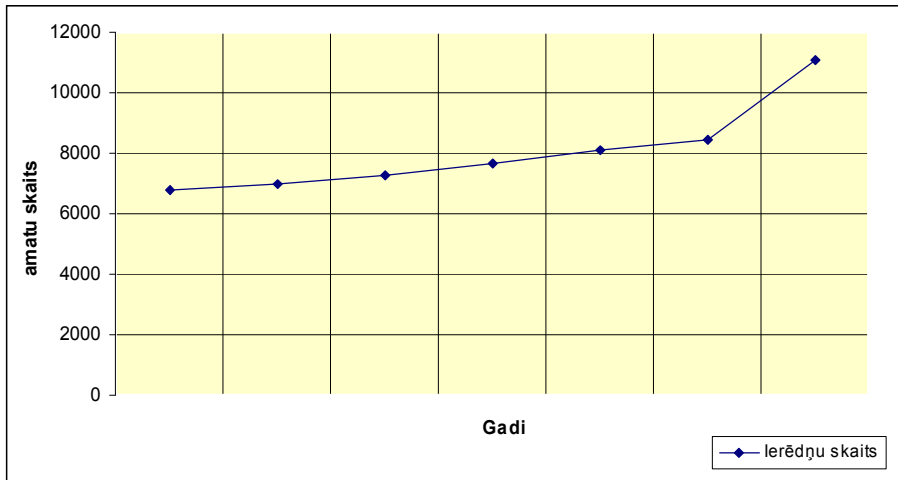
Atslēgvārdi: publiskā sektora iestādes, rezultatīvais menedžments, iekšējie auditori, funkcionālais audits, anketēšana.

Ievads

Intelektuālā darba veicēji valstī var veidot vidēji 25–40% no kopējā darbaspēka [11, 4]. Pie tiem ir pieskaitāmi arī lielākā daļa publiskajā sektorā strādājošie. Pēc Centrālās statistikas pārvaldes datiem, 2005. gada beigās no 1036 tūkst. (vecumā 15–74 gadi) valstī nodarbināto – privātajā sektorā bija 681,7 tūkstoši, bet sabiedriskajā sektorā – 354,3 tūkstoši cilvēku¹, attiecīgi procentuālā attiecība 65,8% privātajā sektorā un 34,2% sabiedriskajā sektorā. Lielāko valsts pārvaldes nozaru sadalījums pēc strādājošo skaita: nodarbinātība, izglītība – 8,7%, aizsardzība un obligātā sociālā apdrošināšana – 7,9%, bet veselības un sociālās aprūpes jomā – 5,5% strādājošo [23].

Jāņem vērā, ka vēsturiski publiskā sektora skaitam ir tendence palielināties, piemēram, ja salīdzina aizsardzības nozari un obligāto sociālo apdrošināšanu 1996. gadā ar 2006. gadu, var konstatēt, ka darbinieku skaits attiecīgi bija 60 tūkst. darbinieku pret 88,6 tūkst. darbinieku jeb procentuāli 1996. gadā – 6,3%, bet 2006. gadā – 8,1% no kopējā darbaspēka skaita Latvijā [23].

Līdzīga situācija ir arī valsts pārvaldē – strādājošo skaits tikai palielinās [31] (sk. 1. att.).

1. att. Ierēdņu amatu skaits valsts pārvaldē no 2001. gada līdz 2007. gadam (ieskaitot)
Number of positions of civil servants in state administration from 2001 to 2007 (including)

Jānorāda, ka 2008. gadā valsts pārvaldē ierēdņu amatu skaits ir 16 122 darbinieku, t. i., salīdzinājumā ar 2007. gadu – par 72 darbiniekiem vairāk [31].

Tāpēc valsts pārvaldes iestāžu darba optimizācija un darbinieku skaita samazināšana ir viena no Latvijas Republikas valdības pašreizējām prioritātēm. Deklarācijā par Ivara Godmaņa vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību ir noteikts – optimizēt valsts pārvaldes iestāžu struktūru, izvērtējot valsts pārvaldes funkciju veikšanas institucionālo ietvaru, novēršot funkciju dublēšanos un apvienojot iestādes ar līdzīgām funkcijām vai nelielu strādājošo skaitu, tādējādi samazinot administrācijas izdevumus [1; 8]. Papildus tam valdība ir apzinājusi situāciju par iestāžu vakantajiem amatiem, lai perspektīvā samazinātu brīvās amata vietas [6].

Tajā pašā laikā valsts pārvaldes ierēdņu izstrādātajā un valdības apstiprinātajā *Darbības programmā „Cilvēkresursi un nodarbinātība”* atzīts, ka prognozēto tautsaimniecības attīstības tempu būs iespējams sasniegt galvenokārt uz nodarbināto skaita palielināšanas rēķina tādās nozarēs kā elektroenerģija, gāzes un ūdens apgāde, operācijas ar nekustamo īpašumu, noma, datorpakalpojumi, zinātne un citi komercpakalpojumi, valsts pārvalde un aizsardzība, izglītība, veselība un sociālā aprūpe, kā arī sabiedriskie, sociālie un individuālie pakalpojumi [2].

Jāņem vērā, ka vēl joprojām, t. i., 2008. gadā, darba produktivitāte Latvijā ir viszemākā Eiropas Savienībā, starp pārējām Eiropas valstīm tā zemāka ir tikai

Rumānijai un Bulgārijai, kas nepārsniedz 60 vienību robežu no IKP. Vidēji Eiropas Savienībā – 100 [17]. Tāpēc ierosinājums attīstīt tautsaimniecību uz nodarbināto skaita palielināšanu, t. sk., valsts pārvaldē, būtu diskutējams jautājums.

Arī A. Kalvīša vadītā iepriekšējā valdība bija pievērsusies jautājumam par pārvaldes optimizāciju, un 2007. gadā ar Ministru kabineta 2007. gada 20. marta sēdes protokollēmumu Nr. 19 49§ noteica veikt institucionālos auditus un izvērtēt veicamo funkciju efektivitāti un rezultativitāti, lai samazinātu valsts budžeta izdevumus [7]. Pārsvārā šo auditu veikšana bija noteikta iestāžu iekšējo auditu struktūrvienību auditoriem.

Problēma

Tomēr, lai gan valdība centās risināt problēmu par iestāžu optimizāciju, parādījās jauna problēma – kā pareizi un, galvenais, efektīvi veikt šāda veida auditus? Iekšējam auditoram, veicot novērtējuma auditus, bez ētiskiem un psiholoģiskiem riskiem – jāaudītē savi kolēģi – pastāv arī profesionālie riski [24; 25, 4].

Finanšu ministrija kā vadošā iestāde iekšējā audita jomā sniedza metodiskos ieteikumus, norādot, ka institucionālo auditu ietvaros būtu būtiski veikt arī valsts institūcijas darbības novērtējumu, aplūkojot trīs darbības novērtējumu aspektus – ekonomiju, efektivitāti un produktivitāti [18].

Kā galvenie analīzes objekti iepriekšminētajos metodiskajos norādījumos tiek definēti iestādes struktūra, strādājošie un iestādes procesi. Tomēr Finanšu ministrija, detalizēti skaidrojot jautājumu par esošo cilvēkresursu un to pamatojuma analīzi, kā arī nepieciešamo cilvēkresursu noteikšanas principu identificēto valsts institūcijas funkciju realizēšanai, nesniedza atbildes uz profesionāli risināmiem jautājumiem. Finanšu ministrija norādīja: jāņem vērā, ka šīs jomas valsts institūcijā varētu nebūt dokumentētas, līdz ar to izvērtējums balstīsies uz intervijās ar atbildīgajiem darbiniekiem iegūto informāciju, kas varētu būt subjektīva [18].

Iekšējā audita struktūrvienību auditoriem bija divas izvēles iespējas: vai šo jomu nepētīt vispār, vai meklēt papildu metodes, kas tomēr nav subjektīvas, bet ir izmantojamas darbā.

2003. gada 10. jūnija Ministru kabineta Nr. 306 noteikumu „Kārtība, kādā iestādē tiek veikts iekšējais audits” 7.2. punkts nosaka, ka auditors nepieļauj kompromisu sakarā ar veicamā audita kvalitāti, un savukārt 7.3. punkts nosaka, ka, izvērtējot auditā gūto informāciju, pamatojas uz faktiem un neietekmējas no citu izteiktā viedokļa [3]. No otras puses, Iekšējā audita likuma 10. pants nosaka, ka iekšējā audita struktūrvienība sniedz vērtējumu par resursu izmantošanas efektivitāti un lietderīgumu [2]. No tā izriet, ka iekšējam auditoram ir jāsniedz vadībai novērtējums, lai kādi ir apstākļi, jo normatīvie akti nosaka: nepieciešamības gadījumā, ja trūkst iekšējā audita struktūrvienībā strādājošo auditoru kompetences, struktūrvienības vadītājs organizē kompetentas konsultācijas vai palīdzības saņemšanu no ekspertiem vai konsultantiem. Tas nozīmē, ka netiek pieļauta situācija – auditu neveikt [13]. Tajā pašā laikā iekšējais auditors nevar aprobežoties tikai ar dokumentu analīzi, kas nesniedz lielu pievienoto vērtību [16]. Līdz ar to jāmeklē risinājums, kā veikt institucionālo auditu, lai tā rezultāti nebūtu subjektīvi un audita rezultātam būtu pievienotā vērtība.

Metodika

Bez teorētiskās analīzes autores izmantoja divus praktiskos pētījumus par iestāžu funkcionālo auditu veikšanu. Saskaņā ar prasībām autorēm nav tiesības atsaukties uz konkrētiem auditiem, kuros veikti minētie pētījumi, tāpēc, aprakstot tos, tiek izdarītas atsauces uz auditu numuriem pēc kārtas [13].

Lai gan intervijas ir galvenais informācijas ieguves veids novērtējuma auditos, tomēr, kā jau arī tika noteikts Finanšu ministrijas metodiskajos norādījumos, viens pats tas var būt tikai subjektīva rakstura pierādījums. Tāpēc bez intervēšanas un anketēšanas auditu laikā tika veikta dokumentu analīze, paveiktā darba un darba laika slodzes analīze, analīzei izmantota ārzemju labākā prakse, veikti matemātiskie aprēķini par ietekmes rādītājiem, iegūtie rezultāti salīdzināti, kā arī papildus pēti zinātniskie materiāli par publiskās pārvaldes iestādēm, uz kurām šajā rakstā nav sniegtas atsauces.

Ministru kabinetā apstiprinātās 8. instrukcijas 74.18. punktā noteikts, ka viens no pārbaudes veidiem ir anketēšana, kuru lietojot, iekšējais auditors nosaka kontroles mehānismu esību, to piemērošanu un efektivitāti (72.2. punkts), un to var veikt, veidojot izlasi un pārbaudot daļu no saimniecisko darījumu vai notikumu kopas, un pārbaudes rezultātus attiecinot uz visu kopu (75. punkts). Savukārt 77. punkts paskaidro, ka, veicot pārbaudes, var izmantot iekšējās kontroles jautājumu anketas vai pārbaudes lapas [4]. Tikpat līdzīgi auditoriem ir ieteikts rīkoties arī Iekšējo auditoru profesionālās prakses standartu Prakses padomdevēja 2120A1–2 punktā [20]. Arī praktiskie pētījumi pierāda, ka anketēšanas lietošana ir svarīga ne tikai novērtējuma auditos, bet pat finanšu auditos [12].

Anketēšanā iekļautās sākotnējās struktūrvienības tika atlasītas pēc profesionālā sprieduma, novērtējot riskus, savukārt struktūrvienībās anketas tika izdalītas visiem darbiniekiem, kas atradās savā darba vietā. Anketēšana bija anonīma.

1. pētījums (Pirmā iestāde). Tiešās pārvaldes iestāde, kurā pavisam aizpildītas un iesniegtas 559 anketas, no tiem intelektuālie apkalpotāji – 77 anketas.

2. pētījums (Otrā iestāde). Tiešās pārvaldes iestāde, kurā pavisam aizpildītas un iesniegtas 236 anketas, intelektuālo apkalpotāju īpatsvars neliels, tāpēc atsevišķi izdalīts netiek. Par intelektuālajiem apkalpotājiem tika uzskatīti darbinieki, kas ir ar specifiskām, bet no organizācijas viedokļa ne unikālām zināšanām, prasmēm, iemaņām. Tie varētu būt grāmatveži, informācijas tehnoloģiju speciālisti utt. [21, 95].

Kopējais anketas jautājumu skaits 19, kas veido divas atsevišķas daļas. Autores anketas veidoja no diviem lieliem blokiem, viens no tiem tika veidots pēc Hārvardas biznesa risku kalkulatora (turpmāk – HBRK) modeļa elementiem iestādes iekšējo risku apzināšanai [28]. Otrs – pēc audita laikā identificētajiem riskiem.

Detalizēts informācijas atšifrējums par iestādēm ir konfidenciāls un nav izpauzams trešajām personām.

Anketas izstrāde

HBRK modelis paredz trīs jautājumu blokus, kas saistīti ar iestādes iekšējiem riskiem, t. i., pirmkārt, informācijas vadību, otrkārt, ar izaugsmi vai gatavību pārmaiņām un, treškārt, iekšējo iestādes kultūru. Lai gan šāds vērtējums nav pilnīgi

precīzs, tomēr tam ir divas priekšrocības, pirmkārt, tas sniedz plašāku informāciju vadībai, nekā to var saņemt, tieši komunicējot no padoto puses, jo bieži vien pastāv risks, ka var būt pārrāvumi informācijas plūsmā no apakšas uz augšu. Līdz ar to netiek pievērsta uzmanība jautājumiem, kuri iestādei ir aktuāli, otrkārt, to var atkārtot pēc kāda perioda un veikt salīdzināšanu un analīzi ar iepriekšējo periodu. HBRK ir mehānisms, ko lieto, lai novērtētu uzņēmuma gatavību kļūdām, kas varētu apdraudēt iestādes vārdu vai stratēģiju [28]. Iestādes vadībai ir svarīgi zināt, cik iestādē iekšienē slēpjas risku, kas var traucēt tās sekmīgai darbībai.

Lai gan pamatideja anketas izstrādē balstīta uz HBRK, tomēr izstrādātās anketas pirmā daļa atšķiras no oriģināla gan jautājumu formulējuma ziņā, gan vērtējuma skalā. Jautājumu salīdzinājums sniegts 1. tabulā. Oriģinālie jautājumi ir adresēti biznesa sfērai, bet autoru sagatavotie adaptēti valsts pārvaldei, jo jāņem vērā, ka valsts pārvaldes iestādē nenotiek ražošanas un pārdošanas procesi.

1. tabula

Anketu jautājumu salīdzinājums
Comparison of survey replies

HBRK	Autoru formulējums
Izaugsme	Izaugsme
Spiedienu uz darba izpildi	Vai vadības kontrole par darba izpildi ir nepietiekama (par maz kontroles)?
Izaugsmes ātrums	Vai uzskatāt, ka iestāde ir birokrātiska un nav gatava pārmaiņām?
Vadošā personāla pieredzes trūkums	Vai pastāv vadošā personāla profesionalitātes trūkums?
Kultūra	Kultūra
Atlīdzība par uzņēmēja idejām	Vai darbiniekiem pastāv iespēja nepamatotai rīcības brīvībai?
Vadības pretestība sliktām ziņām	Vai vadība pretojas sliktām ziņām, t. i., neuzklausa padotos?
Iekšējās konkurences	Vai pastāv iekšēja neveselīga konkurence, vai ir pietuvinātās personas vadītājiem?
Informācijas pārvaldīšana	Informācijas pārvaldīšana
Transakciju komplicētība un ātrums	Vai informācijas plūsma ir komplicēta iestādē, piem., īsā laikā nevar atrast vajadzīgos datus?
Trūkumi diagnostiskajos izpildes novērtējumos	Vai uzskatāt, ka Jūsu darba rezultātu novērtēšanā pastāv trūkumi?
Decentralizētas lēmumu pieņemšanas līmenis	Vai uzskatāt, ka augstākā vadība nav pietiekami izskaidrojusi par iestādes turpmāko attīstību?

No 1. tabulas redzams, ka jautājumus, kur HBRK formulēts atbilstoši tieši biznesa sfērai, bija nepieciešami pielāgojumi valsts pārvaldes iestādei, piemēram, pēc HBRK – atlīdzība par uzņēmēja idejām, atbilstoši autoru piedāvātais par darbinieku nepamatotu rīcības brīvību, jo tur, kur ir pietiekami laba kontrole, nebūs aktuāls jautājums par papildus neadekvātu atlīdzību. Tajā pašā laikā HBRK oriģinālais variants bez iepriekšējas detalizētas anketu izskaidrošanas respondentiem nav nemaz tik viegli aizpildāms.

Jānorāda, ka pēc HBRK piedāvātā modeļa anketu atbilžu varianti bija robežās no 1 līdz 5, tomēr autori, izvērtējot labāko praksi, izvēlējās vērtējumu skalā lietot tikai 4 atbilžu variantus – pa divi uz negatīvi un pozitīvi tendētām atbildēm [15].

Otrs jautājumu bloks anketās bija autoru veidots un saistīts galvenokārt ar apstiprinājuma gūšanu tam, vai autori ir pareizi izpratuši situāciju un identificējuši galvenos riskus, kā arī lai veiktu detalizētu izpēti par atsevišķiem jautājumiem.

Otrajā jautājumu daļā ietilpa dažāda tipa jautājumu grupas. Slēgtā tipa jautājumi bija par darbinieku apmierinātību ar apmācībām; vai darbinieku skaits ir par lielu, vai darbinieks ir ar mieru veikt paveiktā darba uzskaiti. Daļēji atvērtā tipa jautājumi: kas raksturo labu iestādes darbu; kas iestādei traucē kļūt par modernu iestādi. Savukārt, trešajā jautājumu grupā iekļauti atvērtā tipa jautājumi, uz kuriem respondenti atbildēja brīvā formā, piemēram, vai ir struktūrvienības, kas dublē funkcijas; vai iestādei ir noteiktas nevajadzīgas funkcijas; kur ir iespējas uzlabot darbu u. tml.

HBRK sadaļas anketēšanas rezultāti un analīze

Salīdzinot abu iestāžu anketēšanas rezultātus, varēja konstatēt, ka Otrā iestāde kopumā uzrādījusi patiesākus rezultātus nekā Pirmā iestāde, jo tika uzrādīta arī kritika (riski). Turpretī Pirmajā iestādē, kopumā vērtējot anketas, konstatēts, ka, lai gan pētījuma laikā konstatētas problēmas, iekšējo risku tikpat kā nav, t. i., iekšējās problēmas gandrīz neeksistē, pie tam intelektuālie kalpotāji vispār nespēj saskatīt problēmas. Savukārt, tiešo funkciju veicēji tikai atsevišķos kritērijos izteica neapmierinātību. Anketēšanā varēja konstatēt, ka sarežģītāka darba veicēji bija neapmierinātāki ar iestādes darbību un augstāk vērtēja iestādes riskus.

Pirmās iestādes intelektuālo apkalpotāju aizpildītās anketas norādīja, ka tie nesaskata nekādas problēmas iestādes darbā jomās, kur būtu nepieciešami uzlabojumi. Uz visiem jautājumiem bija sniegtas viennozīmīgi pozitīvas atbildes, t. i., iestādē viss ir ideālā kārtībā, problēmu nav. Sākotnēji tika izvirzīta versija, ka ir pieļautas neprecizitātes anketu sagatavošanā, tomēr, kā vēlāk noskaidrojās pētījuma gaitā, šādai attieksmei bija citi cēloņi. Tam par iemeslu var būt, pirmkārt, bailes. Uz indivīdu vienmēr iedarbojas divu veidu spēki. Vieni spēki virza uz veselību, otri – uz bailēm, regresu [22, 182]. Otrkārt, vienaldzība, treškārt, problēmu neizpratne. Nevieni no šiem aspektiem anonīmā aptaujā neliecina par labu anketu aizpildītājiem. Tas nozīmē, ka vai nu pastāv nevēlēšanās kaut ko mainīt, vai ir neizpratne par to, kas notiek iestādē. Ar šādu attieksmi nav iespējams virzīt progresu iestādē: ja kādu neizskaidrojamu iemeslu dēļ intelektuālie kalpotāji nav spējīgi redzēt lielākās problēmas kopumā, tie nav spējīgi tās arī risināt. To apliecina personālvadības pētījumi, kas liecina: pats būtiskākais faktors, kas ietekmē panākumus veicamajā darbā, no kategorijām „ekstraverts, gatavība sadarboties, emocionālā stabilitāte, gatavība jauninājumiem un godprātība” galvenā darbinieka vērtība ir godīgums [29, 47]. Papildus tam var norādīt, ka „intelektuālajiem apkalpotājiem atšķirībā no izpildītājiem ir savas intereses un racionalizācija, tāpēc centrniecēs vietā veidojas centrībēdže,” t. i., visa darbība vērsta nevis uz iestādes labākas darbības nodrošināšanu, bet gan uz savu interešu izvirzīšanu priekšplānā [21, 97].

Analizējot iepriekšminētos trīs jautājumu blokus – Informācijas plūsma, Izaugsme un Kultūra, vadoties no HBRK pieejas, var secināt, ka visvairāk

neapmierināto abās iestādēs bija ar informācijas plūsmu. Tas nozīmē, ka šā jautājuma sakārtošanā ir jāvelta visvairāk pūļu, lai situāciju uzlabotu. No vienas puses, abas iestādes ir valsts pārvaldes iestādes, tomēr vadībai ir jāņem vērā darbinieku pārlicība. Iekšējai komunikācijai vajadzētu būt veidotai sistemātiski un ilglaicīgi [19, 67]. Informācijas plūsma un iekšējā komunikācija ir vadības uzdevums, to nevar deleģēt nevienam citam [19, 38]. Tas var ietekmēt, piemēram, pat tādu pirmajā brīdī nesaistītu problēmu kā slimošanas īpatsvars, jo atbilstoši veiktajiem pētījumiem uzņēmumos, kur darbinieku informētības līmenis bija augsts, slimoja vidēji 3,6% darbinieku, savukārt uzņēmumos, kur informētības līmenis bija zems, slimoja vidēji 11,1% darbinieku [19, 33].

Labs, bet tuvu vidējam līmenim Otrā iestādē ir darbinieku vērtējums par izaugsmes iespējām. Savukārt, vislabākā situācija ir iestādes kultūras jomā, tas nozīmē, ka iestādes vadība ir gatava uzklaut no saviem padotajiem arī sliktas ziņas, tā ir informēta par to, kas darbiniekus satrauc, kā arī iestādē visumā nav neveselīgas iekšējās konkurences, kas ietekmē arī informācijas apmaiņu iestādē [28]. Par to, ka vadība uzklausa savus padotos un veidojās dialogs, nevis monologs, varēja pārlicināties arī pētījumu gaitā, novērojot darbiniekus [34].

Otrās iestādes pētījumā pirmās anketas daļai tika veikta korelācijas analīze, izmantojot SPSS, sadalījumā pa atbildēm [10]. Rezultātā varēja secināt, ka ir atšķirība starp dažādu līmeņu struktūrvienību darbinieku viedokļiem, piemēram, starp 1. līmeni un 2. līmeni savstarpējā korelācija ir tikai 0,54 no 1, t. i., gandrīz puse, kas liecina par respondentu uzskatu atšķirību. Tajā pašā laikā saikne starp 1. līmeņa un 3. līmeņa struktūrām bija 0,82.

Iestādes izpētes sadaļas anketēšanas rezultāti un analīze

Kā jau iepriekš minēts, anketas otrās daļas mērķis bija noskaidrot iestāžu darbinieku viedokli, galvenokārt par iestādes darbības uzlabošanas iespējām un faktoriem, kas traucē tai attīstīties. Turklāt lielākoties tie bija atvērta tipa jautājumi, un atbilžu skaits pārsniedza respondentu skaitu, jo varēja atbildēt ar vairākām atbildēm. Līdz ar to matemātiskai apstrādei tika pakļautas tikai tās atbildes, kurām bija izvēles iespējas no atbilžu variantu skaita.

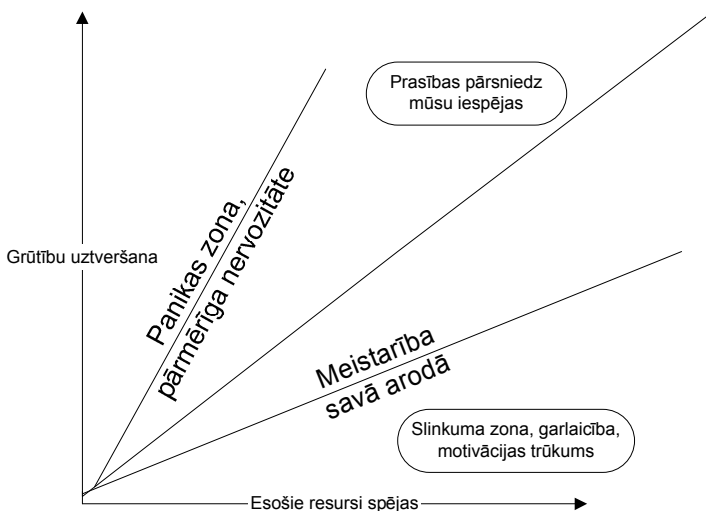
Abās iestādēs tika pausts viedoklis, ka iekšējā kontrole ir ļoti stingra. Darbinieki uzskata, ka viss ir kārtībā un atsevišķie negatīvie gadījumi, kas tiek atspoguļoti plašsaziņas līdzekļos, nav sistēma, bet gan izņēmumi. Tomēr bieži vien ir jāņem vērā, ka darbinieki par uzņēmumu domā pozitīvāk nekā cilvēki no malas, tomēr, no otras puses, šo apstākli var izmantot, lai spodrinātu iestādes tēlu [19, 64].

Lai gan iespaidīgs vairākums anketās norādīja, ka kontrole ir vairāk nekā pietiekama, tomēr pastāvēja arī viedokļi, ka tiešā vadība neveic pietiekamu savu padoto darba kontroli, to norāda citāts no anketas: „*Vadībai aizliegt pārāk garās kafijas pauzes iestādē no rītiem un dzīt ar „mietu” visus strādāt, un, ja tas nelīdz, tad stāvēt klāt un skatīties, vai tiešām darbinieki strādā un cik daudz viņi reāli paveic, nevis čīkst, ka daudz darba, bet faktiski neko nedara lietas labā.*” No tā var secināt, ka, lai gan iestādē augstāko struktūru pārstāvji veic pietiekamu kontroli, tomēr no to pasākumiem nav lielas pievienotās vērtības, ja faktiski uz vietām tiešie vadītāji neveiks pienācīgu kontroli, cilvēki nebūs ieinteresēti to darīt un nebūs noteikti pamatoti kritēriji darba vērtēšanai. Kontroles loma ir pierādīta arī citos pētījumos, kas saskan ar autoru pētījumu gaitā konstatēto [26].

Lai gan abās iestādēs tika pausts viedoklis, ka darba apjoms un slodze ir liela un Otrajai iestādei pat ir liels izaugsmes potenciāls, tomēr 80% darbinieku nevēlas veikt paveiktā darba uzskaiti, bet 20% darbinieku būtu ar mieru to darīt. Paveiktā darba uzskaitē ir domāta kā pieraksti, ko darbinieks ir darījis konkrētā laika posmā un kādi rezultāti ir sasniegti, piemēram, no vienkāršas dokumentu sagatavošanas līdz lappušu skaitam, ko bija nepieciešams apstrādāt, lai sagatavotu nepieciešamo dokumentu. Ir taču iespējams, ka nelielas vēstules sagatavošanā ir jāiepazīstas ar liela apjoma informāciju. Patērētā laika uzskaitē nevajadzētu dienā aizņemt vairāk nekā 10 minūtes.

Autores norāda, ka darba uzskaitē palīdz atrisināt daudzus jautājumus, un nākotnē tas atrisinātu vairākas darba produktivitātes un slodzes problēmas, kas tālāk varētu būt labs palīg līdzeklis darbinieku motivācijai. Ideja vienkārša – jums ir jāsaprot, kur paliek jūsu laiks. Parasti tiek veikti personiskie pieraksti jūsu darbībai. Šiem personīgajiem pierakstiem ir jāparāda, ko nepieciešams mainīt. Tomēr visbiežāk šie personiskie pieraksti vienkārši atklāj nepatīkamus faktus [9, 26].

Autores norāda, ka optimālā situācija ir tad, ja varam veikt savus pienākumus ar optimālu atdevi, t. i., ja uzdevums ir pārāk grūts, ar neadekvātu izpildes termiņu, sākas nervozitāte, darba ražīgums pazeminās, bet, no otras puses, ja uzdevums ir salīdzinoši mazs vai pārāk viegls, konkrētajam darbiniekam arī darba ražīgums krītas, jo zūd motivācija [9, 213] (sk. 2. attēlu).

2. att. Resursu un grūtību sakarības līkne [9, 120]
Resources and difficulties coherence curve

Papildus tam autore norāda, ka veiktie pētījumi pierāda: ar pierakstu veidošanu var cīnīties arī pret stresu darba vietās, jo iespējams noskaidrot stresa rašanās cēloņus [14].

Ja tomēr iestādes vadība būs gatava ieviest paveiktā darba uzskaiti, tas nozīmē, ka pirms tās uzsākšanas jāveic plašs izskaidrošanas darbs un priekšrocību skaidrojums, jo anketēšanas rezultāti bija noliedzoši un darbinieki neatbalstīja tādu pasākumu [13].

Atbildes uz jautājumu „Vai štata vietu iestādē ir par daudz?” bija pārsvarā noliedzošas, abās iestādēs to izteica vairāk par 80%. Tāpat anketēšanas rezultāti pārliecinoši nenorādīja, vai kāda no struktūrvienībām ir lieka, vai veic dublējošas funkcijas. Pārsvarā nebija izteikts krasi negatīvs vērtējums par kādu no struktūrvienībām, bet tikai nosauktas daudzas dažādas struktūrvienības.

Savukārt, par liekām funkcijām, kuras Otrajai iestādei nebūtu jāveic, bija vienots viedoklis 56 darbiniekiem. Pretējs viedoklis bija tikai 12 darbinieku anketās.

Pētījumā varēja pārliecināties, ka anketas bija izprastas, par to liecināja savstarpēji saistīto jautājumu atbildes. Piemēram, Otrajā iestādē tika uzdoti jautājumi „Kas traucē iestādei attīstīties?” un „Kur Jūs redzat iespēju uzlabot iestādes darbu?” Otrais bija atvērtā tipa jautājums, līdz ar to anketas aizpildītājiem bija plašas izvēles iespējas atbildēt pēc saviem ieskatiem [34].

2. tabula

Jautājumu un atbilžu sakarības *Coherence of answers and replies*

Kas traucē iestādei attīstīties?	%	%	Kas ir jāuzlabo?
Tehniskais nodrošinājums (t. sk. telpas, darba vieta, transports, aprīkojums u. c.)	52	44	Jāpalielina finansējums
Neadekvāta darba samaksa	30	18	Jāpalielina darba samaksa
Augstākās vadības nevēlēšanās risināt sasāpējušas problēmas	12		
Citi faktori	6	25	Dažādas citas jomas
		9	Personāla apmācība
		4	Nezina

Īpaša uzmanība pētījumu laikā tika pievērsta jautājumam, kas skar augstākās vadības kompetenci, jo ikdienā darbiniekiem ir samērā maz iespēju izteikt viedokli par attieksmi pret augstāko vadību. Pēc atbildēm var secināt, ka ir skaidri formulēta problēma, bet nav viennozīmīgi skaidri rasta atbilde, kur meklējams risinājums. Autores uzskata: ja 12% respondentu ir pārliecināti, ka augstākā vadība nevēlas risināt sasāpējušās problēmas iestādē, vadībai jādomā, kā novērst šādu negatīvu viedokli, jo viens no valsts sektora cilvēkresursu attīstības izšķirošajiem jautājumiem ir darbinieku motivācija, kas nosaka profesionālu speciālistu saglabāšanos valsts pārvaldē, kā arī darba produktivitāti, kas nav mazsvarīgs faktors. Līdzās valsts sektora darba samaksas konkurētspējai ar privātā sektora atalgojumu nozīmīgi izvēlei par labu darbam valsts sektorā ir arī citi motīvi. Valsts kancelejas 2005. gadā pasūtītais pētījums „Ierēdņu sociālpsiholoģiskais profils un motivācija” rāda, ka motīvu ranžējums lejupejošā kārtībā ir atalgojums, vadības atzinība, klientu „paldies” un kolēģu novērtējums (pēdējie divi vienlīdz nozīmīgi) [32, 80].

Kopumā anketēšana uzrādīja, ka, lai gan valdībai ir vēlme publiskā sektora iestādes pārvērst par klientorientētām iestādēm, tomēr tikai neliela daļa, mazāk par 10%, uzskata, ka bez iestādes specifisko rādītāju izpildes ir arī labs klientu serviss. Tas pamatā nozīmē, ka lielākā daļa darbinieku nedomā par savu iestādi kā pakalpojumu sniedzēju. Tas ir pretrunā ar publiskās pārvaldes labākās prakses pamatprincipu: orientācija uz pakalpojumu lietotāju – klientu. [33] To zināmā mērā var saistīt ar situāciju, kāda tiek atspoguļota plašsaziņas līdzekļos: ja darbinieki savu darbu nesaista ar klientu servisu, to var redzēt arī apkārtējie.

Secinājumi un priekšlikumi

Lai gan valdības deklarācijā ir noteikts veikt valsts pārvaldes iestāžu optimizāciju, tomēr politikas plānošanas dokuments paredz palielināt darbinieku skaitu arī valsts pārvaldē [5]. Bez detalizētāka pamatojuma nav atbalstāms šāds priekšlikums par nepieciešamību palielināt darbinieku skaitu valsts pārvaldē.

Funkcionālo auditu veikšanā būtu nepieciešams lietot anketēšanu, ko iesaka izmantot ne tikai Latvijas normatīvo aktu prasības, bet arī Iekšējā audita profesionālās prakses standartiem.

Lai gan anketēšanas lietošana auditoru darbā sniedza papildu informāciju nepieciešamo jautājumu noskaidrošanā, tomēr, kā pierādīja anketēšanas rezultāti, atsevišķos gadījumos tie var būt maldīgi. Pētījums tikai apstiprināja teoriju par intelektuālo apkalpotāju savtīgajām interesēm.

Vislabākie rezultāti anketēšanā tika sasniegti, izveidojot anketā divas daļas, kur viena eksistē kā vienots veselums, bet otra ļauj noskaidrot audita gaitā konstatēto problēmjaudījumu cēloņus un iespējamās risinājumus, kā arī paredzēt iespējamās pretestības apmēru kāda jauninājuma ieviešanā, piemēram, par paveiktā darba apjoma uzskaiti. Līdz ar to funkcionālo auditu veikšanā kā vienu no audita pierādījumiem būtu nepieciešams lietot anketēšanas rezultātus, interpretējot kopā ar citiem audita pierādījumiem.

Lai gan anketēšana ir ļoti noderīga audita darbā, tomēr bez speciālām zināšanām auditoriem to nebūtu iespējams veikt, jo jāpārzina anketēšanas pamatprasības. Pirms anketēšanas sākšanas detalizēti jāizprot nozare, kurā iestāde darbojas, jāmāk veikt matemātiski statistiskos aprēķinus, lai anketēšanas rezultātus varētu interpretēt un uzskatīt par korektiem. Līdz ar to Finanšu ministrijai kā vadošai iestādei iekšējā audita jomā nepieciešams izveidot mācību kursu par anketēšanas lietošanu iekšējā audita darbā.

Izstrādājot anketu, kurā iekļauti galvenie iestādes iekšējie riski: informācijas plūsma, iekšējā kultūra un izaugsmes kultūra, to var atkārtot pēc kāda laika un iegūtos rezultātus salīdzināt ar iepriekšējiem rezultātiem.

Turpmākai diskusijai izvirzāms jautājums: kur beidzas audits un sākas zinātniskais pētījums? Aktuāls ir jautājums: ar kādu pārliecību iestādes vadītājs vēlas saņemt audita ziņojumā sniegtos pierādījumus?

PIEZĪMES

¹ Sabiedriskais sektors statistikā ir valsts un pašvaldību iestādes un uzņēmumi, uzņēmēj sabiedrības ar valsts vai pašvaldību kapitāla daļu 50% un vairāk apmērā un sabiedriskās organizācijas.

LITERATŪRA

1. Deklarācija par Ivara Godmaņa vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību. Pieejams: <http://ppd.mk.gov.lv/ui/> (skatīts 2008. gada 7. martā.)
2. LR Iekšējā audita likums. Pieejams: NAIS datubāze.
3. Ministru kabineta 2003. gada 10. jūnija noteikumi Nr. 306 „Kārtība, kādā iestādē tiek veikts iekšējais audits”. Pieejams: NAIS datubāze.
4. Ministru kabineta 2007. gada 24. aprīļa instrukcija Nr. 8 „Iekšējā audita metodika”. Pieejams: NAIS datubāze.

5. Ministru kabineta 2008. gada 20. februāra rīkojums Nr. 82. „Darbības programma cilvēkresursi un nodarbinātība CCI”, 2007LV051PO001, 42. lpp. Pieejams: <http://ppd.mk.gov.lv/ui/DocumentContent.aspx?ID=4944> (skatīts 2008. gada 7. martā.)
6. Ministru kabinetā 2007. gada 30. novembrī pieņemtais „Informatīvais ziņojums par valsts tiešās pārvaldes iestāžu vakanto ierēdņu un darbinieku amatu vietu likvidēšanu”. 2007. gada 13. novembrī. Pieejams: <http://ppd.mk.gov.lv/ui/DocumentContent.aspx?ID=5873> (skatīts 2007. gada 7. martā.)
7. Ministru kabineta 2007. gada 20. marta sēdes protokollēmums Nr. 19, 49§. Pieejams: <http://ppd.mk.gov.lv> (skatīts 2008. gada 7. martā.)
8. Valdības rīcības plāns Deklarācijas par Ministru kabineta (I. Godmaņa) iecerēto darbību īstenošanu. Pieejams: <http://ppd.mk.gov.lv/ui/> (skatīts 2008. gada 7. martā.)
9. Алдер, Г. *Практика эффективного использования времени*. Санкт–Петербург, 2001, с. 120.
10. Arhipova, I., Bāliņa, S. *Statistika ekonomikā. Risinājumi ar SPSS un Microsoft Excel*. Rīga, 2003, 349. lpp.
11. Babris, S. *Intelektuālo darbinieku vadīšanas metodes un to pilnveidošanas nepieciešamība*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga, 2007.
12. Bierstaker, J. L., Thibodeau, J. C. *The Effect of Format and Experience on Internal Control Evaluation*. 2006. Pieejams: www.emeraldinsight.com/0268-6902.htm
13. Claessens, B. J. C., Eerde, W., and Rutte, C. *A Review of the Time Management Literature*, p. 877–889. Pieejams: www.emeraldinsight.com/0048-3486.htm (skatīts 2008. gada 23. martā.)
14. Clarkson, G. P., Hodgkinson, G. P. *What Can Occupational Stress Diaries Achieve that Questionnaires Can't?* 2006. Pieejams: www.emeraldinsight.com/0048-3486.htm (skatīts 2008. gada 23. martā.)
15. *Questionnaires*. Edited by M. Bulmer. London, New Delhi: Thousand Oaks, 2004, p. 355.
16. Elliott, M., Dawson, R., Edwards, J., and Roe, R. A. An Improved Process Model for Internal Auditing. 2007, p. 552–565. Pieejams: www.emeraldinsight.com/0268-6902.htm (skatīts 2007. gada 21. martā.)
17. EUROSTAT informācija. Pieejams: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/graphToolClosed.do?tab=graph&init=1&plugin=1&language=en&pcode=eb021&r=true&toolbox=legend>
18. Finanšu ministrijas metodiskie ieteikumi institucionālo auditu veikšanai. Pieejams: http://www.fm.gov.lv/iaudits/MN_inst_audits.doc (skatīts 2008. gada 12. februārī.)
19. Herbsts, D. *Komunikācija uzņēmumā*. Rīga, 2007. 64 lpp.
20. Iekšējā audita profesionālās prakses standartu prakses padomdevējs.
21. Kalve, I. *Apsēgļot pārmaiņu vējus. Stratēģiskā un pārmaiņu vadība*. Rīga, 2005.
22. Karpova, Ā. *Personība. Teorijas un to radītāji*. Rīga, 1998, 182. lpp.
23. LR Centrālās statistikas pārvaldes informācija. Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/temp/05-0920083106517.xls> (skatīts 2008. gada 14. martā.)
24. Magone, I., Vorončuka, I. Iekšējais auditors un psiholoģiskās problēmas novērtējuma (lietderības) auditos. *LLU zinātnisko rakstu krājums „New Dimensions in the Development of Society”*. Jelgava, 2007. 351 lpp.
25. O’Leary, G., Stewart, J. Governance Factors Affecting Internal Auditors’ Ethical Decision-Making. 2007, p. 787–808. Pieejams: www.emeraldinsight.com/0268-6902.htm (skatīts 2007. gada 22. martā.)
26. Pidd, M. *Perversity in Public Service Performance Measurement*, p. 482–493. Pieejams: www.emeraldinsight.com/1741-0401.htm (skatīts 2007. gada 23. martā.)
27. Rašcevska, M., Kristapsone, S. *Statistika psiholoģijas pētījumos*. Rīga, 2000, 355. lpp.
28. Riska vadība. Rīga: Lietišķās informācijas centrs, 2005.
29. Роббинс, С. П. *Право об управлении персоналом*. Москва, 2003, с. 47.
30. Valsts civildienesta pārvaldes informācija. Pieejams: <http://www.vcp.gov.lv/55/> (skatīts 2008. gada 25. martā.)

31. Valsts civildienesta pārvaldes informācija. Pieejams: http://www.vcp.gov.lv/data/file/IER_AM_SK_dinamika_1996_2007_1.pdh
32. Valsts kancelejas pasūtījums. Analītisko pētījumu un stratēģiju laboratorijas pētījums. Ierēdņu sociālpsiholoģiskais profils un motivācija. 2005. gads.
33. Vanags, E. *Valsts pārvaldes reformas ārvalstīs un Latvijā*. Rīga: Latvijas statistikas institūts, 2007.
34. Autoru nepublicētie pētījuma darba materiāli. 2007.–2008. gads.

Summary

The research aims to show that surveying deserves wider use in auditors' work. The research proved that questionnaires, which serve very well as a source of reference in clarifying many questions, have been undeservedly forgotten as one of the methods in auditors' work. However, one cannot always rely only on the results of questionnaires because, as the authors found during survey, other audit evidence-figures, interviews, special scientific literature, and the experience abroad prove the opposite. Therefore, the results of questionnaires should be interpreted together with other facts discovered during the audit. One of the most important issues in surveying is information flow within an institution, which is closely linked to the optimization of the functions of the organization. Despite the significance of questionnaires, there is a risk that an inexperienced internal auditor can fail.

Keywords: public sector institutions, performance management, internal auditors, functional audit, questionnaires.

Latgales reģiona iedzīvotāju dzīves vietas izvēles faktoru analīze

Analysis of Residence Choice Factors of the Latgale Region Population

Jekaterina Vozņuka

Baltijas Starptautiskā akadēmija
Dārzu iela 21/17, Rēzekne, LV-4600
E-pasts: *katja.bki@inbox.lv*

Teritoriālais mārketinga kā ekonomiskais instruments tiek izmantots teritoriju attīstības stratēģiju izstrādē. Teritorijas vienlaikus ar tūristu, uzņēmumu un investoru piesaisti tiecas izstrādāt politiku, kas virzīta uz iedzīvotāju – dzīvotspējīgas sabiedrības veidošanas elementu – piesaistīšanu un saglabāšanu. Raksta mērķis – izpētīt Latgales reģiona iedzīvotāju dzīves vietas izvēles faktorus.

Rakstā iztirzāti teritoriālā mārketinga koncepcijas pamatjautājumi, kuri, pēc Latgales iedzīvotāju viedokļiem, rāda noteicošos faktorus apmierinābai ar dzīves vietu. Tiek novērtēta šo faktoru atbilstība Latgalei, kā arī piedāvātas asociācijas par šo reģionu, ko var izmantot, pozicionējot reģionu kā dzīves vietu saistībā ar iekšējiem mērķtirgiem, izstrādājot teritorijas attīstības stratēģiju uz mārketinga pamata.

Atslēgvārdi: teritoriālais mārketinga, mērķtirgi, SWOT analīze, asociācija, fokusa grupa, pozicionēšana.

Ievads

Pēc daudziem Latvijas sociālajiem un ekonomiskajiem rādītājiem, Latgales reģions ir viszemākajā vietā valstī. Atpalikušajām teritorijām nepieciešama speciāla reģionālās attīstības politikas izstrāde un īstenošana. Reģiona sociāli ekonomiskās attīstības vadīšanas lietderīgākos instrumentus veido stratēģiskā plānošana un teritoriālais mārketinga, kuri tiek plaši izmantoti attīstītajās valstīs. Prakse pierādījusi stratēģiskās plānošanas un mārketinga lietošanas augsto efektivitāti, bet atsevišķos gadījumos – arī nepieciešamību ne tikai rūpniecībā, bet arī citos cilvēka darbības veidos.

Teritoriālais mārketinga iekļauj centienus piesaistīt atšķirīgas patērētāju kategorijas konkrētām teritorijām (valstīm, reģioniem, pilsētām) un to atbilstošajiem produktiem [2, 99]. Iedzīvotāji pārstāv vienu no mērķauditorijām teritoriālā mārketinga ziņā.

Lai piesaistītu iedzīvotājus, nepieciešams noteikt un saprast šīs mērķauditorijas domāšanas virzienus un iekšējās vērtības, jo ir tendence pārdot produktīvu dzīves stilu un apkārtējos apstākļus. Pētījumam izvirzīta šāda hipotēze: apmierinātība ar savu dzīves vietu tiek veidota ne tikai sociālo un ekonomisko apstākļu dēļ, to ietekmē arī šīs mērķauditorijas iekšējās vērtības. Šī pētījuma mērķis – izanalizēt

Latgales reģiona iedzīvotāju motivāciju dzīves vietas izvēlē. Lai sasniegtu mērķi, izvirzīti šādi uzdevumi:

- raksturot iekšējā mērktirgus īpatnības uz teritoriālā mārketinga pamata;
- izanalizēt Latgales reģiona demogrāfiskos un ekonomiskos rādītājus;
- noteikt Latgales reģiona iedzīvotāju dzīves vietas izvēles noteicošos faktorus un novērtēt to atbilstību Latgalei.

Uzdevumu veikšanai izmantotas šādas pētījumu metodes: statistikas datu apsekojums un analīze, aptauja fokusa grupā, SWOT analīze.

Teritoriālā mārketinga koncepcijas pamati un iekšējo mērktirgu īpatnības

Stratēģiskā plānošana un mārketingš sekmīgi tiek izmantots komerciālajā darbībā, augstākās izglītības iestāžu, zinātniski pētniecisko institūtu, veselības aprūpes iestāžu un citu nekomerciālo organizāciju darbībā. Īpaši auglīga šo instrumentu izmantošana kļūst reģiona attīstības vadīšanā [10, 14–15].

Lai gan teritoriālais mārketingš ir izplatīts attīstītajās valstīs, tā koncepcija joprojām diezgan šauri atspoguļota teorijā, kas savukārt apgrūstina teritoriālā mārketinga efektīvu lietošanu. Par fundamentālajām izstrādņēm tiek uzskatīti amerikāņu mārketinga slavenā speciālista F. Kotlera [2], kā arī Krievijas speciālista – A. Pankruhina darbi [9].

Pēc autores domām, teritoriālais mārketingš ir darbība, kas ietver tirgus izpēti, produktu veidošanu un to virzīšanu tirgū, lai apmierinātu cilvēku vajadzības un īstenotu teritorijas mērķus [5, 384] sociāli ekonomiskās attīstības ziņā. Ar teritoriālo mārketingu domāti centieni piesaistīt atšķirīgas patērētāju kategorijas konkrētām teritorijām (valstīm, reģioniem, pilsētām) [2, 99] un atbilstošiem produktiem.

Izmantojot tradicionālā mārketinga pieeju, kuru izmanto preču un pakalpojumu tirgiem, teritoriālā mārketinga būtību un specifiku var atspoguļot pamatkomponentu „4P” pieejas pamatā, kur par produktu tiek uzskatīti mērktirgiem pievilcīgi teritorijas resursi un produkcijas daudzveidība. No produkta koncentrācijas un izvietojuma atkarīga cenas noteikšana, kura savukārt saistīta ar mērķauditoriju vajadzībām, kas nosaka produkta virzīšanas veidus un formas, t. sk. integrēto mārketinga komunikāciju lietošanu [5, 392].

Dotās koncepcijas novitāte saistīta ar to, ka reģions tiek uzskatīts ne vien kā administratīvi teritoriālā vienība, bet arī kā ekonomiskās darbības subjekts un objekts, kas apmierina ārējo un iekšējo auditoriju vajadzības, lai paaugstinātu savu labklājību.

Teritoriālā mārketinga *mērktirgi* aptver ļoti plašu auditorijas loku, jo dažādas teritorijas īpatnības un dažādu sfēru objekti var saistīt uzmanību atkarībā no mērķiem [2, 22–33]. Starp mērktirgiem var izvirzīt iekšējos un ārējos mērktirgus – tas ilustrēts shēmā (sk. 1. att.).

Tirgus segmentēšanas mērķis – noskaidrot katras ieinteresētās grupas salīdzinoši līdzīgās vajadzības pēc teritorijas, jo katrai grupai var būt pieprasīta noteikta prece [7, 185] jeb, izmantojot teritoriālā mārketinga terminus, priekšrocības, kuras var piedāvāt teritorija. Tādējādi teritoriālā mārketinga stratēģijai jābalstās uz mērķtiecīgu mārketingu – rīcību virzīšana uz vienas vai dažu patērētāju grupu apkalpošanu, kas atšķiras ar kopējām vajadzībām vai raksturlielumiem [3, 264].

Diferencētā teritoriālā mārketinga stratēģija nodrošina augstāko pieprasījuma apmierinātības pakāpi katram mērktirgum.

1. att. Teritoriālā mārketinga mērktirgi
Target markets of territorial marketing

Nākamais solis, kuru nosaka teritoriālā mārketinga īpatnība – katrā ārējā un iekšējā mērktirgū izšķirt noteiktas auditorijas un darboties noteiktos tirgus segmentos, piedāvājot priekšrocības speciāli tiem. Atbilstoši katram segmentam tiek plānota un īstenota noteikta mārketinga programma [4, 298].

Latgales reģiona demogrāfisko situāciju raksturojošie rādītāji

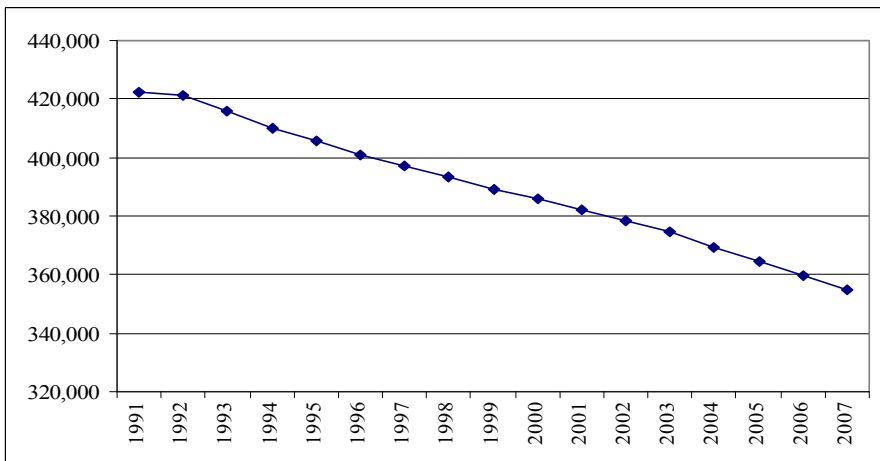
Jebkuras teritorijas *iekšējā mērktirgus* galveno segmentu veido vietējie iedzīvotāji, kas lieto teritorijas pakalpojumus un infrastruktūru savu ikdienas vajadzību nodrošināšanai.

Teritorijas mēģina apelēt pie vienām grupām un pretdarboties citām. Kā likums, labvēlīgajā mērķauditorijā iekļauti nodrošināti cilvēki vai perspektīvie (studenti, speciālisti utt.) iedzīvotāji. Tajā pašā laikā ir centieni pretoties bezdarbnieku, bezpajumtnieku un noteikta veida imigrantu ieplūšanai. Pūles un aktivitātes, kas vēltas vienas cilvēku grupas piesaistīšanai, lai pretotos otras cilvēku grupas tapšanai, joprojām tiek uzskatītas par strīdīgām un ne vienmēr tiek apspriestas publiski [2, 289].

Teritorijas vienmēr konkurējušas par noteiktām cilvēku grupām. Pēdējā laikā arī Latvijā tas ir stipri izplatīts, jo notiek liela konkurence par darbaspēku (gan augsti kvalificētu, gan mazāk kvalificētu), kas radās migrācijas gaitā. Tādējādi šī problēma nesaraunami saistīta ar aktivitātēm iekšējā tirgū teritoriālā mārketinga ziņā – iedzīvotāju noturēšanu un piesaistīšanu.

Lai izstrādātu teritoriālā mārketinga stratēģiju šim segmentam, pirmām kārtām jānosaka teritorijas iespējama produkta – tās priekšrocības un trūkumi, kas var apmierināt iedzīvotāju vajadzības dzīves vietā vai otrādi: izveidot negatīvu attieksmi un radīt vēlēšanos mainīt dzīves vietu – šajā gadījumā var secināt, ka diez vai var uzskatīt iedzīvotāju mērktirgu par prioritāru un sākt komunikatīvo darbību šī tirgus piesaistīšanai bez kādām izmaiņām piedāvātā produkta ziņā.

Visos Latvijas reģionos kopš neatkarības atjaunošanas raksturīga iedzīvotāju skaita samazināšanās. Latgalē iedzīvotāju skaitam arī ir tendence samazināties – pēc aptuvenām aplēsēm, par 1% gadā (sk. 2. att.), pie tam straujāk samazinās tieši lauku iedzīvotāju skaits. To izraisa gan iedzīvotāju dabiskā kustība, gan migrācija. Latgales iedzīvotāju skaits turpina samazināties, un sabiedrība noveco. Jauni un izglītoti cilvēki atstāj Latgali, it sevišķi tas attiecas uz attālām perifērijas teritorijām, taču iedzīvotāju skaits samazinās arī lielajās pilsētās: Daugavpilī un Rēzeknē. Jauno un kvalificēto speciālistu aizplūšanas galvenais iemesls ir zemās darba algas un darba vietu trūkums reģionā. Liela nozīme ir arī nepietiekamajai sociālajai infrastruktūrai un sadzīves apstākļiem, vājām komunikāciju iespējām un sliktai sasniedzamībai.

2. att. Iedzīvotāju skaita dinamika Latgales reģionā [12]

The dynamics of permanent residents in Latgale region

Desmit Latvijas Republikas neatkarības gados (1996–2005) Latgales iedzīvotāju skaits ir samazinājies par 36 790 iedzīvotājiem. Šī tendence jāņem vērā mērķauditoriju prioritāšu noteikšanā un teritoriālā mārketinga stratēģijas izstrādāšanā.

Latgalē, kā arī visā valstī, par nopietnu sociāli demogrāfisku problēmu kļuvusi iedzīvotāju novecošanās (sk. 1. tab.). Starp galvenajām tās izpausmes formām jāmin gados veco iedzīvotāju īpatsvara pieaugums, bērnu un jauniešu īpatsvara samazinājums, kā arī darbaspējas vecuma iedzīvotāju kontingenta vidējā vecuma palielinājums.

Iedzīvotāju vecuma sastāvs lielā mērā nosaka tautas dzīves līmeni. No vecumgrupu skaitliskajām attiecībām atkarīgs ekonomiski aktīvo iedzīvotāju īpatsvars, darba resursu apjoms, darbaspējīgo iedzīvotāju noslodze ar bērniem un pensionāriem u. tml.

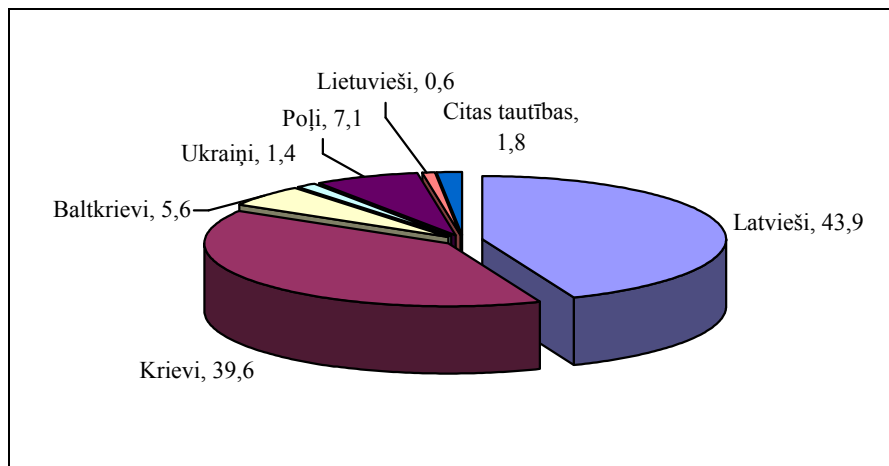
Salīdzinājumā ar citiem Latvijas reģioniem Latgalē iedzīvotāju vidējais izglītības līmenis ir ievērojami zemāks. Šeit ir viszemākais iedzīvotāju īpatsvars ar augstāko izglītību. Kaut arī Daugavpils un Rēzeknes pilsētā ir augstākās izglītības iestādes, tikai 9% reģiona iedzīvotājiem ir augstākā izglītība, 29% – vidējā izglītība, 17% – vidējā speciālā, bet 25% ir tikai pamatzglītība [13].

1. tabula

Latgales pastāvīgo iedzīvotāju sadalījums vecuma grupās, (%) [12]
Population of Latgale by main age groups, %

Gads	Līdz darbības vecumam	Darbības vecumā	Virs darbības vecuma
2000	17,8	58,2	24,0
2001	17,2	59,4	23,4
2002	16,6	59,9	23,5
2003	15,8	61,8	22,4
2004	15,1	62,3	22,6
2005	14,4	63,4	22,2
2006	13,8	64,0	22,2
2007	13,4	65,2	21,4

Latgalē raksturīga etniskā daudzveidība (sk. 3. att.), ko nosaka gan tās izvietojums pie robežas, gan vēsturiskie faktori.

3. att. Latgales reģiona iedzīvotāju nacionālais sastāvs 2007. g. sākumā, (%) [12]
The ethnic composition of Latgale region population at the beginning of 2007

Latgales reģiona ekonomiskie rādītāji

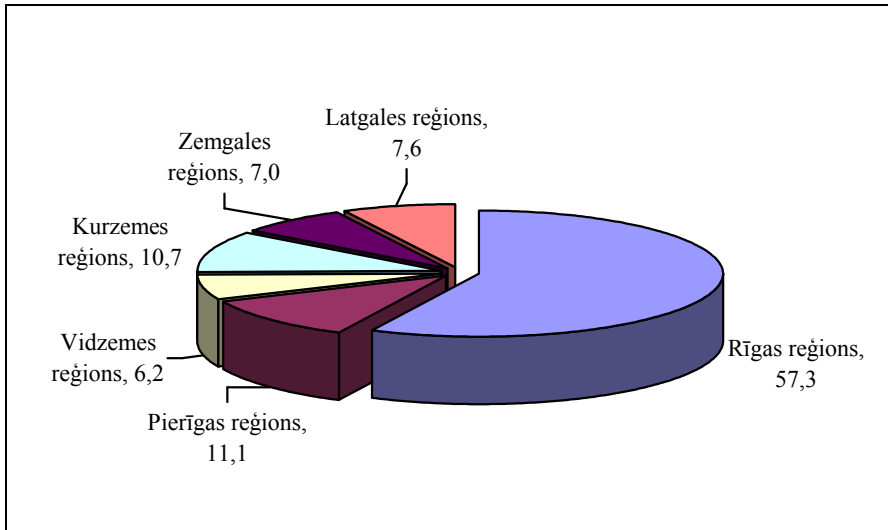
Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju (2005. g.) sasniedz tikai 1910 LVL, tas ir divreiz zemāks rādītājs par vidējo valstī – Ls 3938 (sk. 2. tab.). No 2000. līdz 2005. gadam reģiona iekšzemes kopprodukts ir palielinājies gandrīz divas reizes, uzrādot pieaugumu un palielinot Latgales ieguldījumu nacionālajā ekonomikā.

2. tabula

Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju (latos) [12]
Gross domestic product in Latgale region per capita (lats)

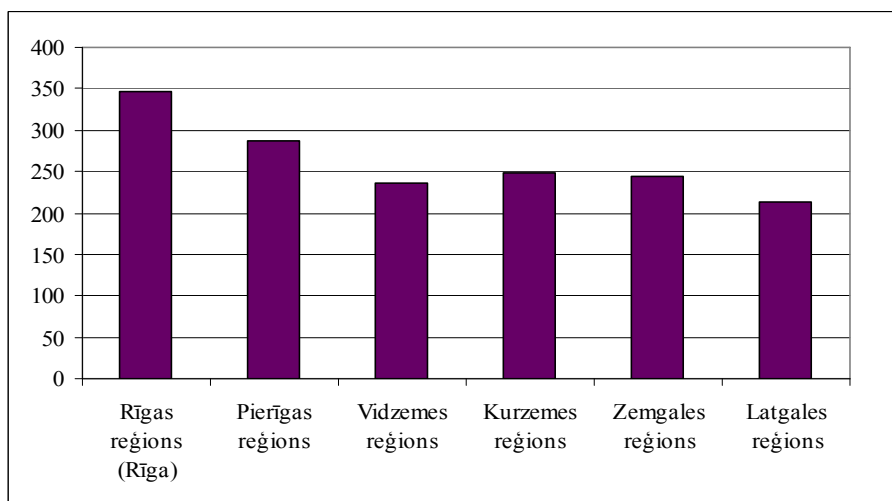
Reģions	Gads					
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Latvija	2002	2217	2462	2749	3214	3938
Rīgas reģions	3459	3782	4470	4869	5892	7114
Pierīgas reģions	1351	1506	1618	1786	1985	2743
Vidzemes reģions	1127	1232	1425	1646	1916	2309
Kurzemes reģions	1938	2061	2040	2412	2841	3118
Zemgales reģions	1178	1271	1371	1574	1662	2192
Latgales reģions	975	1290	1189	1418	1493	1910

Tomēr, ja salīdzina Latgales ekonomisko attīstību ar citiem Latvijas reģioniem, var secināt, ka Latgalē ražo tikai 8% no iekšzemes kopprodukta apjoma valstī (sk. 4. att.).

4. att. Iekšzemes kopprodukta īpatsvars procentos (2005. g.), (%) [12]
 Percentage of gross domestic product by regions (2005)

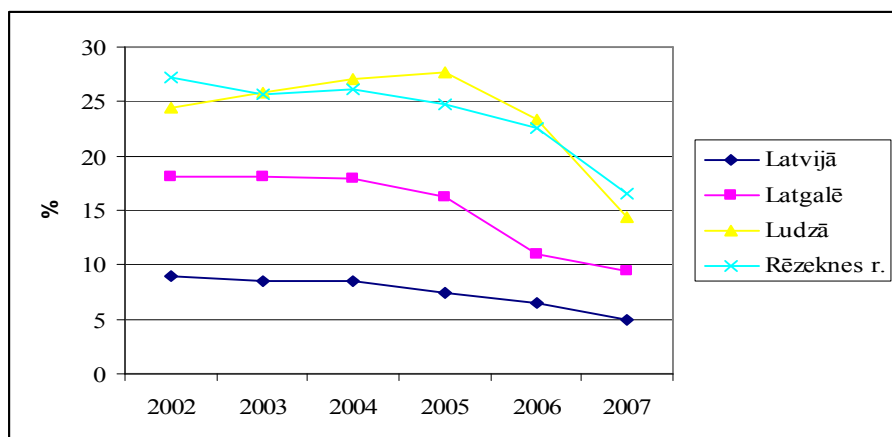
2006. gadā strādājošo bruto darba samaksa pamatdarbā vidēji mēnesī Latgales reģionā bija Ls 214. Bruto darba samaksa pamatdarbā sabiedriskajā sektorā vidēji mēnesī – Ls 261, bet privātajā sektorā – Ls 173. Lai gan bruto darba samaksa Latgalē palielinājās par 100 latiem salīdzinājumā ar 2001. gadu, tas ir zemākais rādītājs valstī (sk. 5. att.).

5. att. Strādājošo mēneša vidējā bruto darba samaksa 2006. g. (lats) [12]
Average monthly gross salaries in 2006 (lats)

Bezdarbs ir Latgales reģiona nozīmīgākā problēma. Vidēji reģionā 18% darbaspējas vecuma iedzīvotāju ir bezdarbnieki. Dažos lauku rajonos bezdarba līmenis pārsniedz 30%.

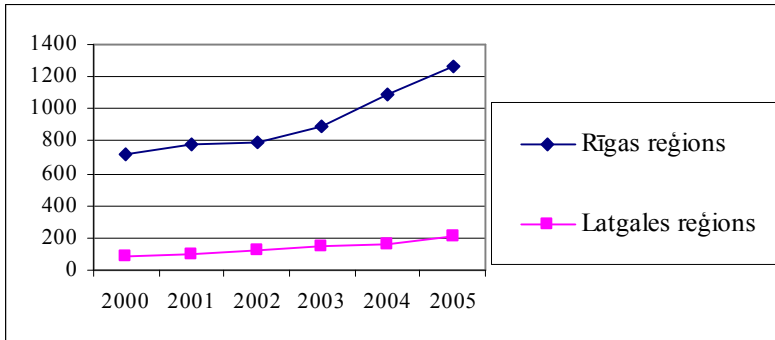
2007. gada decembrī bezdarba līmenis Latgales reģionā bija 9,4% – gandrīz uz pusi lielāks nekā kopējais bezdarba līmeņa rādītājs Latvijā (4,9%). Visaugstākais bezdarba līmenis pēdējo gadu laikā ir Rēzeknes un Ludzas rajonā (sk. 6. att.). To pārsvarā izraisījis lielo uzņēmumu bankrots un lauksaimniecības ražošanas samazinājums. Bezdarbs ir cieši saistīts ar zemu izglītības līmeni, jo jaunajiem uzņēmumiem nepieciešams augsti kvalificēts un izglītots darbaspēks.

6. att. Bezdarba līmeņa dinamika, (%) [12; 14]
The dynamics of unemployment level, percentage

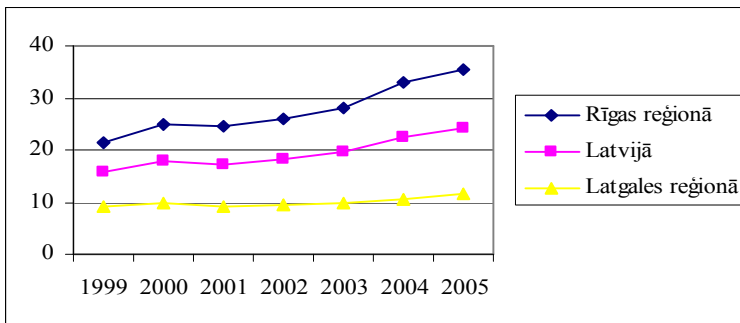
Līdz ar augsto bezdarbu un zemajiem ienākumiem Latgale ir viens no nabadzīgākajiem Latvijas reģioniem.

Investīciju pieplūdums ir viens no vislabākajiem rādītājiem valsts ekonomiskās attīstības potenciāla novērtēšanai. Nefinanšu investīciju apjomi pamatā pieaug visos reģionos, bet pastāv to nevienmērīga sadale pa Latvijas reģioniem (sk. 7. att.); to nepietiekamā kapacitāte nenodrošina ekonomisko un sociālo attīstību valstī. Būtu nepieciešams pievērst īpašu uzmanību investīcijas politikai reģionos, lai sekmētu līdzsvarotas attīstības iespējas katrā reģionā.

7. att. Nefinanšu investīcijas (2005. gada salīdzināmās cenas, milj. latu) [12]
Nonfinancial investment (constant prices of 2006, M lats)

Reģionālās atšķirības ekonomiski aktīvo uzņēmumu skaitā uz 1000 iedzīvotājiem gan pēc absolūtiem skaitļiem, gan pēc to pieauguma tempiem ik gadu palielinājušās (sk. 8. att.).

8. att. Ekonomiski aktīvo uzņēmumu skaits (uz 1000 iedz.) [15]
The number of economically active enterprises (per 1000 inhabitants)

Kā redzams grafikā, ekonomiski aktīvo uzņēmumu skaitam uz 1000 iedzīvotājiem ir tendence pieaugt, taču, ja salīdzina pieauguma intensitāti Rīgas un Latgales plānošanas reģionā, atšķirība Latgalē ir trīs reizes zemāka.

No tirgus sektora ekonomiski aktīvām statistikas vienībām 92,6% veidoja mikrouzņēmumi un 6,1% – mazi uzņēmumi [15].

Privātā sektora attīstība un tā būtisks pārsvars pār sabiedrisko sektoru liecina par iedzīvotāju ekonomiskās aktivitātes pieaugumu, uzņēmējdarbības vides pievilcības uzlabošanu un komercdarbības attīstību. Taču Latgales reģionā privātajā sektorā strādājošo īpatsvars 2005. gadā bija mazākais valstī – 52% (vidēji Latvijā – 65,8%) [15].

Dzīves vietas izvēles noteicošo faktoru pētījums

Statistikas ekonomiskie un sociālie rādītāji ir objektīva informācija, kas raksturo Latgales reģiona iedzīvotājus un uzņēmējdarbību. Izstrādājot teritoriālā mārketinga stratēģiju, kas virzīta uz šo mērķauditoriju, minētie dati veido galvenos teritorijas priekšrocību/trūkumu objektīvos faktorus. Tajā pašā laikā šie faktori pārstāv saskaņā ar teritoriālā mārketinga koncepciju teritorijas “produkta” pievilcību/nepievilcību potenciālajiem ārējiem tirgiem.

Lai minētu noteicošos faktorus, kuri ietekmē cilvēku motivāciju dzīves vietas izvēlē, tika izmantota aptauja ar fokusa grupu palīdzību. Fokusa grupu diskusijas ļauj iegūt padziļinātu informāciju par cilvēku domu māšanas veidu. Grupu diskusijās, ietekmējoties citam no cita un papildinot citam citu, dalībnieki spēj ātri un precīzi paust attieksmi pret dažādiem procesiem. Fokusa grupu diskusijas ir kvalitatīva pētījumu metode, kuru raksturo piecas pazīmes:

- 1) diskusija speciāli veltīta noteiktai tēmai;
- 2) grupā piedalās 6–12 cilvēki;
- 3) grupas dalībniekiem piemīt noteiktas kopīgas īpašības;
- 4) grupas dalībnieki sniedz noteiktu informāciju;
- 5) informācija satur kvalitatīvus raksturlielumus.

Šīs metodes pamatā ir grupas dalībnieku mijiedarbība – savstarpēja argumentācija un vienošanās par vienotu viedokli. Tiek modelēta viedokļa veidošana reālās sabiedrības grupās. Fokusa grupai tiek izvirzīta prasība būt homogēnai. Šāda grupas vienotība palīdz izvairīties no grupas dalībnieku savstarpējās mijiedarbības un no domstarpībām blakus jautājumos [6, 394].

3. tabula

Fokusa grupu raksturojums
Description of focus groups

№	Dalībnieku skaits	Dzimtā valoda	Ienākumu līmenis	Dzimums	Vecums	Dzīves vieta
1.	10	Latviešu	< 250 lati	Sievietes: 60%; vīrieši: 40%	Līdz 19:0 20–34:4 35–49:4 50–64:2 >65:0	Rēzeknes pilsēta (3), Rēzeknes rajons (2); Ludzas pilsēta un rajons (2); Balvu pilsēta un rajons (2); Preiļu pilsēta un rajons (1)
2.	10	Krievu	< 250 lati	Sievietes: 50%; vīrieši: 50%	Līdz 19:0 20–34:5 35–49:4 50–64:1 >65:0	Daugavpils pilsēta (5), Daugavpils rajons(2); Krāslavas rajons (2); Preiļu pilsēta un rajons (1)
3.	8	Latviešu	> 250 lati	Sievietes: 50%; vīrieši: 50%	Līdz 19:1 20–34:1 35–49:2 >65:1	Daugavpils pilsēta (4); Daugavpils rajons (2); Krāslavas pilsēta un rajons (2)
4.	8	Krievu	> 250 lati	Sievietes: 50%; vīrieši: 50%	Līdz 19:1 20–34:2 35–49:2 50–64:2 >65:1	Rēzeknes pilsēta (2); Rēzeknes rajons (2); Ludzas pilsēta un rajons (2); Balvu pilsēta un rajons (1); Preiļu pilsēta un rajons (1)

Kvalitatīvais pētījums, kā likums, neparedz statistisko likumsakarību noteikšanu; tas virzīts uz cilvēku motīvu, stimulu un nodomu noskaidrošanu un viņu uzvedības izpratni. Lai attīstītu pētījuma diskusijas tematu un iegūtu dziļāku un plašāku informāciju, diskusijas tika veidotas četrās grupās, kuru raksturojums piedāvāts 3. tabulā. Nepieciešamās informācijas iegūšanai un, balstoties uz pētījuma mērķi un diskusijas tēmu, homogēnais grupu sastāvs tika noteikts pēc trim pazīmēm: viena reģiona (Latgales) iedzīvotāji; dzimtā valoda (galvenā sarunvaloda) – latviešu vai krievu; ienākumu līmenis (līdz Ls 250 un virs Ls 250). Grupās pārstāvēti iedzīvotāji no vairākām Latgales pilsētām un rajoniem, kā arī no dažādām vecuma grupām.

Moderēšanas pieeja balstījās uz atklāto jautājumu uzdošanu, kas ļauj noteikt patiesās respondentu jūtas un minimizēt moderatora ietekmi. Šis aptaujas veids gandrīz vienmēr ir optimāls fokusa grupu noturēšanai [8, 39]. Fokusa grupas var dēvēt par strukturētajām, jo moderators darbojas pēc iepriekš izstrādāta plāna, kurā bija noteikti jautājumi un tēmas apspriešanai.

Pēc notikušajām diskusijām fokusa grupās tika iegūti trīs veidu rezultāti: noteikti faktori, kuri ietekmē apmierinātību ar savu dzīves vietu; šie faktori tika novērtēti saistībā ar Latgales reģionu ar SWOT tabulas palīdzību; tika noteikta Latgales reģiona pozīcija vietējo iedzīvotāju uztverē, pamatojoties uz SWOT analīzi un izteiktajām asociācijām.

Faktori, kuri ir svarīgi, lai būtu apmierināts ar savu dzīves vietu, gandrīz katras grupas diskusijā atkārtojās. Pēc atkārtotajās biežuma faktoriem tika piešķirts nozīmīguma rangs (sk. 4. tabulu; faktori tabulā norādīti brīvā kārtībā).

4. tabula

Faktori, kuri nosaka apmierinātību ar dzīves vietu
The factors determining satisfaction with the place of residence

1. nozīmības rangs (atkārtojums 3–4 reizes)	2. nozīmības rangs (minēts 1–2 reizes)
Attīstīta infrastruktūra	Efektīva vietējā pārvalde
Labi atalgota darba esamība	Pieejamas mājokļu cenas
Bērnudārzi	Zemas nodokļu likmes
Izglītības iestādes	Ērts sabiedriskais transports
Medicīnas pakalpojumu pieejamība	Cilvēciskās attiecības
Ekoloģija, daba, apkārtējās vides stāvoklis	Iespējama saskarsme dzimtajā valodā
Attīstīta kultūras dzīve	
Izklaides pasākumi un vietas	
Aktīvas atpūtas, sporta nodarbošanās iespējas	
Radinieku tuvums, cilmvieta	

Šie faktori apstiprina izvirzīto hipotēzi, jo līdz ar sociālajiem un ekonomiskajiem rādītājiem pastāv pazīmes, kuras galvenokārt saistītas ar cilvēku komunikatīvo vidi, radniecību, nacionalitāti un dzimto valodu (šis faktors tika minēts fokusa grupās ar krievu kā dzimto valodu vai sarunvalodu).

Lai novērtētu Latgales reģiona atbilstību pieprasītajiem faktoriem, kuri nosaka attieksmi pret dzīves vietu, tika veikta SWOT analīze. Tās rezultāti parādīti 5. tabulā, kur aplūkotas Latgales reģiona kā dzīves vietas stiprās un vājās puses, iespējas un draudi.

5. tabula

Latgales reģiona SWOT analīze (vietējo iedzīvotāju skatījumā)
The SWOT analysis of Latgale region (opinion of the locals)

S – Stiprās puses	O – Iespējas
<ul style="list-style-type: none"> • Tīra ekoloģija, daba, apkārtējas vides stāvoklis • Mācību iestādes • Radnieku un draugu tuvums • Brīva saskarsme • Atpūtas iespēja • Lētākas cenas 	<ul style="list-style-type: none"> • Infrastruktūras attīstība • Kultūras attīstība • Izglītības attīstība • Projektu iespēju izmantošana • Lauksaimniecības attīstība • Tūrisma attīstība • Izklaides un aktīvās atpūtas vietu attīstība • Ražošanas attīstība
W – Vājās puses	T – Draudi
<ul style="list-style-type: none"> • Bezdarbs un labi atalgojama darba trūkums • Zems dzīves līmenis • Ražošanas neesamība • Neattīstīta infrastruktūra • Neattīstīta sabiedriskā transporta sistēma • Neattīstīta kultūras dzīve • Sporta pasākumu trūkums • Ceļu stāvoklis • Vietējā pārvalde 	<ul style="list-style-type: none"> • Ekoloģiskā stāvokļa pasliktināšanās, dabas piesārņojums • Demogrāfiskā situācija (migrācija) • Sociālo problēmu paaugstināšanās • Ārzemju uzņēmumu konkurence

Latgales reģiona iespējamās pozicionēšanas pamats

Fokusa grupu diskusijās tika izmantots viens no asociatīvā eksperimenta variantiem – pabeigt teikumus par Latgali ar pirmajā acumirklī radušos asociāciju palīdzību. Tādējādi ar motīva palīdzību tiek radīta kāda asociācija, atbilstoša respondentu iekšējām interesēm [11, 256]. Reģistrētās grupu dalībnieku atbildes tika izanalizētas, un pirmām kārtām jāatzīmē, ka lielākā daļa no atbildēm attiecas uz pozitīvajām vai neitrālajām asociācijām; pēc tā var secināt, ka, par spīti Latgales atpalcībai no citiem Latvijas reģioniem sociāli ekonomiskajā ziņā, reģiona iedzīvotājiem ir labvēlīga attieksme pret savu dzīves vietu un ir nozīmīga patriotisma pakāpe (bieži atkārtojas asociācija ar Dzimteni).

6. tabulā atspoguļotas minētās asociācijas, kuras tika sadalītas divās grupās – asociācijas, kuras simbolizē Latgali kā dzīves vietu, un rīcības asociācijas.

Negatīvā rakstura asociācijas var attiecināt uz diviem virzieniem – ekonomiskā un kultūras (izklaides) attīstība. Ekonomiskā attīstība nepieciešama visu kategoriju iedzīvotājiem, bet otro aspektu – vājās izklaides iespējas – var aplūkot kā priekšrocību teritorijas pozicionēšanā esošajiem un potenciālajiem iedzīvotājiem, jo tā sasaucas ar mierīgu dzīvi un atpūtu, kas savukārt pārstāv bāzi rīcības asociācijās.

6. tabula

Galvenās asociācijas par Latgali kā dzīves vietu
The main associations about Latgale as a place of residence

	Simboli	Rīcības asociācijas
+	Gleznaina daba, tīra ekoloģija Zilo ezeru zeme, Rāznes ezers Dzimtene Dzīves, mācību vieta Ģimene, radinieki, māja Draugi Pretimnākoši, laipni cilvēki Labas attiecības starp dažādām tautībām Latvijas dvēsele Internacionālais reģions Pierobežas reģions	Mierīgi atpūsties dabā Izmantot aktīvā tūrisma iespējas Izbaudīt tīro dabu Mierīgi audzināt bērnus Atklāti sarunāties ar cilvēkiem Nodarboties ar lauksaimniecību Brīvi runāt krievu valodā
–	Vieta ar zemiem ienākumiem Ekonomiski nav attīstīta Visnabadzīgākais reģions	Grūti atrast labi atalgotu darbu Ierobežota izklaides vietu izvēle Nav iespējas kulturāli atpūsties

Minētās vispārējās asociācijas, kuras varētu izmantot kā Latgales simbolus, var iedalīt atkarībā no to satura četrās grupās:

- 1) asociācijas, saistītas ar dabu;
- 2) asociācijas, akcentējošas patriotiskās jūtas (Dzimtene, māja) un radniecības saiknes (ģimene);
- 3) asociācijas, norādošas uz cilvēku īpašībām (laipnums, cilvēciskums);
- 4) ģeogrāfiskā izvietojuma asociācijas. Tām ir it kā neitrāls raksturs, taču tās akcentē ģeogrāfiskā izvietojuma spēcīgās puses un līdz ar to tiek attiecinātas pie pozitīvajām asociācijām.

Tādējādi šīs asociācijas var izmantot reģiona pozicionēšanas procesā, jo tās, pirmkārt, pozitīvi raksturo Latgales reģionu, otrkārt, atbilst iedzīvotāju domām par savu dzīves vietu un, treškārt, parāda Latgales atšķirības no citiem Latvijas reģioniem. Asociāciju izvēle ir atkarīga no konkrētā iedzīvotāju tirgus segmenta vajadzībām un interesēm, kā arī no teritoriālā mārketinga komunikācijas mērķiem.

Secinājumi

Reģionu nevienmērīgās attīstības problēma ir daudzās valstīs, arī Latvijā, kaut arī valsts teritorija ir samērā neliela. Daudzos sociālajos un ekonomiskajos rādītājos Latgales reģions ir pēdējā vietā valstī. Atpalikušajām teritorijām nepieciešama speciāla reģionālās attīstības politikas izstrāde un īstenošana. Attīstīto valstu praksē teritoriju nevienmērīgās attīstības problēmas risināšanai kā viens no ekonomiskajiem instrumentiem tiek izmantota teritoriālā mārketinga stratēģija. Tās novitāti nosaka mārketinga pieeja teritorijas virzīšanai – tas tiek izskatīts kā objekts, kurš spējīgs apmierināt ārējo un iekšējo auditoriju vajadzības, lai paaugstinātu un nodrošinātu savu labklājību.

Galvenais teritorijas iekšējā mērķtirgus segments ir vietējie iedzīvotāji. Teritoriālā mārketinga mērķis – to piesaistīt un nodrošināt ar nepieciešamajiem dzīves apstākļiem.

Latgales reģiona sociālo un ekonomisko situāciju raksturojošo rādītāju analīze liecina par iespējamo pievilcības faktoru trūkumu iedzīvotājiem. Svarīgākās problēmas: augsts bezdarbs, zems iedzīvotāju dzīves līmenis, iedzīvotāju skaita samazināšanās, novecojusi infrastruktūra, kultūras un sporta pasākumu trūkums. Šīs problēmas ir savstarpēji saistītas, un tās nosaka gan Latgales reģiona kā dzīves vietas nepievilcību, gan arī sekmē reģiona negatīvā imidža veidošanu, kas savukārt ietekmē ārējo tirgu piesaisti un reģionālās attīstības mērķu sasniegšanu, izmantojot mārketinga instrumentus. Problēmu risināšana prasa milzīgus resursus un ieguldījumus, kā arī uzmanību no valsts un vietējām pašpārvaldes institūcijām. Tajā pašā laikā fokusa grupu rezultāti parādīja, ka teritorijas iekšējo patērētāju, iedzīvotāju interese arī tiek pausta ar tādiem faktoriem, kuri saistīti ar komunikatīvo vidi un dzimto valodu, dzimšanas vietu, radnieku un draugu tuvumu.

Balstoties uz Latgales reģiona SWOT veikto analīzi par iedzīvotāju segmentu, var secināt, ka izdevīgos stratēģiskos virzienus veido teritorijas stipro pušu paplašināšana un vājo – mazinājums un pilnveidošana, izmantojot ārējās iespējas.

Latgales reģiona priekšrocības un iespējas, kā arī pozitīvās asociācijas ar Latgali, nosaka reģiona faktoros, kuri, no vienas puses, atbilst iedzīvotāju motivācijai dzīves vietas izvēlē, no otras, – var kļūt par pamatu Latgales reģiona pozicionēšanas procesā, izmantojot teritoriālā mārketinga koncepciju teritorijas attīstības stratēģijas izstrādē.

LITERATŪRA

1. *Dažādā Latvija: pagasti, novadi, pilsētas, rajoni, reģioni. Vērtējumi, perspektīvas, vīzijas.* Rīga: Latvijas Statistikas institūts, Valsts reģionālās attīstības aģentūra, 2005. 586 lpp.
2. Kotler, Ph. *Marketing Places: Attracting Investment, Industry, and Tourism to Cities, States, and Nations.* Hardcover, Free Press, 1993. 388 p.
3. Kotler, Ph., Keller, K. L. *Marketing Management.* 12th ed. Upper Saddle River: Pearson Education International, 2006. 776 p.
4. Praude, V. *Mārketingi.* Rīga: Izglītības sōļi, 2004. 665 lpp.
5. Praude, V., Vozņuka, J. Teritoriālā mārketinga būtība un izmantošanas iespēju analīze. *Latvijas Universitātes Raksti, 702. sēj. Ekonomika, V.* R.: LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 384.–393. lpp.
6. Praude, V., Šalkovska, J. *Mārketinga komunikācijas. 2. Teorija un prakse.* R.: Vaidelote, 2006, 456. lpp.
7. Завьялов, П. С. *Маркетинг в схемах, рисунках, таблицах.* Учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2005. 496 с.
8. Мельникова, О. Т. *Фокус-группы в маркетинговом исследовании. Методология и техники качественных исследований в социальной психологии.* Учебное пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений. М.: издательский центр «Академия», 2003. 272 с.
9. Панкрухин, А. П. *Маркетинг территорий.* 2-е изд., дополн. СПб.: Питер, 2006. 416 с.
10. *Региональная экономика.* Учебник. Под ред. В. И. Видяпина и М. В. Степанова. М.: ИНФРА-М, 2006. 666 с.
11. Черчилль, Г. *Маркетинговые исследования.* СПб.: Питер, 2002. 752 с.
12. Centrālās statistikas pārvaldes mājaslapa. Pieejams: www.csb.lv (2007.12.03.)
13. Latgales reģiona portāls. Pieejams: www.latgale.lv (2007.12.03.)
14. Nodarbinātības valsts aģentūras mājaslapa. Pieejams: www.nva.lv (2007.12.03.)
15. Valsts reģionālās attīstības aģentūras mājaslapa. Pieejams: www.vraa.gov.lv (2007.12.03.)

Summary

A problem of uneven development of regions exists in Latvia, as well as in many other countries, in spite of the comparatively small territory and number of residents. The region of Latgale occupies the last place among the regions of the country in virtually all socio-economic indexes. Backward territories need development and implementation of special policy of regional development. In the practice of the developed countries, conception of strategic planning and marketing places is used to resolve the problem of uneven territorial development.

The novelty of the approach lies in the marketing approach to promotion of a territory: it is examined as an object which is able to satisfy the needs of external and internal target markets with the purpose to provide and increase the welfare of the territory.

The main segment of internal target market of a territory is the local inhabitants. The purpose of marketing places regarding this segment is to attract residents and to provide them with all facilities necessary for their life.

Analysis of indexes which characterize the socio-economic situation in Latgale region informs about the lack of possible factors of attractiveness for the residents.

Among the most essential problems is a high unemployment rate, low living standards, a critical demographic situation, obsolete infrastructure, lack of cultural and sports activities.

These problems are interrelated and determine the unattractiveness of the region as a place of residence, and promote a negative image of Latgale. Consequently, the image negatively influences attraction of external markets and achievement of the aims of regional development using marketing tools.

Solving of the existing problems requires enormous resources and investments, as well as attention from the state and municipal administration.

At the same time, the results of focus groups show that the inhabitants' interest in the territory is determined by factors related to a communicative environment, the mother tongue, birth-place, and contact with relatives and friends.

Performing a SWOT analysis for a segment of inhabitants in Latgale region, it is possible to conclude that a suitable strategic direction is development of the strengths of the territory and improvement of the weaknesses with the help of external opportunities.

The advantages and potential of the region, as well as the positive associations with Latgale are determined by some factors which comply to the motivation of people in the choice of place of residence, which can further serve as basis in the process of positioning the region and application of marketing place conception in the development of the strategic plan of the territory.

Keywords: marketing places, target market, SWOT analysis, association, focus group, positioning.

Finanšu sistēmu stresa testēšana: teorija un pasaules prakse

Stress Testing of Financial Systems: Theory and Global Practice

Elmārs Zakulis

Latvijas Banka

K. Valdemāra iela 2a, Rīga, LV-1050

E-pasts: *elmars.zakulis@bank.lv*

Autors rakstā apskata pēdējos gados strauju attīstību piedzīvojušu analītisku metožu kopu finanšu sistēmas ievainojamības avotu novērtēšanai – finanšu sistēmu stresa testus. Augošo interesi par šīm analītiskajām metodēm noteikuši biežie finanšu sistēmu satricinājumi pasaulē. Teorētiskajā literatūrā identificētie galvenie posmi stresa testēšanas veikšanā šajā rakstā aplūkoti līdztekus līdzšinējai pasaules valstu pieredzei, īstenojot finanšu sistēmu stresa testēšanu praksē. Gan finanšu sistēmas stresa testēšanas mērķis, gan praktiskā pieredze rāda, ka svarīgi ir censties pievērsties tieši vissvarīgākajiem finanšu sistēmu apdraudošajiem riskiem, kaut arī to potenciāli radīto zaudējumu novērtējumi var būt salīdzinoši neprecīzi. Pasaules prakse liecina, ka, veicot finanšu sistēmu stresa testus, lielākā uzmanība tiek pievērsta tieši bankām – nozīmīgākajai finanšu sistēmas daļai – un to raksturīgākajiem finanšu riskiem: galvenokārt kredītriskam, kuram seko procentu likmju un valūtas riski.

Atslēgvārdi: finanšu sistēma, stresa testi, finanšu riski, šoku absorbēšanas spēja, finanšu stabilitāte.

Finanšu krīzes nav reti novērojama parādība. Kopš 1980. gada tās uzliesmojušas trijās ceturtdaļās pasaules valstu, to skaitā daudzās industriāli attīstītajās valstīs [9]. Taču finanšu krīzes kopš deviņdesmito gadu beigām, sākot ar Āzijas krīzi 1997. gadā, parādīja finanšu sistēmas stabilitātes lielo nozīmi valsts makroekonomiskās stabilitātes nodrošināšanā [13, 49]. Vājas finanšu institūcijas, neadekvāta banku regulēšana un uzraudzība, kā arī caurskatāmības trūkums bija šo krīžu centrā [8]. Vairākumā valstu finanšu nestabilitātes avots bija tieši banku sektors [2, 2]. Banku krīžu tiešās izmaksas ir ļoti augstas: pēc Starptautiskā Valūtas fonda aprēķiniem, pēdējo 15 gadu laikā tās pārsniegušas 10% no krīzes skarto valstu IKP. Turklāt netiešās izmaksas, ņemot vērā negatīvo ietekmi uz ekonomisko aktivitāti, bijušas vēl augstākas. Jaunākie ASV augsta riska kredītu krīzi raisītie globāla mēroga finanšu satricinājumi parādījuši, ka no krīzēm nav pasargātas arī visattīstītākās pasaules finanšu sistēmas.

Finanšu pakalpojumu industrijas jaunievedumi un diversifikācija, kā arī starptautisko kapitāla plūsmu straujais pieaugums, apgrūtinājuši finanšu institūciju uzraudzību un finanšu sistēmu stabilitātes nodrošināšanu. Tādējādi pēdējo gadu laikā liela uzmanība pievērsta finanšu sistēmu ievainojamības avotu novērtēšanai kā pirmajam solim iespējamo finanšu krīžu novēršanā. Finanšu stabilitātes tematikas loma politikas apspriežu dienaskārtībā ir ievērojami pieaugusi – G7 un citu grupu apspriedēs tā aizņem tikpat daudz vai vēl vairāk laika kā tradicionālie makroekonomikas temati [3, 41].

Starptautisko diskusiju gaitā identificēta virkne darba prioritāšu starptautiskās finanšu sistēmas stiprināšanā – to skaitā nepieciešamība uzlabot spēju novērtēt finanšu sistēmu ievainojamību un izstrādāt un attīstīt analītiskos instrumentus šī uzdevuma izpildei [7, 1]. Vadošo lomu šajā procesā uzņēmas Starptautiskais Valūtas fonds un Pasaules Banka. Kā viena no perspektīvākajām analītiskajām metodēm, kas novērtē finanšu sistēmas noturību pret strauju finanšu risku pieaugumu, pēdējo gadu laikā attīstīta finanšu sistēmu stresa testēšana.

Termins „stresa tests” tradicionāli apzīmē virkni metožu, kas tiek izmantotas, lai novērtētu finanšu instrumentu portfeļa ievainojamību pret nozīmīgām izmaiņām makroekonomiskajā vidē vai ārkārtējiem, bet ticamiem notikumiem. Stresa testi sākotnēji tika attīstīti kā banku iekšējie risku vadības instrumenti, taču pieaugošo interesi par tiem radīja tieši iespēja tos izmantot, lai novērtētu visas finanšu sistēmas ievainojamību pret dažādiem riskiem [15, 35]. Abos šajos testu lietošanas gadījumos stresa testu galamērķis ir palīdzēt skaidrāk identificēt nozīmīgākos riskus un novērtēt to potenciāli radītos zaudējumus ārkārtējos tirgus apstākļos [1, 4].

Visas finanšu sistēmas stresa testēšana ir daudz jaunāks koncepts [14, 1], tādēļ arī literatūras par šo tematu ir salīdzinoši mazāk, taču tās klāsts strauji palielinās.

Stresa testu veikšana gan pirmajos teorētiskās literatūras darbos šajā jomā, piemēram, *Blaschke, Jones, Majnoni, un Peria* (2001), gan arī jaunākajos izdevumos, piemēram, *Čihák* (2004) un *Jones, Hilbers un Slack* (2004), tiek aplūkota kā process, kas sastāv no vairākiem soļiem, kuros ir jāatbild uz svarīgiem stresa testēšanas formulēšanas jautājumiem, lai pieņemtu lēmumus par veidu, kādā īstenot stresa testus. Turpmāk darbā tiks sīkāk aplūkoti četri galvenie lēmumu pieņemšanas soļi stresa testa veikšanā, katru no tiem papildinot ar Starptautiskā Valūtas Fonda veiktās valstu aptaujas datiem par to, kādi lēmumi tajos visbiežāk tiek pieņemti pasaulē, īstenojot finanšu sistēmu stresa testēšanu praksē.

1. Iespējamo finanšu sistēmas ievainojamības avotu identificēšana

Tā kā veikt stresa testus katram iedomājamam riska faktoram būtu ārkārtīgi darbietilpīgs process, pirmais solis stresa testēšanas procesā ir identificēt tos potenciālos šokus, kas saistīti ar konkrētajā valstī reāli eksistējošajiem makroekonomiskajiem riskiem. Balstoties uz konkrētās un arī citu valstu pieredzes, iespējams noteikt, ka konkrētajos ekonomiskajos apstākļos noteikta veida risku šoki ir vairāk iespējami nekā cita veida šoki. Šeit gan no svara atzīmēt, ka paši stresa testu rezultāti novērtē dažādu šoku radītos zaudējumus, nevis šo šoku iestāšanās varbūtību [4, 3]. Taču koncentrēšanās uz vājākajiem finanšu sistēmas punktiem dod iespēju labāk pielāgot stresa testus konkrētajai situācijai valstī, veikt pilnvērtīgāku esošo risku analīzi un efektīvāk izmantot laiku un resursus [11, 6].

Fakts, ka pastāv makroekonomiski riski, kas var izraisīt finanšu sistēmas šokus, vēl nenozīmē, ka šoku iespaids būs liels. To iespaids būs mazs, ja finanšu sistēmas pakļautība šiem riskiem nav liela. Tas ir stresa testu uzdevums – novērtēt, kā dažādi pastāvošie riski saistās ar riskiem, kuriem pakļauta finanšu sistēma (sk. 1. tab.).

Stresa testu specifikācija bieži ir iteratīvs process, jo sākotnēji identificēto risku iespaids var būt mazs, bet riski, kas sākotnēji tika novērtēti kā mazi, var potenciāli radīt lielus zaudējumus, jo finanšu sistēmas pakļautība tiem ir liela [6, 8].

1. tabula

**Stresa testos novērtētie risku veidi Starptautiskā Valūtas fonda veiktajos
finanšu sistēmu stresa testos 28 valstīs [10, 7]**
*Types of risks assessed in financial system stress tests by International Monetary
Fund in 28 countries*

Stresa testu specifikācija	Valstu skaits
Procentu likmju risks	25
Valūtas risks	24
Kredītrisks	26
Likviditātes risks	4
Kapitāla vērtspapīru un nekustamā īpašuma cenu risks	13
Preču cenu risks	4
Cita veida risks	7

2. Finanšu sistēmas seguma definēšana un nepieciešamo datu identificēšana

Stresa testa specifikācijā otrs svarīgs solis – definēt, cik lielai finanšu sistēmas daļai jāveic stresa testi. Vispārpieņemta norma – aplūkot visas sistēmiski svarīgās institūcijas un to daļu no to aktīviem, kura rada vislielāko pakļautību riskiem.

Praktiskie jautājumi, kas jāatrisina šajā solī:

- kāda veida finanšu institūcijas aplūkot? Parasti aplūko tikai bankas, jo tām ir dominējošā pozīcija finanšu sistēmās. Taču atkarībā no finanšu sistēmas attīstības pakāpes var pētīt arī citas institūcijas, piemēram, apdrošināšanas kompānijas (sk. 2. tab.);
- cik detalizētus datus iespējams izmantot? Ir būtiski atzīmēt, ka visas sistēmas stresa testēšana vēl nenozīmē, ka stresa testi tiek veikti ar datiem, kas iegūti, summējot atsevišķo finanšu institūciju datus. Veicot stresa testus ar summētajiem individuālo finanšu institūciju datiem, pastāv iespēja, ka netiks konstatēti būtiski riski, kuri raksturīgi tikai daļai no finanšu institūcijām, bet spējīgi ietekmēt visas finanšu sistēmas stabilitāti. Tāpēc pieejamo datu iespēju robežās stresa testi jāpiemēro katrai atsevišķai institūcijai [6, 4];
- kā iekļaut ārvalstu īpašumā esošās finanšu institūcijas? Tipiskais risinājums – iekļaut ārvalstu banku meitas bankas, bet neiekļaut ārvalstu banku filiāles;
- kāda veida risku pakļautību aplūkot? Visbiežāk tiek pētīta pakļautība kredītriskiem un tirgus riskiem. Reizēm aplūkoti arī likviditātes un starpbanku kaitīgās ietekmes riski. Šo risku izvēle arī nosaka stresa testu aprēķiniem nepieciešamos datus.

2. tabula

**Stresa testos ietvertās finanšu institūcijas un izmantotie dati Starptautiskā
Valūtas fonda veiktajos finanšu sistēmu stresa testos 28 valstīs [10, 9]
*Financial institution coverage and data usage
in financial system stress tests by International Monetary Fund in 28 countries***

Stresa testu specifikācija	Valstu skaits
Stresa testi veikti tikai bankām	21
Stresa testi veikti arī citām finanšu institūcijām	7
t. sk. <i>Apdrošināšanas kompānijām</i>	5
<i>Citām</i>	2
Banku stresa testi veikti:	
Visām bankām, balstoties uz kopējiem datiem	5
Visām bankām, balstoties uz datiem līdzīgu banku grupu dalījumā	3
Visām bankām, balstoties uz datiem individuālo banku dalījumā	11
Tikai sistēmiski svarīgajām bankām	10
Izmantotie dati:	
Balance un peļņas un zaudējumu aprēķins	15
Aktīvu un pasīvu termiņstruktūra	5
Valūtas kursi, procentu likmes, INK, akciju un nekustamo īpašumu cenas	25
Likviditāte un uzkrājumi	8
Finanšu uzraudzības dati, dati par tirgus un kredītrisku	6
Ārpusbilances pozīcijas	4
Makroekonomiskie rādītāji	4

3. Metodoloģija

Sistēmas stresa testos pamatā izmanto vienu vai vairākas no šādām trim metodēm.

1. Jūtīguma analīze – novērtē finanšu sistēmas ievainojamību pret izmaiņām individuālos finanšu mainīgajos – procentu likmēs, valūtas kursos, INK u. c.
2. Scenārija analīze – novērtē finanšu sistēmas noturību pret izmaiņām vairākos mainīgajos, kas atspoguļo ārkārtēju, bet ticamu ekonomisku scenāriju. Pie tam scenārijs var būt:
 - vēsturiskais scenārijs – balstīts uz šokiem, kas notikuši pagātnē;
 - hipotētiskais scenārijs – balstīts uz ticamām apstākļu izmaiņām konkrētajā ekonomiskā situācijā, bet bez vēsturiska precedenta.
3. Kaitīgās ietekmes (*contagion*) analīze – novērtē šoku transmisiju no individuālām finanšu institūcijām uz pārējo finanšu sistēmu. Kaitīgā ietekmes stresa testi var būt:
 - „tīrās” kaitīgās ietekmes stresa tests – novērtē kā vienas bankas bankrotēšana, kas nav saistāma ar vispārējiem ekonomiskajiem apstākļiem (piemēram, vadības krāpšanās dēļ), caur starpbanku tirgu ietekmē citas bankas;
 - „makro” kaitīgās ietekmes stresa tests – tiek lietots līdz ar vienu no abām iepriekšējām metodēm, lai novērtētu, kā vispārēja šoka vai šoku gadījumā bankrotējusi viena vai vairākas bankas caur starpbanku tirgu ietekmē citas, jau šoka rezultātā novājinātās bankas [16].

Pašlaik praksē visvairāk tiek lietota jutīguma analīzes metode (sk. 3. tab.). Tās priekšrocība ir spēja izvērtēt katru individuālo riska faktoru un identificēt bīstamākos no riskiem, novērtējot to šoku radītos zaudējumus finanšu sistēmai [5, 7]. Tās trūkums ir fakts, ka tā pamatā balstās uz tipisko ekonomikas pieņēmumu „visam citam paliekot nemainīgam” un aplūko vienu riska faktoru izolēti no citiem. Šis jutīguma analīzes pieņēmums, ka, pasliktinoties vienam riska faktoram, pārējie faktori paliek konstanti, pie lielām riska faktora izmaiņām var nebūt reālistisks.

Scenārija analīze cenšas novērst minēto jutīguma analīzes trūkumu un stresa testā piemēro vairākus šokus, ņemot vērā to pamatā esošo riska faktoru savstarpējo saistību. Taču arī scenārija analīzei ir savi trūkumi, kas atšķirīgi katrā no tās pieejām. Vēsturiskie scenāriji, kas balstās uz šoku kombinācijām, kuras izraisa krīzes pagātnē, var nebūt saistoši, analizējot esošo finanšu sistēmas ievainojamību – gan tāpēc, ka finanšu sistēmas dalībnieki otrreiz līdzīgas kļūdas nemēdz atkārtot, gan tāpēc, ka laika gaitā finanšu sistēmas struktūras mainās un vēsturiskā dažādo šoku savstarpējā saistība var būt mainījusies. Savukārt, hipotētiskajos scenārijos viena riska faktora ietekmes lielums uz otru riska faktoru visbiežāk balstās uz pieņēmumiem, kas pat tad, ja tie izdarīti, balstoties uz reāliem aprēķiniem, var nebūt precīzi stresa testa apstākļos, kad riska faktori tiek palielināti daudz vairāk nekā normālos apstākļos.

3. tabula

**Stresa testos izmantotās metodes Starptautiskā Valūtas fonda
veiktajos finanšu sistēmu stresa testos 28 valstīs [10, 9]
*Methodology applied in financial system stress tests by International
Monetary Fund in 28 countries***

Stresa testu specifikācija	Valstu skaits
Jutīguma analīze, izmantojot:	
Procentu likmes	25
Valūtas kursus	23
Akciju cenas	7
Preču cenas	4
Nekustamā īpašuma cenas	6
Ieņēmumus nenesošos kredītus (INK)	22
Citus	12
Scenārija analīze:	
Tika veikta	18
Netika veikta	10
Kaitīgās ietekmes analīze:	
Tika iekļauta stresa testos	3
Netika iekļauta stresa testos	25

Kaitīgās ietekmes analīze, kas bieži tiek lietota kombinācijā ar vienu no abām iepriekšminētajām metodēm, ir ļoti vērtīgs instruments, lai uzlabotu finanšu sistēmas risku novērtēšanu. Taču tās lietošanu lielā mērā apgrūrina lielais nepieciešamo datu daudzums un šo datu ierobežotā pieejamība.

4. Šoku kalibrēšana un aprēķinu veikšana

Vārds «kalibrēšana» stresa testu kontekstā apzīmē procesu, kurā tiek noteikts stresa testā piemērotā viena vai vairāku šoku lielums, kā arī mērvienības, kurās izteikts katra konkrētā riska šoks un arī rezultāti (sk. 4. tab.).

Visvienkāršākā šoku kalibrēšana ir gadījumos, kad stresa testi tiek veikti pēc vēsturisko scenāriju metodes, jo gan šoku lielums, gan arī šoku un rezultātu mērvienības var viegli noteikt, balstoties uz reāliem notikumiem pagātnē.

4. tabula

Stresa testu šoku un rezultātu kalibrēšana Starptautiskā Valūtas fonda veiktajos finanšu sistēmu stresa testos 28 valstīs [10, 9]
Determination of shock size and result calibration in financial system stress tests by International Monetary Fund in 28 countries

Stresa testu specifikācija	Valstu skaits
Šoka lielums tika noteikts, balstoties uz:	
Hipotētisku pieņēmumu, ņemot vērā katras valsts īpatnības (<i>ad hoc</i>)	14
Laika rindu statistiskās analīzes	6
Ekstrēmām notikumiem vēsturē	18
Citu	3
Rezultāti tika kalibrēti:	
Pašu kapitāla izteiksmē	12
Pirmā un otrā līmeņa kapitāla izteiksmē	19
Bankas peļņitēspējas izteiksmē	3

Hipotētisku pieņēmumu gadījumā stresa testu šoku lieluma noteikšanā un aprēķinu un rezultātu formulēšanā var izmantot vienu no divām vispārīgām pieejām:

- „vissliktākā gadījuma” pieeja – kādi būtu potenciālie zaudējumi pie konkrētiem šokiem;
- „atskaites punkta” pieeja – kādi šoki varētu radīt noteikta apmēra zaudējumus [12, 37].

Pirmā pieeja balstās uz vienu no izplatītākajām stresa testu definīcijām, pēc kuras stresa testi nosaka potenciālos zaudējumus no „ārkārtīgiem, bet ticamiem” notikumiem. Pēc šīs pieejas, stresa testu scenārijos nosaka tādu šoku lielumu, kas radītu maksimāli lielu iespaidu uz finanšu sistēmu, bet tajā pašā laikā būtu ticams (tulk. no angļu val. *exceptional, but plausible*). Šo pieeju arī dēvē par „vissliktākā gadījuma” (tulk. no angļu val. *worst case approach*) pieeju.

Savukārt, pēc otrās pieejas, definē zināmu atskaites punktu par finanšu sistēmas stāvokli pēc šoka un pēc tam noteikts lielākais šoks, ko finanšu sistēma varētu izturēt, nesasniedzot šo atskaites punktu. Piemēram, stresa testa scenārija formulējums var būt šāds: kāds ir vislielākais pieaugums ieņēmumus nenesošajos kredītos (INK), ko banku sektors varētu pārdzīvot, nevienai no bankām nebankrotējot. Šajā gadījumā atskaites punkts ir bankrots kādā no bankām, savukārt šoks ir INK pieaugums. Stingrāka atskaites punkta piemērs būtu situācija, kad nevienas bankas kapitāla pietiekamības rādītājs (KPR) šoka rezultātā nekļūst zemāks par minimālo prasību – 8%. Savukārt, brīvāka atskaites punkta piemērs būtu situācija, kad šoka dēļ bankrotējušo banku aktīvi neveido vairāk par 25% no banku

sistēmas aktīviem. Šo pieeju arī dēvē par „atskaites punkta” pieeju (tulk. no angļu val. *threshold*), un tās priekšrocība ir rezultātu interpretēšanas vienkāršība.

5. tabulā redzami starptautiskajā praksē lietotajos stresa testos noteikto šoku lielumi un mērvienības.

5. tabula

Stresa testu scenāriju veidi un šoku lielums Starptautiskā Valūtas fonda veiktajos finanšu sistēmu stresa testos 28 valstīs [10, 12]
Scenarios and size of applied shocks in financial system stress tests by International Monetary Fund in 28 countries

Šoka veids	Scenārija veids	Šoka lielums
Procentu likmju risks	<ul style="list-style-type: none"> Uz hipotētisku pieņēmumu balstīts procentu likmju pieaugums (<i>ad hoc</i>) Paralēla ienesīguma līknes pārbīde Uz vēsturiskiem notikumiem balstīts procentu likmju pieaugums 	<ul style="list-style-type: none"> 3-mēnešu izmaiņu 3 standartnovirzes 50%–100% pieaugums trīskārtējs pieaugums nominālajā likmē 100 bāzes punktu (1%) šoks procentu likmēm 100 bāzes punktu šoks ASV dolāra procentu likmēm un tam sekojošs 300 bāzes punktu šoks procentu likmēm vietējā valūtā 300 bāzes punktu pieaugums
Valūtas risks	<ul style="list-style-type: none"> Uz hipotētisku pieņēmumu balstīta valūtas devalvācija Vēsturiskās valūtas kursa izmaiņas 	<ul style="list-style-type: none"> 20%–50% devalvācija 10% kritums vietējās valūtas vērtībā 20% kritums/kāpums vietējās valūtas vērtībā 40% USD/EUR kursa kritums/kāpums
Kredītrisks	<ul style="list-style-type: none"> Uz hipotētisku pieņēmumu balstīts INK pieaugums Vēsturiski novērotie kredītriska šoki nokavēto kredītu maksājumu pieaugums zemstandarta INK migrēšana nepareiza kredītu klasificēšana 	<ul style="list-style-type: none"> 50% pieaugums iekšzemes kredītešanā 5% pieaugums INK 20% no standarta kredītiem¹ kļūst par (migrē uz) uzraugāmajiem, 100% no uzraugāmajiem migrē uz zemstandarta, 100% no kļūst par šaubīgajiem, 50% no šaubīgajiem migrē uz zaudētajiem 50% no uzraugāmajiem un 100% citu INK kategoriju kredīti tiek norakstīti zaudējumos Atsevišķiem lielākajiem parādniekiem izsniegtie kredīti tiek pārkvalificēti uz viszemāko kredītu kategoriju

Par stresa testu rezultātu mērvienībām vairumā gadījumu tiek izmantota kapitāla atlikusī bilances vērtība pēc stresa testā aprēķinātajiem šoku radītajiem zaudējumiem (sk. 4. tab.).

Pašu stresa testu aprēķinu veikšana literatūrā netiek īpaši detalizēti aprakstīta. Tā lielākoties ir tehniska darbība, kas lielā mērā atkarīga no katras konkrētās valsts grāmatvedības principiem, uzraugošo institūciju prasībām un finansiālo datu pieejamības. Valstīs, kurās ir plašāka pieeja finanšu institūciju datiem, iespējams veikt ļoti detalizētus aprēķinus un iegūt salīdzinoši precīzus rezultātus, bet valstīs ar ierobežotu pieeju individuālo institūciju finanšu datiem, veicot aprēķinus, nepieciešams izdarīt virkni pieņēmumu, un aprēķinu detalizācijas pakāpe un rezultātu precizitāte ir zemāka. Taču, kā atzīts Starptautiskā Valūtas fonda apskatā par sistēmas stresa testu lietošanu: „Pieredze ar stresa testiem liecina, ka svarīgi ir apzināt iespējamo zaudējumu apmēru un nozīmi sistēmā, nevis mēģināt kvantificēt zaudējumu lielumu ar „zinātnisku precizitāti”” [10, 15].

Secinājumi

- No sistēmas stresa testu veikšanas viedokļa ir svarīgi novērtēt vissvarīgākos finanšu sistēmu apdraudošos riskus; neatkarīgi no tā, cik precīzi tos iespējams aprēķināt, svarīgi identificēt galvenos visas finanšu sistēmas ievainojamības avotus un finanšu institūciju noturību pret tiem, nosakot aptuveno zaudējumu apmēru no dažādo riska faktoru izmaiņām.
- Praksē veicot finanšu sistēmu stresa testus, lielākā uzmanība tiek pievērsta tieši bankām – nozīmīgākajai finanšu sistēmas daļai – un to raksturīgākajiem finanšu riskiem, galvenokārt kredīriskam, tam seko procentu likmju un valūtas riski, gan kā nākamie svarīgākie riski bankām, gan kā riski, uz kuru bāzes vēsturiski ir attīstījušās stresa testēšanas metodes individuālu finanšu institūciju riska novērtēšanai.
- Lai arī visas finanšu sistēmas stresa testēšanā mērķis ir novērtēt sistēmas noturību pret satricinājumiem kopumā, praksē stresa testēšanu cenšas balstīt uz katras individuālās finanšu institūcijas datiem, ņemot vērā:
 - pieejamo individuālo datu detalizācijas ierobežojumus;
 - testējamās finanšu sistēmas lielumu un komplikētības pakāpi;
- izvēloties „stresa lielumu”, hipotētiski pieņēmumi tiek izmantoti vienlīdz bieži ar vēsturiski reāli piedzīvotām finansiālu satricinājumu epizodēm;
- par galveno šoku absorbējošo drošības buferi finanšu sistēmā izmanto finanšu iestāžu kapitālu vai tā atsevišķas sastāvdaļas.

PIEZĪMES

¹ Atkarībā no kredītiem piemītošā kredītriska tie tiek klasificēti piecās kredīta kvalitātes kategorijās: standarta, uzraugāmie, zemstandarta, šaubīgie un zaudētie kredīti. Trīs pēdējo kategoriju kredīti kopā tiek apzīmēti kā INK.

LITERATŪRA

1. Blaschke, W., Jones, M. T., Majnoni, G., Peria, S. M. Stress Testing of Financial Systems: An Overview of Issues, Methodologies, and FSAP Experiences. Working Paper № 01/88, *International Monetary Fund*, 2001, p. 4.
2. Bouscharain, L. Overview of Financial Stability Issues. IMF/World Bank FSAP Seminar on Financial Stability and Development, Joint Vienna Institute. Austria, February 8–10, 2005, p. 2.

3. Clark, A.. Challenges for Financial Stability Policy. *Economic Affairs*, vol. 24, issue 24, Dec. 2004, p. 41.
4. Committee on the Global Financial System. Stress Testing by Large Financial Institutions: Current Practice and Aggregation Issues. CGFS Publication, № 14, Bank for International Settlements, April 2000, p. 3.
5. Čihák, M. Designing Stress Tests for the Czech Banking System. *Research and Policy Note*, № 3/2004, Czech National Bank, April 2004, p. 7.
6. Čihák, M. Stress Testing: A Review of Key Concepts. *Research and Policy Note*, № 2/2004, Czech National Bank, April 2004, p. 4, 8.
7. Evans, O. *et al.* Macroprudential Indicators of Financial System Soundness. Occasional Paper 192, *International Monetary Fund*, April 2000, p. 1.
8. Financial System Soundness Factsheet. *International Monetary Fund*, April 2005.
9. Hilbers, P. The IMF/World Bank Financial Sector Assessment Program. *Economic Perspectives*, 23. Febr. 2001.
10. Analytical Tools of the FSAP. *International Monetary Fund*, February 2003, p. 7.
11. Jones, M. T. *et al.* Stress Testing Financial Systems: What to Do When the Governor Calls. Working Paper № 04/127. *International Monetary Fund*, July 2004, p. 6.
12. Laubsch, A. J. Risk Management: a Practical Guide. *RiskMetrics Group*. First Edition, August 1999, p. 37.
13. Lindgren, C. L. *et al.* Financial Sector Crisis and Restructuring: Lessons from Asia. Occasional Paper 188, *International Monetary Fund*, 2000, p. 49.
14. Sorge, M. Stress-Testing Financial Systems: an Overview of Current Methodologies. Working Paper № 165, *Bank for International Settlements*, December 2004, p. 1.
15. Sundararajan, V. *et al.* Financial Soundness Indicators: Analytical Aspects and Country Practices. Occasional Paper № 212, *International Monetary Fund*, 2002, p. 35.
16. Zelmer, M. Financial System Stress Tests. IMF/World Bank FSAP Seminar on Financial Stability and Development. Joint Vienna Institute, Austria, February 8–10, 2005.

Summary

This paper reviews financial system stress testing – a set of analytical methods to assess the vulnerability of financial systems, which have experienced a rapid development over the course of recent years. The growing interest in this method has been caused by the frequent crises experienced in financial systems around the world. The main steps in carrying out the stress testing identified in theoretical literature are examined in this paper, along with the practice of countries that have performed financial system stress tests. Both the main objective as well as the practical experience of financial system stress testing show that it is crucial to attempt to address the main risks threatening the financial system despite the comparatively imprecise estimates of potential losses these risks may cause. Global practice indicates that most attention in financial system stress testing is paid to banks, as the most important part of the financial system, and to the risks that are most characteristic for banks – mainly credit risk, followed by interest rate and currency risk.

Keywords: financial system, stress tests, financial risks, shock absorption capacity, financial stability.

Sociālekonomisko faktoru un psihosociālās slodzes ietekme uz Latvijas iedzīvotāju veselību

Impact of Socioeconomic Factors and Psychosocial Burden on the Health of the Population in Latvia

Irina Zujeva

Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Ekonometrijas virziens
Doktorantūras studente
E-pasts: *c_heaven@inbox.lv*

Darbā analizēta sociālekonomisko faktoru un psihosociālās slodzes ietekme uz Latvijas iedzīvotāju veselību. Faktoru ietekmes novērtēšanai izmantots divdimensiju stereotipa *logit* modelis.

Pētījumā tika konstatēts, ka daži determinanti, piemēram, ienākums un bezdarbnieka statuss, ietekmē veselības stāvokli galvenokārt netiešā veidā – ar psihosociālajiem faktoriem. Iegūtie rezultāti liecina, ka psihosociālo slodzi var uzskatīt par vienu no galvenajiem veselības riskiem Latvijā.

Atslēgvārdi: veselība, sociālekonomiskie determinanti, psihosociāla slodze, stereotipa *logit* modelis.

Pateicība

Autore pateicas promocijas darba zinātniskajam vadītājam profesoram Mihailam Hazanam par palīdzību darbā izmantotā modeļa veida izvēlē un modeļa izstrādāšanā.

Ievads

Darbā analizēti Latvijas iedzīvotāju veselības līmeni ietekmējošie sociālekonomiskie faktori vai veselības determinanti. Līdz šim Latvijā veselības determinanti pētīti visai maz. Tajā pašā laikā veselības pamatrādītāji mūsu valstī ir vieni no zemākajiem Eiropas Savienībā. Piemēram, ir 10 gadu starpība starp jaundzimušo sagaidāmo mūža ilgumu tādās valstīs kā Zviedrija, Spānija un Itālija (80 gadi), no vienas puses, un Latviju (70 gadi) un Rumāniju (71 gads), no otras puses[13].

Šāda situācija norāda uz efektīvas darbības nepieciešamību valsts līmenī kopējā Latvijas iedzīvotāju veselības līmeņa paaugstināšanai. Tas savukārt nav iespējams bez informācijas par veselības determinantiem un to ietekmi uz valsts iedzīvotāju veselības rādītājiem. Veselības veicināšanas politikas veidošanā nav

iespējams izmantot datus par veselības determinantiem, kas iegūti citās valstīs, jo katrā valstī sociālā un ekonomiskā situācija ir unikāla un veselības determinantu ietekmes stiprums uz iedzīvotāju veselību būtiski atšķiras pat relatīvi līdzīgās kaimiņvalstīs [9].

Par galvenajiem veselības determinantiem tiek uzskatīti tādi faktori kā ienākuma līmenis, izglītības līmenis, nodarbinātības statuss, dzimums utt. [7]. Salīdzinoši nesēn kā veselību noteicošos faktorus literatūrā sākuši aplūkot arī tā dēvētos psihosociālos resursus [6; 5], kas ietver sociālo atbalstu, sociālo aktivitāti, uzticību cilvēkiem, pašnovērtēto kontroli pār dzīvi, pašnovērtēto sociālo pozīciju utt. [6].

Šajā darbā novērtēta sociālekonomisko un psihosociālo faktoru ietekme uz Latvijas iedzīvotāju pašnovērtēto veselības stāvokli. Atšķirībā no citiem pētījumiem psihosociālie resursi aplūkoti citādā aspektā – tiek analizēta psihosociālā slodze, kas ietver depresīvos stāvokļus un zemu apmierinātības līmeni ar dzīvi.

Faktoru ietekme uz iedzīvotāju veselību novērtēta, izmantojot divdimensiju stereotipa *logit* modeli.

Dati un metodoloģija

Pētījumā izmantoti LU Sociālo un politisko pētījumu institūta koordinētās „Dzīves kvalitāte Latvijā” aptaujas dati 2005. gadā¹. Aptaujas ietvaros iegūta plaša rakstura informācija par 1020 respondentiem no visiem valsts reģioniem. Izlase ir reprezentatīva un pietiekami liela, lai sasniegtu pētījuma mērķus. Pēc novērojumu atlasīšanas ar trūkstošām vērtībām atkarīgajā mainīgajā vai skaidrojošos mainīgajos iegūta 1008 respondentu liela izlase.

Pašnovērtētais veselības stāvoklis tiek izmantots kā atkarīgais mainīgais. Respondenti atbildēja uz jautājumu: „Kurš no apgalvojumiem visprecīzāk raksturo Jūsu veselības stāvokli?” – izvēloties vienu no sešiem atbilžu variantiem: „Neslimoju”, „Mēdz būt tikai vieglas saslimšanas”, „Bijušas arī nopietnākas slimības, taču esmu izārstējies”, „Bijušas nopietnas slimības un traumas, no kurām jācieš vēl tagad”, „Ir hroniskas slimības”, „Ir invaliditāte”. Modeļa izveidei izmantota piecu punktu skala – pēdējās divas kategorijas tiek apvienotas vienā (pēdējā kategorija ir ļoti maza, pie tam saskaņā ar iepriekš veikto analīzi pēdējās divas kategorijas nav statistiski atšķirīgas).

Izmantojot stereotipa *logit* modeli, novērtēta sociālekonomisko un psihosociālo faktoru ietekme uz Latvijas iedzīvotāju veselības stāvokli. Analizēto sociālekonomisko determinantu vidū ir vecums, dzimums, darbaspēka kategorija, ģimenes stāvoklis, māsaimniecības ienākums uz vienu ģimenes locekli, izglītība, dzīvesvieta (Rīga, ārpus Rīgas), etniskā piederība un pilsonība.

Psihosociālās slodzes raksturošanai darbā izmantoti trīs faktori. Pirmais faktors atspoguļo spēcīgus emocionāla rakstura pārdzīvojumus (depresija, raizes) pēdējā gada laikā, kuru dēļ radušās problēmas respondenta darbā vai ikdienas dzīvē. (Turpmāk doto mainīgo dēvēsim par „depresiju”, abstrahējoties no tā, ka šī termina skaidrojums psiholoģijas zinātnē atšķiras no pētījumā izmantotās definīcijas.)

Nākamie divi faktori raksturo indivīda apmierinātību ar dzīvi, precīzāk, viņa vidējo apmierinātības līmeni ar diviem dzīves jomu kopumiem. Pirmais faktors atspoguļo respondenta vidējo apmierinātības līmeni ar trim dzīves jomām: darbs, ģimenes dzīve un paša vai ģimenes materiālā labklājība. Saskaņā ar iekļautajām

dzīves jomām šo faktoru turpmāk dēvēsim par primāro dzīves apmierinātības indeksu, otro – par sekundāro dzīves apmierinātības indeksu. Tā lielums atspoguļo vidējo respondenta apmierinātības līmeni ar piecām dzīves jomām: mājoklis, darba iespējas, respondentam dzīvesvietā, profesionālās kvalifikācijas līmenis, iespējas īstenot personīgās ieceres un mērķus, atbalsts un drošība, ko respondents sniedz saviem radiem, draugiem, kolēģiem. Abi rādītāji iedalīti trīs kategorijās – augsts, vidējs un zems apmierinātības līmenis.

Dzīves jomas, kuras izmantotas abu indeksu aprēķinos, atlasītas, balstoties uz iepriekš veiktās analīzes rezultātiem, – tās būtiski ietekmē Latvijas iedzīvotāju vispārējo apmierinātību ar dzīves līmeni.

Darbā izmantotais stereotipa *logit* modelis ļauj izveidot vairākus vienādojumus, lai novērtētu latentā mainīgo daudzlīmeņu efektus². Šajā pētījumā lietots divdimensiju stereotipa *logit* modelis.

Rezultāti

Izveidotais modelis analizē divas dimensijas, kurās neatkarīgie mainīgie ietekmē atkarīgo. Tas ļauj konstatēt dažu mainīgo nemonotonitātes efektus un atklāt nozīmīgus efektus dažiem faktoriem, kurus nevarētu vērtēt kā statistiski nozīmīgus, ja izmantotu viendimensiju modeli.

Pirmā modeļa dimensija raksturo faktoru efektus, kad otrā veselības kategorija („Mēdz būt tikai viegla saslimšanas”) tiek salīdzināta ar pirmo kategoriju („Neslimo”). Otrās dimensijas efekti tiek novērtēti gadījumam, kad ar pirmo veselības kategoriju („Neslimo”) tiek salīdzinātas pēdējās trīs kategorijas.

Sociālekonomiskie determinanti

1. tabula piedāvā izveidotā modeļa rezultātus. Robežefekti atspoguļo konkrētā veselības iznākuma varbūtības pieaugumu vai samazinājumu katram faktoram, ja pārējie faktori ir kontrolēti. Turpmāk darbā tiks lietots jēdziens „ļoti laba veselība” tai respondentu grupai, kas nekad neslimo, „laba veselība” – tiem, kam mēdz būt tikai viegla saslimšanas utt. Procents virs katras kategorijas tabulā norāda katra veselības iznākuma vidējo varbūtību.

Kā redzams, dzimuma efekts Latvijā ir nozīmīgs: var konstatēt statistiski nozīmīgu atšķirību starp vīriešu un sieviešu labas un apmierinošas veselības varbūtību. Sievietēm ir par 6,8 procentpunti lielāka labas veselības varbūtība un par 2,4³ procentpunti zemāka apmierinošas veselības varbūtība nekā vīriešu dzimuma pārstāvjiem (pie vienādiem pārējiem parametriem). Tajā pašā laikā dzimuma nevienlīdzība nav vērojama ļoti labas, sliktas un ļoti sliktas veselības gadījumā. Var secināt, ka kopumā sievietēm ir lielāka labas veselības varbūtība, kaut arī efekts nav nozīmīgs galējos veselības iznākumos. Jāatzīmē, ka dzimuma efekts netiktu atklāts kā nozīmīgs, ja tiktu izmantots viendimensiju modelis [10].

Modeļa rezultāti apliecina acīmredzamu faktu: veselība ir cieši saistīta ar vecumu. Palielinoties vecumam, novērojam būtisku labas veselības varbūtības samazināšanos. Varbūtības pieaugums ir vērojams jau apmierinošai veselībai; tas ļauj izdarīt secinājumu, ka apmierinošo veselības stāvokli var uzskatīt drīzāk par sliktu, nevis labu veselību.

Tabula

Sociālekonomisko un psihosociālo faktoru ietekme uz veselību Latvijā [14]
Impact of socioeconomic and psychosocial factors on health in Latvia

Faktori	Katra faktora ietekme uz attiecīgā veselības stāvokļa varbūtību (salīdzinājums ar atsauces grupu pie pārējiem vienādiem nosacījumiem)				
	17%	39%	17%	13%	14%
	Teicama	Laba	Apmierinoša	Slikta	Ļoti slikta
Neslimo		Mēdz būt tikai vieglas saslimšanas	Bijušas arī nopietnākas slimības, bet ir izārstējies	Ir nopietnas slimības	Ir hroniskas slimības, invaliditāte
Sieviete	-3,6%	6,8%*	-2,4%*	-0,4%	-0,4%
Vecums	-0,3%***	-1,1%***	0,4%***	0,5%***	0,6%***
Dzīvo ārpus Rīgas (atsauces grupa: dzīvo Rīgā)	-6,4%**	7,6%*	-2,5%*	0,6%	0,7%
Nestrādā un nemeklē darbu (ats. gr. strādājošie)	-8,4%***	-2,0%	-0,3%	5,0%**	5,7%**
Nestrādā, meklē darbu	-3,4%	-3,6%	0,9%	2,9%	3,3%
I ienākumu kvintile (ats. gr. II ienākuma kvintile)	-2,7%	4,3%	-1,6%	-0,0%	-0,0%
III ienākumu kvintile	-2,6%	-4,8%	1,5%	2,8%	3,2%
IV ienākumu kvintile	2,0%	0,2%	-0,1%	-1,0%	1,1%
V ienākumu kvintile	-3,1%	6,2%	-2,2%	-0,4%	-0,4%
Nav bijusi depresija pēdējā gada laikā (ats. gr.: ir bijusi)	13,8%***	12,3%***	-5,2%***	-9,8%***	-11,1%***
Zems apmierinātības līmenis ar primārām dzīves jomām (ats. gr.: vidējais apmierinātības līmenis)	-5,2%**	-3,8%	1,0%	3,8%**	4,3%**
Augsts apmierinātības līmenis ar primārām dzīves jomām	1,0%	6,7%	-2,4%	-2,5%	-2,8%
Zems apmierinātības līmenis ar sekundārām dzīves jomām (ats. gr.: vidējais apmierinātības līmenis)	-1,6%	8,9%	-3,1%	-2,0%	-2,2%
Augsts apmierinātības līmenis ar sekundārām dzīves jomām	10,5%**	-4,3%	0,5%	-3,1%	-3,5%

Piezīmes: Zvaigznītes *, **, *** apzīmē statistiski nozīmīgu atšķirību no atsauces grupas 90%, 95%, 99% līmenī. Citi kontrolētie mainīgie: izglītība, etniskā piederība, pilsonība, ģimenes stāvoklis

Saskaņā ar autores iepriekš veikto analīzi, atšķirība starp pilsētu un lauku iedzīvotāju veselību nav statistiski nozīmīga. Tā kā dzīvesvieta modelī tomēr jākontrolē, tika pieņemts lēmums veikt salīdzinājumu starp tiem, kas dzīvo Rīgā, ar tiem, kas dzīvo ārpus galvaspilsētas. Šāda analīze var būt informatīvāka nekā pilsētu–lauku salīdzinājums, it īpaši ņemot vērā, ka ekonomiskā aktivitāte Latvijā ir stipri koncentrēta tieši galvaspilsētā un Rīgā dzīvo apmēram trešdaļa valsts iedzīvotāju.

Rezultāti nav tik vienkārši un acīmredzami, jo mēs vērojam dzīvesvietas mainīgā efekta nemonotonitāti. Pretēji tam, ko varēja sagaidīt, Rīgas iedzīvotājiem ir lielāka ļoti labas veselības varbūtība nekā tiem, kas dzīvo ārpus galvaspilsētas, lai gan rīdinieki dzīvo saspringtākā un piesārņotākā vidē. Tomēr tiem, kas dzīvo ārpus galvaspilsētas, ir lielāka labas veselības varbūtība (pie vienādiem pārējiem parametriem). Ja pieņemam, ka apmierinoša veselība ir tuvāka sliktai veselībai nekā labai, arī šeit vērojams pozitīvs efekts dzīvei ārpus Rīgas. Tajā pašā laikā dzīvesvieta nav nozīmīga, ja tiek analizēti slikti un ļoti slikti veselības stāvokļi.

Nozīmīgas atšķirības veselībā ir starp nodarbinātajiem un bezdarbniekiem, kuri nemeklē darbu. Starpība starp šīm divām grupām ir tikai galējos iznākumos – bezdarbniekiem, kuri nemeklē darbu, ir būtiski mazākas iespējas saglabāt ļoti labu veselību; salīdzinājumā ar nodarbinātajiem viņiem ir būtiski lielāka sliktas un ļoti sliktas veselības varbūtība.

Nav vērojama statistiski nozīmīga atšķirība starp strādājošajiem un bezdarbniekiem, kuri meklē darbu. Tomēr jāatceras, ka dotajā modelī tiek kontrolēti psihosociālie faktori; ja tie netiktu iekļauti modelī, atšķirība starp strādājošajiem un bezdarbniekiem, kuri meklē darbu, būtu statistiski nozīmīga. Protams, ja psihosociālie faktori netiek ņemti vērā, starpība starp nodarbinātajiem un bezdarbniekiem, kuri nemeklē darbu, ir vēl lielāka. Tas liecina, ka pastāvošā atšķirība starp dažādu darbaspēka grupu veselības rādītājiem lielā mērā skaidrojama tieši ar psihosociālajiem faktoriem.

Psihosociālā slodze

Kā jau minēts, darbā analizēti trīs psihosociālās slodzes rādītāji – depresija, apmierinātība ar primārām dzīves jomām, apmierinātība ar sekundārām⁴ dzīves jomām.

Visu trīs mainīgo efekti ir acīmredzami – depresijai ir negatīva ietekme uz veselību, turpretī augstai apmierinātībai ar dzīvi – pozitīva. Tomēr šeit rodami daži potenciāli ļoti svarīgi un interesanti secinājumi.

Pirmkārt, depresijas mainīgā efekts ir viens no spēcīgākajiem (tūlīt pēc vecuma): tiem, kas nav pārdzīvojuši depresiju pēdējā gada laikā, ir 13,8% lielāka ļoti labas veselības varbūtība un 11,0% mazāka ļoti sliktas veselības varbūtība nekā tiem, kas pēdējā gada laikā bijuši depresīvā stāvoklī. Līdz ar to depresiju var uzskatīt par vienu no galvenajiem veselības riskiem Latvijā, it īpaši ņemot vērā to, ka 2005. gadā vairāk nekā puse no Latvijas iedzīvotājiem tika tam pakļauta [14].

Otrkārt, apmierinātība ar primārām dzīves jomām, tās efekta raksturs stipri atšķiras no apmierinātības efekta rakstura ar sekundārām dzīves jomām. Apmierinātība ar primārām dzīves jomām būtiski ietekmē veselību: ja tā ir zema – samazinās ļoti labas veselības varbūtība un palielinās sliktas veselības iespēja. Zems apmierinātības līmenis ar sekundārām dzīves jomām neietekmē veselības rādītājus,

turpretī augsts apmierinātības līmenis lielā mērā pozitīvi ietekmē ļoti labas veselības varbūtību.

Atšķirība starp divu rādītāju efekta būtību var būt skaidrojama šādi: primārais indekss ietver dzīves jomas, kuras ir īpaši svarīgas katram cilvēkam; acīmredzot cilvēki iegulda salīdzinoši lielus resursus, lai sasniegtu augstu vai vismaz vidēju apmierinātības līmeni ar šīm dzīves jomām (kaut arī ne vienmēr tas ir iespējams). Tāpēc augstu vai vidēju apmierinātības līmeni ar šīm dzīves jomām var uztvert kā „normālu” parādību – faktoru, kas ir nepieciešams, lai nodrošinātu „normālu” dzīvi. Ja kaut kas atgadās un divas vai vairāk no trim dzīves jomām vairs nav apmierinošas, indivīds nonāk stipra psiholoģiskā spiediena ietekmē, kas var izraisīt būtiskas nelabvēlīgas sekas viņa veselībai (par to liecina arī modeļa rezultāti).

Sasniegt augstu apmierinātības līmeni ar sekundārām dzīves jomām nav tik „principiāls” jautājums, ja viss ir kārtībā primārajās dzīves jomās (kuras tiek kontrolētas modelī), nelielas problēmas sekundārajās jomās neradīs ievērojamu efektu uz indivīda veselību. Tajā pašā laikā augsts apmierinātības līmenis ar sekundārām dzīves jomām spēj radīt indivīdā stipru emocionālo pacēlumu, kas pozitīvi ietekmē viņa veselību.

Zemais apmierinātības līmenis ar dzīvi, tāpat kā depresīvais stāvoklis, var būt uzskatāmi par būtiskiem veselības riskiem Latvijā ne tikai to nozīmīgās ietekmes dēļ uz veselības rādītājiem, bet arī tāpēc, ka Latvijā, piemēram, iedzīvotāju vidējais apmierinātības līmenis ar dzīvi un tās atsevišķām jomām ir viens no zemākajiem Eiropas Savienības dalībvalstu vidū [1].

Izveidotais modelis liecina par psihosociālo faktoru būtisku ietekmi uz Latvijas iedzīvotāju veselību. Protams, doma par veselības un laimes saistību pati par sevi nav jauna – vairāki pētījumi liecina, ka laimīgāki cilvēki ir veselīgāki. Tomēr literatūrā laime galvenokārt figurē kā psiholoģiskās veselības determinants [3]. Šajā darbā piedāvātais modelis pierāda, ka psihosociālo faktoru ietekme uz fizisko veselību var būt ļoti nozīmīga.

Ienākums un psihosociālā slodze

Ienākums tiek uzskatīts par vienu no galvenajiem veselības determinantiem [8, 9, 11]. Jāatzīst, ka Latvijā ienākuma problēma ir diezgan nopietna. Zems vidējais ienākuma līmenis un nevienlīdzīgi sadalīts ienākums tiek uzskatīts par vienu no iedzīvotāju zemo veselības rādītāju galvenajiem iemesliem [12]. Ir skaidrs, ka vidējā ienākuma līmeņa paaugstināšana līdz ES vidējam līmenim, kā arī ienākuma pārdalīšana, prasa gadus. Tomēr situācija nav tik bezcerīga. Kā rāda modelis, ienākuma efekts Latvijā nav nozīmīgs (kad tiek kontrolēti pārējie faktori). Taču zināms, ka pastāv cieša sakarība starp ienākumu un laimi [3]. Iegūtais modelis apstiprina šo apgalvojumu – primārajā indeksā, kuram ir stiprs efekts uz veselību, iekļauta indivīda apmierinātība ar viņa materiālo labklājību. Līdz ar to ienākuma efektu nedrīkst ignorēt, jo tas ietekmē veselību netiešā veidā – ar psihosociālajiem faktoriem.

Tas nozīmē: ja ir pieejama pilnīga informācija par dzīves jomām, kurās ienākumi ietekmē tik lielā mērā, ka iedzīvotājiem veidojas būtiska psihosociāla slodze, ir iespējams mazināt nepietiekamā ienākuma līmeņa negatīvo efektu uz šīm dzīves jomām, tādējādi samazinot negatīvo psihosociālo fonu un paaugstinot iedzīvotāju veselības rādītājus bez tiešās ienākuma pārdalīšanas vai vidējā ienākuma līmeņa paaugstināšanas.

Jāatzīmē, ka tiešā ienākuma pārdale var nedot gaidāmos rezultātus (vidējā veselības līmeņa pieaugums, atsevišķu sociālo grupu veselības līmeņa pieaugums utt.). Piemēram, finansiālo aspektu ietekme uz apmierinātību ar darbu [4] un apmierinātību ar dzīvi Latvijas vīriešiem ir daudz lielāka nekā sievietēm. Tas vismaz daļēji var būt skaidrojams ar to, kā vīrieši un sievietes uztver darbu un tā nepieciešamību savā dzīvē. Gan Latvijas vīrieši, gan sievietes apgalvo, ka vīriešiem ir nepieciešams darbs, lai finansiāli nodrošinātu sevi un savas ģimenes. Savukārt sievietes atzīst, ka bērni un ģimene viņām ir daudz svarīgāki par darbu; darbs pārsvarā tiek uztverts kā iespēja realizēt un apliecināt sevi profesionāli [2].

Tas nozīmē, ka, novēršot algu nevienlīdzīgo sadalījumu starp vīriešiem un sievietēm (pēc būtības pārdalot ienākumu), tiks būtiski pazemināts vīriešu apmierinātības līmenis ar darbu un dzīvi, bet sievietēm apmierinātības līmenis paaugstināsies visai maz. Ienākuma pārdale var ievērojami mazināt vīriešu spēju pildīt galvenā ģimenes apgādnieka lomu, tas var radīt negatīvu efektu uz sieviešu apmierinātību ar ģimenes dzīvi. Tā kā psihosociālie faktori būtiski ietekmē Latvijas iedzīvotāju veselību, kā arī tāpēc, ka tiešais ienākuma efekts Latvijā nav vērojams, valsts aktivitātes, kuru mērķis ir novērst atšķirību starp vīriešu un sieviešu algām, var radīt būtisku negatīvu efektu uz abu dzimumu pārstāvju veselību, pazeminot iedzīvotāju vidējo veselības līmeni.

Šis piemērs liecina, ka vienāda ienākuma nodrošināšana ne vienmēr spēj veicināt iedzīvotāju veselības līmeni dažādu sociālo grupu atšķirīgo vajadzību un prioritāšu dēļ. Lai sasniegtu efektīvu veselības līmeņa paaugstināšanos, nepieciešama resursu pārdale atbilstoši sociālo grupu vajadzībām.

Saskaņā ar iepriekšminēto, labumu pārdale netiešā veidā – pazeminot stresa līmeni un paaugstinot apmierinātību ar dzīvi – var drošāk un efektīvāk veicināt Latvijas iedzīvotāju veselības nostiprināšanu.

Secinājumi

Izmantojot divdimensiju stereotipa *logit* modeli, darbā novērtēta ekonomisko, sociālo un psihosociālo faktoru ietekme uz Latvijas iedzīvotāju pašnovērtēto veselību. Izveidotā modeļa rezultāti liecina par valstī pastāvošo dzimuma nevienlīdzīgumu un īpaši – par lielu vecuma efektu. Iespēju saglabāt labu veselību Latvijā ietekmē arī dzīvesvieta, lai gan šī faktora ietekme nav viennozīmīga, jo efektam ir vērojama nemonotonitāte.

Darbs sniedz ieskatu psihosociālas slodzes problēmā. Lai gan valda uzskats, ka psihosociālie faktori galvenokārt ietekmē psihisko veselību un ir mazāk saistīti ar fizisko veselību, darbā parādīts, ka depresijas stāvokli un zemu apmierinātību ar dzīvi var analizēt kā būtisku Latvijas iedzīvotāju fiziskās veselības determinantu.

Tika noteikts arī, ka daži “klasiskie” veselības determinanti, piemēram, ienākuma līmenis un bezdarbs, lielā mērā ietekmē Latvijas iedzīvotāju veselību netiešā veidā – ar psihosociālajiem faktoriem, pie tam to netiešais efekts ir pat stiprāks par tiešo efektu.

Iegūtie rezultāti liecina, ka efektīvai veselības rādītāju veicināšanai Latvijā ir nepieciešams veltīt lielāku uzmanību psihosociālās slodzes novēršanai iedzīvotāju vidū.

PIEZĪMES

- ¹ Pētījumu koordinēja LU Sociālo un politisko pētījumu institūts (SPPI). Sk.: Bela, B., Tisenkopfs, T. Dzīves kvalitāte Latvijā: sociālā pētījuma rezultāti. Stratēģiskās analīzes komisija. *Politikas gadagrāmata Latvija 2005*. Rīga: Zinātne, 2006, 50.–78. lpp. (Autore ir pateicīga pētījuma vadītājam prof. Tālim Tisenkopfam par atļauju izmantot datus.)
- ² Sīkāk modelis un tā izveide tiks parādīti citā rakstā.
- ³ Ar 90% ticamību.
- ⁴ Dzīves jomu sadalījums primārajās un sekundārajās ir nosacīts un darbā lietots vienkāršībai un ērtākai rezultātu interpretēšanai.
- ⁵ Možajeva – Irinas Zujevas pirmslaulības uzvārds.

LITERATŪRA UN AVOTI

1. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. *First European Quality of Life Survey: Life Satisfaction, Happiness and Sense of Belonging*. 2005, 14–27.
2. Gender Equality Aspects in the Labour Market. Rīga: FACTUM & BISS, 2006, 79–81.
3. Graham, C. Happiness and Health: Lessons and Questions for Public Policy. *Health Affairs*, January-February, Issue № 1, vol. 27, 2008, 74–79.
4. Hazans, M. Determinants of Job Satisfaction in Latvia. Background Paper for FACTUM and BISS, 2006.
5. Islam, K., Merlo, J., Kawachi, I., Lindstrom, M., Gerdtam, U. G. Social Capital and Health: Does Egalitarianism Matter? A Literature Review. *International Journal for Equity in Health*, 2006, 5(3), doi: 10.1186/1475-9276-5-3.
6. Jusot, F., Grignon, M., Dourgnon, P. Psychosocial Resources and Social Health Inequalities in France: Exploratory Findings from a General Population Survey, Working Paper, IRDES, 2007, 4–6.
7. Kelly, M. P., Morgan A., Bonnefoy, J., Butt, J., Bergman, V. *The Social Determinants of Health: Developing an Evidence Base for Political Action*. Final Report to World Health Organization, Commission on the Social Determinants of Health, 2007, 79.
8. Mackenbach, J.-P., Meerding, W., Kunst, A. *Economic Implications of Socio-Economic Inequalities in Health in the European Union*. European Communities, 2007.
9. Mackenbach, J.-P. *Health Inequalities: Europe in Profile*. Presidency of the EU, 2006, 20–22.
10. Mozhaeva⁵, I. *Health Inequalities in Latvia before and after EU Accession*. European Union Enlargement of 2004 and Beyond: Responding to the Political, Legal and Socio-Economic Challenges, University of Latvia, 2006, 411–422.
11. Walters, S., Suhreke, M. Socioeconomic Inequalities in Health and Health Care Access in Central and Eastern Europe and the CIS: a Review of the Recent Literature, *WHO*, 2005, 13–14.
12. Wilkinson, R. *Inequality: What It Does and How to Reduce It*. UK Health Watch, 2005.
13. *WHO*, World Health Statistics, 2007.
14. Life quality in Latvia, 2005 survey data.

Summary

Impact of economic, social and psychosocial determinants on health of the population (self-assessed) in Latvia was estimated using the two-dimensional stereotype logistic model. The results obtained detect presence of gender health inequalities in the country. We also observe a strong effect of age and reveal the

significance of place of residence; impact of the latter factor on health is not easily interpretable since we find non-monotonicity in its effect.

The paper also provides evidence of the importance of psychosocial burden in explaining individual differences in health. For the first time, factors influencing the psychological and emotional state of inhabitants of Latvia have been assessed along with socioeconomic health determinants.

Despite the opinion that happiness and other emotional factors are more related to psychical health and less to physical health, we observe that stress and life satisfaction may be of central interest in analyzing determinants of physical health in Latvia. Moreover, we find that some “classic” determinants, such as income and unemployment, affect health indirectly – via the emotional side of life; indirect effect is even greater than direct effect. The findings reveal the necessity to pay greater attention to psychosocial stressors in order to improve health indicators and tackle health inequalities in Latvia.

Keywords: health, socioeconomic determinants, psychosocial burden, stereotype logistic model.

Uzņēmuma aktīvu izmantošanas plānošana un analīze

Planning and Analysis of Operation with Organization Assets

Dr. oec. Jānis Zvanītājs
Rīgas Tehniskā universitāte
Inženierekonomikas fakultāte
Kaļķu iela 1, Rīga, LV-1658
E-pasts: *janis.zvanitajs@rtu.lv*

Viktorija Stavecka
Rīgas Tehniskā universitāte
Inženierekonomikas fakultāte
Kaļķu iela 1, Rīga, LV-1658
E-pasts: *stavecka@j-a.lv*

Rakstā aplūkoti jautājumi, kuri saistīti ar uzņēmuma aktīvu izmantošanas plānošanu un analīzi. Ar veiktajiem aprēķiniem parādīta uzņēmuma aktīvu diferencēšana. Var secināt – starp uzņēmuma neto apgrozījumu un aktīviem eksistē sakars, kuru var izteikt lineārās un pakāpju sakarības formā, ievērojot pārējo faktoru ietekmi. Izklāstītā pieeja, analizējot aktīvu apriti, ļauj precīzāk noteikt aktīvu izmantošanas efektivitātes pakāpi, kā arī dod iespēju noteikt aktīvu efektīvus un nepietiekami efektīvus izmantošanas periodus.

Atslēgvārdi: organizācijas finanšu vadība, aktīvu aprites koeficients, aktīvu izmantošanas efektivitātes novērtējums.

Organizācijas finanšu vadība paredz aktīvu izmantošanas efektivitātes aprēķinus un plāna finansiālo rādītāju aprēķina pamatojumu uz ekonomiski matemātiskās modelēšanas bāzes.

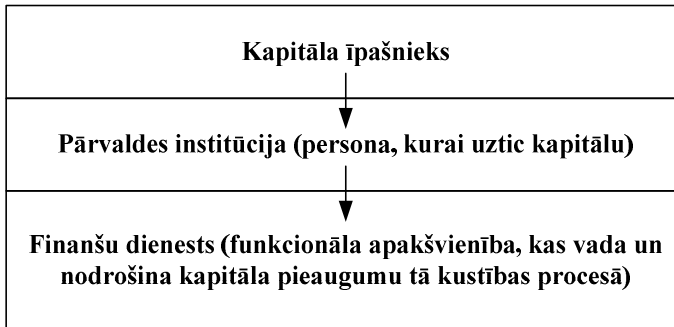
Raksta *mērķis* ir noteikt aktīvu izmantošanas efektivitātes pakāpi, kā arī dot iespēju noteikt aktīvu efektīvus un nepietiekami efektīvus izmantošanas periodus.

Šī mērķa īstenošanai izvirzīti šādi **uzdevumi**:

- analizēt uzņēmuma aktīvu izmantošanas metodoloģiju;
- pamatot novērtēšanas kritērija izvēli uzņēmumu aktīvu izmantošanas plānošanā un, balstoties uz šī pamatojuma, noteikt sakarību starp uzņēmuma neto apgrozījumu un aktīviem;
- parādīt, kādi paņēmieni jāizmanto kā normatīvi uzņēmuma darbības efektivitātes noteikšanai.

Šīs problēmas izpētē izmantotas vispārzinātniskās **metodes**: analīze un sintēze, loģiskā un kompleksā pieeja, risinot šos jautājumus kopumā, kā arī zinātniskās novērošanas metodes – izlase, salīdzināšana un vispārināšana.

Komerčiālas struktūras finanses var definēt kā naudas attiecību sistēmu, kas ir saistīta ar resursu formēšanu, sadalījumu un izmantošanu ar atražošanas procesa nodrošinājuma mērķi konkrētas organizācijas līmenī. Tieši tāpēc finanšu menedžmenta ietvaros pirmajā plānā izvirzās uzdevums, kas saistīts ar pārvaldes instrumenta izveidošanu un ļauj pietiekami operatīvi un precīzi vērtēt organizācijas visu aktīvu izmantošanas efektivitāti. Problēma kļūst aizvien aktuālāka līdz ar šodien aktuālo kapitāla pārvaldes shēmu (sk. 1. att.).

Avots: autoru veidots attēls

*1. att. Kapitāla pārvaldes shēma
Capital management scheme*

No shēmas redzams, ka īpašniekam sava kapitāla pārvaldības racionalitātes un efektivitātes novērtējumam nepieciešami saturā pietiekami saprotami ekonomiskie rādītāji, kas saistīti ar funkcionējošās organizācijas aktīvu lielumu. Ieteicams, lai tos varētu izmantot arī kā plāna uzdevumu finanšu dienestiem. Tādējādi raksta mērķis – aktīvu pārvaldes instrumentu izstrādāšanas mēģinājums, kas atbilst izvirzītajām prasībām.

Nemot vērā, ka organizācijas finanšu dienesti parasti ir pietiekami aprīkoti ar skaitļošanas tehniku, darbiniekiem ir pietiekami augsts profesionālās sagatavotības līmenis, darba autoru formulētā uzdevuma atrisinājums vērtējams ekonomiski matemātiskās modelēšanas metožu izmantojuma jomā.

Kā rāda prakse, ekonomiski matemātiskais modelis dod iespēju ņemt vērā ne tikai procesus, kuri notiek organizācijā, bet arī ārējo faktoru ietekmi.

Viens no aktīvu izmantošanas efektivitātes novērtējuma instrumentiem var kļūt ekonomiski matemātiskais modelis, kas atspoguļo cēloņsakarības starp aktīvu vērtību un organizācijas darbības rezultātiem. Šie rezultāti – lai arī netieši – atkarīgi no aktīvu esamības un izmantošanas pakāpes, kaut arī liels skaits bankrotējošo organizāciju liecina, ka to aktīvi nevarēja ģenerēt atbilstošus ienākumus.

Pie tam grāmatvedības atskaites (modeļa veidošanas informatīvā bāze) rādītāju vairākumam ir netieša sakarība (grāmatvedības kontējumu neviennozīmīguma dēļ), kuru studēšana ļauj pamatotāk spriest par pētāmās organizācijas funkcionēšanu. Šajā sakarā organizācijas aktīvu pārvaldes efektivitātes novērtējuma modelis var kļūt par uzticamu instrumentu, kas ir pieprasīts visos pārvaldes līmeņos, kā arī, lai organizācijas īpašnieks un menedžeri varētu pieņemt pārvaldības lēmumus.

Kā piemēru darba autors aplūko pārtikas ražošanas un izplatīšanas uzņēmumu. Šīs nozares izvēle pamatota ar to, ka pārtikas ražošanas rūpniecības specifikai ir raksturīgs diezgan augsts aktīvu aprites līmenis. Jo augstāks aprites līmenis, jo augstāka ir organizācijas visu aktīvu izmantošanas efektivitāte; pie pārējiem vienādiem nosacījumiem tas uzlabo uzņēmuma ekonomiski finansiālo stāvokli.

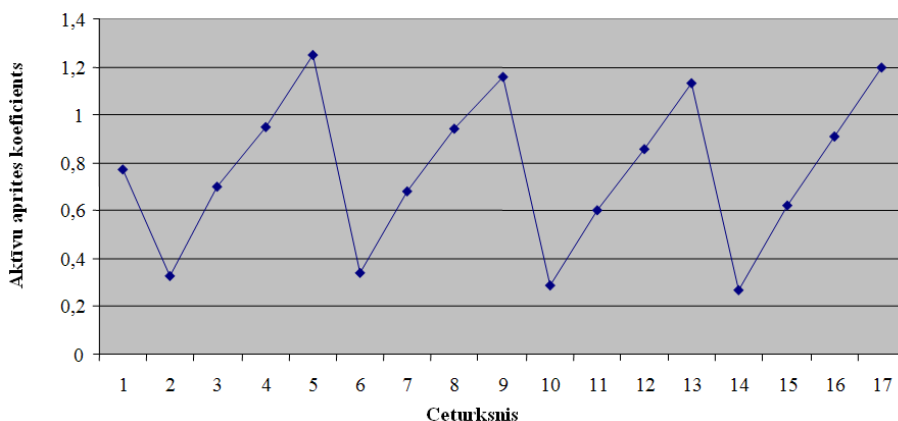
Kā zināms, aktīvu aprites koeficients rāda, cik efektīvi tiek izmantoti aktīvi neto apgrozījuma veidošanā, t. i., cik reizes tiek veikts pilns ražošanas un apgrozības cikls, kurš rada atbilstošu efektu peļņas veidā. Zems koeficients (ap 1,0) ir sekas vai nu pārmērīgām investīcijām, vai arī neto apgrozījuma samazinājumam.

Tomēr aktīvu aprites koeficienta aprēķins uz konkrētu datumu nedod aktīvu izmantošanas efektivitātes pilnu un vispusīgu novērtējumu, tāpēc ir lietderīgi aplūkot šā rādītāja dinamiku par dažiem periodiem izmaiņu rakstura analīzei. Tiek uzskatīts, ka aprites paātrinājuma tendence ir organizācijas aktīvu pārvaldes efektivitātes pozitīvs raksturojums.

Par izejošo informāciju aktīvu aprites analīzei pieņemsim datus par ieņēmumiem un aktīviem vienā no Latvijas pārtikas rūpniecības uzņēmumiem no 2002. gada IV ceturkšņa līdz 2006. gada IV ceturksnim (17 ceturkšņi).

Veiktā analīze parādīja, ka aktīvu aprites koeficients cikliski mainās un svārstās no minimālās nozīmes 0,28 2006. gada I ceturksnī līdz maksimālajai nozīmei 1,24 2003. gada IV ceturksnī (sk. 2. att.).

Tomēr noteikt kopējo tendenci empīriski diezgan sarežģīti. Līdz ar to šā rādītāja dinamikas novērtējums ir svarīgs gan vadības lēmumu pieņemšanai, gan papildu kapitāla piesaistīšanai un investīciju projektu realizēšanai.

Avots: autoru veidots attēls

2. att. Faktiskā aktīvu aprites koeficienta dinamika pārtikas rūpniecības uzņēmumā
Dynamics of actual asset turnover ratio in a food industry's enterprise

Cikliskums saistīts ar to, ka pārtikas rūpniecības uzņēmumiem raksturīga sezonālitate. Pārtikas rūpniecības uzņēmumu atšķirīgās īpatnības: īss ražošanas cikls, lauksaimnieciskas produkcijas patēriņš izejvielas veidā, bezatkritumu ražošanas tehnoloģija, tradicionālu tehnoloģiju lietošana. Pie tam viens no

faktoriem, kas nosaka tādu uzņēmumu funkcionēšanas stabilitāti, ir pirmās nepieciešamības produktu ražošana, kuri domāti iedzīvotājiem un tāpēc ātri atrod savu pircēju.

Faktiski aktīvu aprites koeficientu (a) var parādīt kā neto apgrozījuma (V) un aktīvu vērtības (K) kopsakarības rādītāju:

$$V = a \times K, \quad (1)$$

pie tam katrs pārtikas rūpniecības uzņēmums ir raksturīgs ar savu (a) lielumu, kuru pieņem kā konstantu un kurš nosaka faktisko pārdošanas apjomu sakarību no aktīvu vērtības konkrētā laika periodā.

Ik ceturkšņa bilances rādītāju vērtēšana ar korelācijas regresīvās analīzes metodi parādīja, ka pāru korelācijas koeficients starp neto apgrozījumu un aktīvu vērtību ir vienāds 0,704, bet neto apgrozījuma sakarība no aktīvu vērtības ir šāda:

$$V = 0,813 \times K. \quad (2)$$

Šajā gadījumā vidējais aktīvu aprites koeficients par analizējamo periodu ir mazāks par 1, tādēļ uzņēmuma aktīvu palielināšana rada ieņēmumu palielināšanu ar dažiem kavējumiem (vidēji par katru ceturksni neto apgrozījuma apjoms ir 0,813 no aktīvu vērtības).

Līdz ar to apgalvojums, ka neto apgrozījums ir atkarīgs tikai no aktīviem, ir nosacīts, jo eksistē pārējie faktori, kas arī iespaido ieņēmumu un aktīvu attiecību. Ja pieņem, ka tie pastāvīgi iespaido šo attiecību, izejošā formula (1) mainīsies šādi:

$$V = a \times K \pm b, \quad (3)$$

kur b – pārējie faktori.

Pie pārējiem faktoriem pieder, piemēram, kļūdas cenu politikā, trūkumi ražošanas iekārtas noslogojuma plānošanā, nepietiekami precīza produkcijas ražošanas organizācija pēc pasūtītāju pieprasījumiem. Veiktie aprēķini dod nākamās skaitliskās sakarības vērtības, uz kuru bāzes var precīzāk aprēķināt plānojamo neto apgrozījumu.

$$V = 1,0023 \times K - 29\,245,97. \quad (4)$$

Modeļa pēdējais variants (sk. 4. formulu) lielā mērā koriģē iepriekšējos secinājumus par uzņēmuma apgrozāmo līdzekļu izmantošanas efektivitāti. Pārējo faktoru „skaitliskā izteiksme” (b koeficients ir vienāds Ls 29 245,97) ļauj izdarīt šādus secinājumus:

- 1) to ietekme ir ievērojama un šā modeļa ietvaros pastāvīga;
- 2) to ietekme izpaužas uzņēmuma apgrozāmo līdzekļu izmantošanas efektivitātes pazemināšanā.

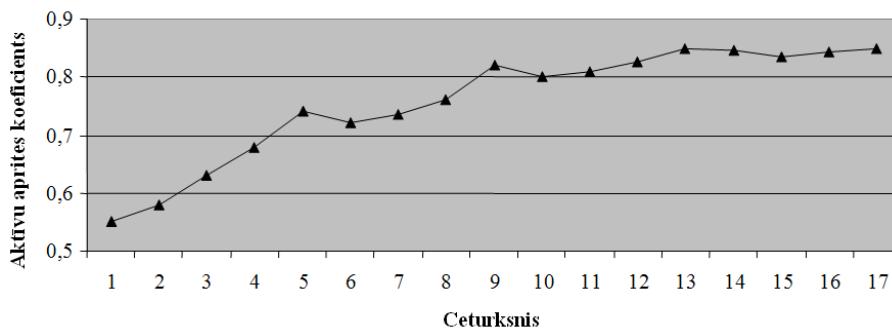
Šos secinājumus apstiprina arī tas, ka minētais koeficients (a) pēc ieviešanas un pārējo faktoru ietekmes definēšanas palielinājās gandrīz par 20% (no 0,813 līdz 1,0023), tādēļ pārējo faktoru ietekmes novērtējums prasa atsevišķu pētījumu.

Turpmāk jāveic faktisko neto apgrozījumu izlīdzināšana ar “slīdošās vidējās” metodi, kā arī jāveic aktīvu aprites koeficientu jauns aprēķins par katru periodu (sk. 3. att.). Šajā gadījumā šie koeficienti rādīs aktīvu apriti pie pārējo faktoru vidējās ietekmes.

Aktīvu aprites koeficienta koriģētā dinamikas rinda dod iespēju veikt precīzāku analīzi. Ja aktīvu aprites koeficients ir mazāks kā iepriekšējā periodā, jāveic detaļa

aktīvu aprites samazināšanas cēloņu analīze – īpaši 2004. gadā un 2005. gada I ceturksnī, kā arī 2006. gada I un II ceturksnī.

Līdz ar to nedrīkst aizmirst, ka matemātiskā statistika ļauj rēķināt no aktīviem arī citas ieņēmumu sakarības formas. Pie tam pašam jēdzienam „aktīvu aprites koeficients” ir pilnīgi cita nozīme. Tas vairs nav koeficients, kuru aprēķina ar vienkāršu viena rādītāja dalīšanu ar citu.

Avots: autoru veidots attēls

3. att. Aprites koeficienta lineāras sakarības dinamika pēc laikrindas izlīdzināšanas
Dynamics of turnover ratio linear dependence by temporal ranking

Ekonomiskajā analīzē jau sen izmanto pakāpju sakarības formu, kas adekvātāk atspoguļo ekonomiskos procesus. Šī formula izskatās šādi:

$$V = b \times K^a. \quad (5)$$

Papildu aprēķini dod šādas sakarības lieluma vērtības:

$$V = 0,04047 \times K^{1,24085}. \quad (6)$$

Uz iegūtās formulas (6) bāzes var aprēķināt pārdošanas apjomu un to novirzi no faktiskajiem datiem (sk. 1. tab.). Vidēja kļūda ir 46,97%, un tā ir diezgan ievērojama. Tādas novirzes galvenais cēlonis ir analizējamā uzņēmuma saimnieciskās darbības cikliskums.

Aktīvu aprites koeficients katrā noteiktā laika periodā ir uzņēmuma neto apgrozījuma un kopējo aktīvu attiecības. Ilgākam laika periodam var noteikt sakarību starp neto apgrozījumu un aktīviem, izmantojot dažādas funkcijas. Koeficientus, kuri aprēķināti pēc dažādām sakarības formām, var interpretēt kā rādītājus, kuri raksturo uzņēmuma aktīvu apripi noteiktā laika periodā. Izmantojot lineāro sakarības formu starp neto apgrozījumu un aktīviem, iegūstam vienādojumus, ņemot un neņemot vērā pārējo faktoru ietekmi (sk. 2. un 4. formulu).

Lineārā funkcija ņem vērā ieņēmumu nemainīgumu uz vienu kopējo aktīvu latu. Tāpēc šo sakarības formu var raksturot kā ekstensīvu, jo aprēķinātie koeficienti regresijas vienādojumā neatspoguļo ieņēmumu izmaiņas uz uzņēmuma aktīvu vienu latu. Un otrādi, pakāpju funkcija (sk. 6. formulu) rāda, kā palielināsies uzņēmuma ieņēmumi, palielinot uzņēmuma aktīvus par 1%, ņemot vērā pārējo faktoru ietekmi. Citiem vārdiem runājot, šī sakarības forma ņem vērā uzņēmuma saimniecisko procesu intensitāti.

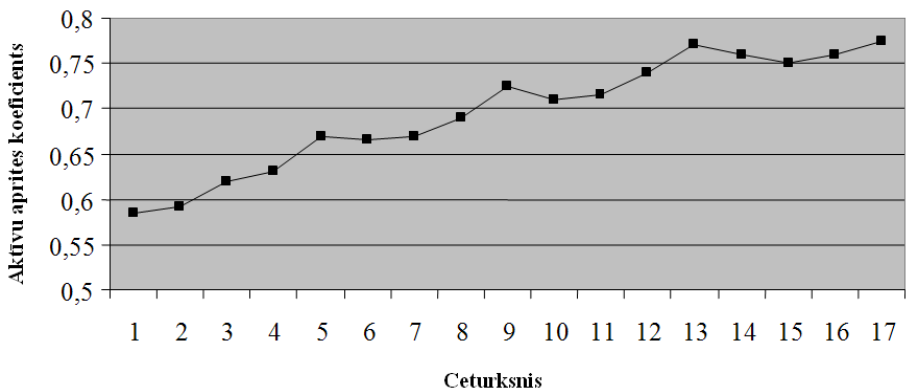
1. tabula

Faktisko un aprēķina vērtību salīdzināšana uz pakāpju sakarības bāzes
Comparison of actual and calculation costs on the basis
of the exponential form of dependence

Ceturksnis	Rezultatīvās pazīmes faktiskās vērtības, Ls	Rezultatīvās pazīmes aprēķina vērtības, Ls	Absolūtā novirze, Ls	Relatīvā novirze, %
1	49 386,0	37 782,95	11 603,04	23,49
2	22 341,0	40 747,57	-18 406,57	82,38
3	58 421,0	49 008,38	9 412,61	16,11
4	91 128,0	58 531,60	32 596,39	35,77
5	141 418,0	76 040,07	65 377,92	46,23
6	37 499,0	72 747,40	-35 248,40	93,99
7	76 894,0	76 919,98	-25,98	0,03
8	123 067,0	88 288,95	34 778,04	28,25
9	183 926,0	115 233,81	68 692,18	37,34
10	43 962,0	102 029,02	-58 067,02	132,08
11	88 504,0	104 531,58	-16 027,58	18,10
12	147 974,0	126 957,45	21 016,54	14,20
13	229 809,0	156 234,83	73 574,16	32,01
14	55 453,0	147 597,16	-92 144,16	166,16
15	111 275,0	135 270,55	-23 995,55	21,56
16	173 529,0	145 755,65	27 773,34	16,00
17	249 208,0	162 637,32	86 570,67	34,73

Avots: autoru aprēķini

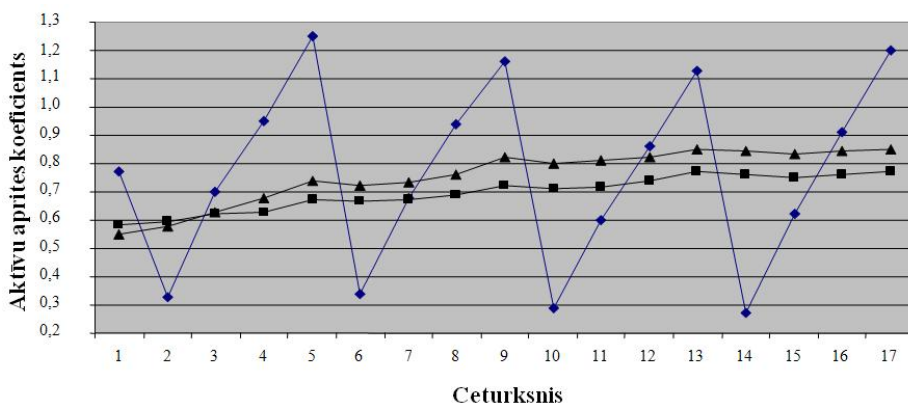
Aprēķināsim individuālos aktīvu aprites koeficientus (sk. 4. att.) uz pakāpju sakarības formas bāzes pēc laikrindas izlīdzināšanas.

Avots: autoru veidots attēls

4. att. Arites koeficientu dinamika uz pakāpju sakarības formas bāzes pēc laikrindas izlīdzināšanas
Dynamics of turnover ratio on the basis of the exponential form of dependence by temporal ranking

Jā salīdzina aktīvu aprites faktiskos koeficientus un koeficientus, kuri aprēķināti pēc lineāras un pakāpju sakarības formas pēc izlīdzināšanas (sk. 5. att.), var apgalvot, ka analizējamais uzņēmums aktīvi izmanto aktīvu aprites palielināšanas ekstensīvos un intensīvos faktorus. Pie tam vadošā loma ir aktīvu aprites palielināšanas ekstensīvajiem faktoriem, no kuriem galvenais ir uzņēmuma aktīvu pieaugums. Tikai analizējamā periodā pašā sākumā (2002. gada IV ceturksnī un 2003. gada I ceturksnī) dominēja aktīvu aprites palielināšanas intensīvie faktori. Šo faktu apstiprina aprites koeficientu pārsniegums, kuri aprēķināti uz pakāpju funkcijas bāzes pret koeficientiem, kuri aprēķināti uz lineārās funkcijas bāzes.

Avots: autoru veidots attēls

5. att. Aktīvu aprites koeficientu dinamikas salīdzināšana *Comparison of dynamics of asset turnover ratio*

Uz veikto aprēķinu pamata var izdarīt šādu secinājumu – starp uzņēmuma neto apgrozījumu un aktīviem eksistē sakarība, kuru var izteikt lineārās un pakāpju funkciju veidā, ņemot vērā pārējo faktoru ietekmi. Šo vienādojumu koeficientus var izmantot kā normatīvus uzņēmuma darbības efektivitātes noteikšanai, pie tam pakāpju sakarības forma ļauj ņemt vērā uzņēmuma saimnieciskās darbības intensifikāciju.

Tajā pašā laikā parasta aktīvu aprites koeficienta aprēķins par konkrēto periodu neļauj ieraudzīt „pārējos faktoros”, kas ietekmē neto apgrozījumu un aktīvu attiecības. Tos var novērtēt tikai uz šīs attiecības dinamikas analīzes bāzes.

Pāru korelācijas koeficients, kurš rāda sakarības ciešumu starp neto apgrozījumu un aktīviem, šajā gadījumā ir 0,704. Tas nozīmē, ka noteiktā laika periodā ieņēmumi un aktīvi mainījušies nesinhroni. Protams, šī sakarība nevar būt funkcionāla, bet tāds pāru korelācijas koeficients rāda, ka noteicošais faktors ieņēmumu izmaiņās (pieaugumā) ir aktīvu izmaiņas (pieaugums). Līdz ar to arī pārējiem faktoriem ir būtiska loma ieņēmumu izmaiņās. To sastāvā var nosacīti izdalīt šādas grupas.

Pirmā faktoru grupa saistīta ar ieņēmumu palielināšanu: uzņēmuma cenu politika, apmaksas formas, prasmīga asortimentu pārvalde, realizējamās produkcijas

kvalitāte utt. Šī faktoru grupa attiecas uz mārketinga un produkcijas realizācijas sfēru un tādēļ neatspoguļojas uzņēmuma bilanci.

Otrā faktoru grupa ir saistīta ar uzņēmuma aktīvu efektīvas pārvaldes metodēm: ražošanas cikla samazināšana, neizmantojamu aktīvu realizācija (likvidācija), izejvielu un materiālu izlietojuma normu samazināšana.

Tikai šo divu faktoru grupu kombinācija dod iespēju palielināt uzņēmuma aktīvu apriti, kas ļauj runāt par trešo faktoru grupu, kura ietekmē uzņēmuma aktīvu izmantošanas efektivitāti. Ar to saistīts uzņēmuma finanšu darbības organizācijas līmenis, finanšu menedžera kvalifikācijas līmenis, kuram jāpārzina ražošanas tehnoloģiskais process, uzņēmuma apgādes, realizācijas un starpniecības procesu organizācija, norēķinu sistēmu formas.

Aktīvu aprites analīze ļauj, pēc autoru domām, precīzāk noteikt aktīvu izmantošanas efektivitātes pakāpi, kā arī dod iespēju noteikt aktīvu efektīvus un nepietiekami efektīvus izmantošanas periodus.

Varam izdarīt **šādus secinājumus**:

- ekonomiski matemātiskais modelis, kurš atspoguļo cēloņsakarību starp uzņēmuma aktīviem un darbības rezultātiem, ir universāls instruments organizācijas finanšu vadībā;
- modeļa izmantošanas ērtība saistīta ar izejošās informācijas pieejamību (piem., grāmatvedības atskaitēs), līdz ar to modeli var un tas ir jāpapildina ar vadības uzskaites rādītājiem;
- neto apgrozījumu un aktīvu vērtības kopsakarības rādītājs ir individuāls katrā uzņēmumā, bet tam jābūt salīdzināmam ar līdzīgu uzņēmumu analogiskiem datiem;
- rādītāja nozīmju tuvums nozares vidējiem rādītājiem ļauj īpašniekam novērtēt kapitāla pārvaldes efektivitāti un atbilstoši novērtēt vadības personāla darbību;
- neto apgrozījumu un aktīvu vērtības kopsakarības rādītājs var noderēt par indikatīvu (plāna) rādītāju organizācijas finanšu vadības procesā;
- modeļa tālāko attīstību var iegūt, analizējot uzņēmuma aktīvu atsevišķas sastāvdaļas un uz to bāzes veidojot daudzfaktoru modeļus;
- pietiekami vienkārši aprēķini ļauj operatīvi noteikt faktisko rādītāju vērtību novirzes no plāna un to iemeslus, laikus pieņemt atbilstošus lēmumus, kā arī pareizi novērtēt tendences un savlaikus iejaukties saimnieciskajā procesā.

LITERATŪRA

1. Dūdele, A., Korsaka, T. *Finanšu vadības pamati*. Rīga: Rasa ABC, 2001. 99 lpp.
2. Kjells, G. H. *Biznesa ekonomika*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2002. 560 lpp.
3. Zelgalve, E. *Finanšu analīze un tās loma uzņēmuma vadībā*. Mācību līdzeklis. Rīga: Latvijas Universitāte, 2002. 51 lpp.
4. Ковалёв, В. В. *Финансовый анализ: методы и процедуры*. Москва: Финансы и статистика, 2001. 560 с.
5. Стоянова, Е. С. *Финансовый менеджмент*. Москва: Перспектива, 1993. 350 с.
6. Шеремет, А. Д., Негашев, Е. В. *Методика финансового анализа*. Москва: ИНФРА-М, 1999. 176 с.

Summary

This article explores questions in relation to planning and analysis of operation with organization assets. The proprietor of capital requires a clear estimation of property's degree of rationality and efficiency of management under the economic parameters connected with the asset size of a functioning organization. It is desirable that they could be used as planned targets for financial services. And therefore the purpose of this article is attempt of development of toolkit of management by assets of the managing subject meeting listed requirements. On the basis of the lead calculations it is possible to draw a following conclusion – between proceeds and assets of the organization there is a communication which can be expressed through the linear or exponential form of dependence in view of influence of other factors. Ratio of these equations can act in a role of specifications for definition of an overall performance of the organization, thus the exponential form of dependence allows considering an intensification of economic activities of the organization. At the same time calculation of simple asset turnover ratio for the concrete period does not allow to see “other factors” which influence a ratio return – assets. It can be estimated only on the basis of the analysis of dynamics of this relation. The stated approach to the asset turnover analysis allows defining more precisely a degree of efficiency of use of assets, their periods of the best and under effective use.

Keywords: financial management of organization, asset turnover ratio, assessment of efficiency of operation with assets.

LATVIJAS UNIVERSITĀTES RAKSTI
737. sējums, Ekonomika, VII, 2008

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas iela 5, Rīga, LV-1010
Tālr. 67034535
Iespiests SIA "Latgales druka"